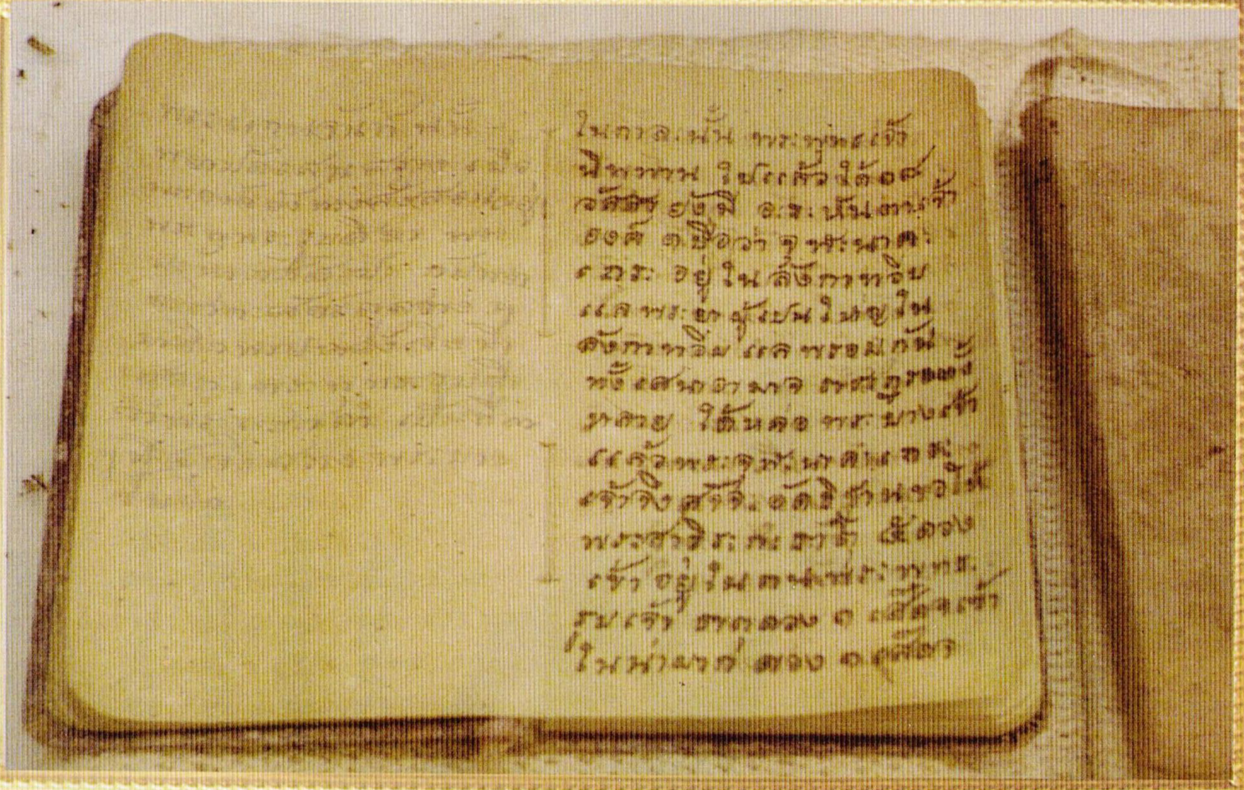




- ชีวประวัติ
- ธรรมเทศนา
- บทประพันธ์
- ธรรมบรรยาย

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์ ธรรมบรรยาย พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร



ลายมือหลวงปู่มั่น


• ชีวประวัติ
• ธรรมเทศนา
• บทประพันธ์
• ธรรมบรรยาย
พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

หนังสือ ชีวประวัติ ธรรมเทศนาฯ บทประพันธ์ ธรรมบรรยาย

ของ **พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร**

ISBN 978-974-401-131-2

พิมพ์ครั้งที่ ๑	วันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๕๓๖	๑๐,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒	วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๔๕	๑๐,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓	วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๓	๑๕,๐๐๐ เล่ม

ดำเนินการผลิตโดย

โรงพิมพ์นพรัตน์

2090-2092 ปากซอยลาดพร้าว 82

วังทองหลาง กรุงเทพฯ 10310

โทร. 0-2530-2961, 0-2539-0114

ท่านที่สนใจหนังสือนี้หรือเผยแพร่เป็นธรรมทาน

โปรดติดต่อสอบถามได้ที่ **คุณทองดี ดวงภานุมาส**

โทร. 0-2530-2961, 0-2539-0114

E-mail: noparat_1@yahoo.com

www.nopparatprinting.com

คำนำในการพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ ๑๔๐ ปีชาตกาล

คณะผู้ศรัทธาพ่อแม่ครูบาอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระได้ตระหนักถึงคุณูปการของท่านที่มีต่อวงการคณะสงฆ์ในด้านการปฏิบัติโดยเฉพาะสายอรัญญวาสีหรือที่เรียกว่าสายวัดป่าในประเทศไทย นอกเหนือจากปฏิปทาขององค์ท่านเองที่เป็นแบบฉบับด้านธุดงควัตร การปฏิบัติกรรมฐานอันเป็นการสืบพระพุทธศาสนาตามรอยพระบาทพระบรมศาสดาอย่างแท้จริงแล้ว พ่อแม่ครูบาอาจารย์มั่นท่านยังได้สร้างบุคลากรลูกศิษย์ที่เป็นพระอริยสงฆ์อีกมากมายนับร้อยรูปที่ได้เดินตามแนวปฏิบัติของท่านสืบมาจนทุกวันนี้

ในการรำลึกถึงพ่อแม่ครูบาอาจารย์มั่นในโอกาสครบรอบหนึ่งร้อยสี่สิบปีแห่งชาตกาลคณะผู้ศรัทธาได้น้อมใจรำลึกถึงบุญคุณอันยิ่งใหญ่อันไม่มีประมาณของท่านด้วยการจัดพิมพ์มรดกธรรมอันล้ำค่านี้ เพื่อเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชาและอาจาริยบูชา คำสอนนี้ท่านได้เคยสอนพระเณรในอดีตซึ่งปัจจุบันหาได้ยาก การแพร่หลายยังอยู่ในวงจำกัด คณะจึงได้นำมาจัดพิมพ์ใหม่โดยได้แทรกภาพและข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องไว้ด้วย

ในการนี้ทางคณะฯขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ ท่านพระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล)ที่ได้ดำริแรกเริ่มและท่านพระอริยคุณาธาร (เส็ง ปุสฺโส) ที่ได้ลงมือรวบรวมมรดกธรรมชิ้นนี้ไว้ให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษาและรำลึกถึงพ่อแม่ครูบาอาจารย์มั่นตลอดกาลนาน ขออนุโมทนากับกุศลจิตของผู้ร่วมบุญในครั้งนี้ ขอพลานิสงส์ในธรรมทานนี้ส่งผลให้ท่านได้เจริญในพระศาสนาของพระศาสดาและมีดวงตาเห็นธรรมทุกท่านเทอญ

คณะผู้ศรัทธา

๒๐ มกราคม ๒๕๕๓

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ ท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร คณะศิษยานุศิษย์ ซึ่งมีข้าพเจ้าเป็นประธานได้ปรึกษาหารือกันตกลงให้มีการจัดพิมพ์หนังสือแจกเรื่องหนึ่ง คือให้เรื่องประวัติของท่านอาจารย์เพื่อเป็นทิฏฐานุคติแก่ศิษยานุศิษย์และอนุชนรุ่นหลังอย่างหนึ่ง รวบรวมธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ที่ศิษย์ผู้อยู่ใกล้ชิดได้จดบันทึกไว้มาตีพิมพ์แจกเพื่อเป็นมรดก แก่ศิษยานุศิษย์ทั่วถึงกันจะได้ไม่มีใครเสียใจว่าไม่ได้รับมรดกอย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งให้รวบรวมบทประพันธ์ และบทธรรมบรรยายเท่าที่มีอยู่ อันท่านมอบไว้เป็นมรดก แก่พระภิกษุทองคำนั้นมารวมตีพิมพ์ในสมุดเล่มเดียวกันนั้นด้วย จะได้เป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงท่านอาจารย์ทั่วถึงกัน ที่ประชุมได้ตกลงให้มอบภาระในการนี้แก่พระอริยคุณาธาร (ปุสฺโส เส็ง) ซึ่งเป็นศิษย์ผู้ใหญ่รูปหนึ่งเป็นผู้จัดทำ เธอเต็มใจรับภาระและจัดทำสำเร็จเรียบร้อยเป็นเล่มสมุดทันแจกในงานฌาปนกิจสมประสงค์

และหนังสือนี้ คณะอุบาสกอุบาสิกามีศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างถวายท่านอาจารย์เพื่อแจกท่านผู้ร่วม

งานฌาปนกิจศพของท่าน จึงขออนุโมทนาในกุศลเจตนาครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง

อนึ่ง งานศพของท่านอาจารย์ นับแต่วาระที่ท่านสิ้นลมปราณมาจนถึงวันฌาปนกิจนี้ ได้มีการบำเพ็ญบุญกุศลถวายทุกวัน คือ มีการสวดมนต์ บังสุกุลและแสดงธรรม โดยเฉพาะสัตตมวารหนึ่ง ๆ นับแต่วันมรณภาพมา ได้มีการบำเพ็ญบุญอุทิศถวายเป็นพิเศษโดยคณะสัตบุรุษ และศิษยานุศิษย์ร่วมกันทุก ๆ สัตตมวาร คือ มีการเจริญพระพุทธมนต์บังสุกุลแสดงพระธรรมเทศนา และถวายภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์จำนวน ๕๐ รูปขึ้นไปถึง ๑๐๐ รูป นับว่างานศพได้เป็นไปอย่างสมเกียรติตลอดมา น่าปีติโมทนาสาธุการอย่างยิ่ง.

การที่งานศพท่านอาจารย์ได้เป็นไปอย่างสมเกียรติตลอดมา จนถึงวาระการฌาปนกิจนี้ สำเร็จด้วยความสามัคคีร่วมจิตร่วมใจของคณะสัตบุรุษชาวเมืองสกลนคร ที่ประกอบกับขึ้นเป็นคณะกรรมการจัดการงานศพ มีท่านข้าหลวงประจำจังหวัดสกลนครเป็นประธานในฝ่ายคฤหัสถ์ และความสามัคคีของคณะศิษยา-

นุศิษย์ในฝ่ายบรรพชิต ทั้งใกล้ไกลซึ่งมีข้าพเจ้าเป็นประธาน คณะกรรมการทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้สละกำลังกายกำลังความคิดสติปัญญาและกำลังทรัพย์ ร่วมกันประกอบกิจทุกอย่าง อันเกื้อกูลแก่การศพท่านอาจารย์ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยเฉพาะในการวิ่งเต้นขวนขวายจตุปัจจัยไทยทานและกิจการทั่วไป ย่อมสำเร็จได้ด้วยกำลังของคณะกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ ซึ่งมีท่านข้าหลวงประจำจังหวัดเป็นประธาน ข้าพเจ้าในนามประธานคณะศิษยานุศิษย์ของท่านอาจารย์ ขอขอบคุณและอนุโมทนาสาธุการไว้ในที่นี้ด้วย.

ขอกุศลจริยาสัมมาปฏิบัติ ของคณะกรรมการจัดการศพทั้งฝ่ายคฤหัสถ์และบรรพชิต และเหล่าสาธุชนทั่วไป ที่จงใจบำเพ็ญเพื่ออุทิศถวายแด่ท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร นั้นจงสำเร็จเป็นปัจจัยแห่งความสุขความเจริญแด่ท่านอาจารย์และผู้บำเพ็ญทุกท่าน ตลอดกาลนาน เทอญ.

พระธรรมเจดีย์

(จูม พนฺธุโล)

วัดโพธิสมภรณ์ อุดรธานี

วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๙๓

คำชี้แจง

ในงานฌาปนกิจศพท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร คณะศิษยานุศิษย์ผู้ใหญ่ซึ่งมีเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์เป็นประธานได้ประชุมปรึกษาหารือการศพ ตกลงให้มีการรวบรวมประวัติธรรมเทศนาบทประพันธ์ และบทธรรมบรรยาย ของท่านอาจารย์ที่ยังกระจัดกระจายกันอยู่มาพิมพ์รวมกัน เพื่อแจกเป็นมรดกแก่ศิษยานุศิษย์ทั่วถึงกันและเผื่อแผ่แก่สาธุชนทั่วไปที่ได้มาร่วมในการศพหรือมิได้มาก็ดี จะได้เป็นอนุสรณียวัตถุระลึกถึงท่านอาจารย์ไปตลอดกาลนานด้วย ที่ประชุมตกลงมอบภาระนี้แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็เต็มใจรับภาระจัดทำตามประสงค์เพื่อสนองคุณครูบาอาจารย์ ผู้ประทานแสงสว่างทางจิตใจแก่ข้าพเจ้า.

ในการเรียบเรียงชีวประวัติของท่านอาจารย์ ได้อาศัยบันทึกคำบอกเล่าของท่านอาจารย์ตามที่พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส บันทึกไว้ กับอาศัยปรึกษาไต่ถามท่านเทศ เทสรํสี ศิษย์ผู้ใหญ่รูปหนึ่ง ซึ่งมีโอกาสได้ติดตามท่านอาจารย์ไปถึงเชียงใหม่ ได้อยู่ในสำนักท่านอาจารย์

นานกว่าศิษย์อื่นๆ และความจดจำของข้าพเจ้าเองประกอบกัน แม้ข้าพเจ้าจะมีโอกาสได้อยู่ในสำนักท่านอาจารย์ชั่วเวลาน้อย ท่านอาจารย์ก็ได้บอกเล่าเรื่องอะไรต่ออะไรแก่ข้าพเจ้ามิใช่น้อย ชรอยท่านจะเล็งเห็นว่าข้าพเจ้าจะได้เขียนชีวประวัติของท่านในอวสานสมัยก็อาจเป็นได้ ชีวประวัติของท่านอาจารย์ที่เรียบเรียงนี้ ก็ไม่หมดสิ้นเนื่องจากมีเวลาน้อย หวังว่าคงได้รับอภัยจากศิษยานุศิษย์ทั้งหลายทั่วกัน.

ธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ ได้รวบรวมพิมพ์แล้วชุดหนึ่ง ซึ่งให้ชื่อว่า มุตโตทัย ในการพิมพ์ครั้งแรกข้าพเจ้าบอกเหตุผลที่ให้ชื่อนี้ไว้แล้ว ผู้พิมพ์ต่อ ๆ มาไม่รักษาคำนำเดิมไว้ จึงเป็นเหตุให้เกิดปัญหาว่า ชื่อนี้หมายความอย่างไร? เป็นต้น จึงขอแถลงไว้ในที่นี้ เพื่อผู้พิมพ์ต่อไปจะได้ทราบเหตุผลและบอกไว้.

การที่ให้ชื่อธรรมเทศนา ของท่านอาจารย์ที่รวบรวมพิมพ์ชุดแรกว่ามุตโตทัยนั้น อาศัยคำชมของเจ้าพระคุณ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทเถร จันทร์) เมื่อคราวท่านอาจารย์แสดงธรรมว่าด้วย มูลกรรมฐาน

ณ วิหารหลวงเชียงใหม่ ว่าท่านอาจารย์แสดงธรรมด้วย มุตโตทัย เป็นมุตโตทัย คำนี้ท่านอาจารย์นำมาเป็นปัญหา ถามในที่ประชุมพระภิกษุเปรียญหลายรูป ซึ่งมีข้าพเจ้า ร่วมอยู่ด้วย ในคราวที่ท่านมาพักกับข้าพเจ้าที่วัดป่า สุทธาวาส จังหวัดสกลนคร ข้าพเจ้าทราบความหมาย ของคำนั้นแล้ว แต่เห็นว่าเป็นอสาธารณนัย จึงกล่าวแก้ ทางใจ ทันใดนั้นท่านก็พูดขึ้นว่า ข้าพเจ้าแก้ถูก ซึ่งทำ ความประหลาดใจให้แก่ภิกษุทั้งหลายมิใช่น้อย ต่างก็มา รุมถามข้าพเจ้าว่า หมายความอย่างไร ? ข้าพเจ้าบอกให้ ทราบแก่บางองค์เฉพาะที่น่าไว้ใจ คำว่า มุตโตทัย มีความหมายเป็นอสาธารณนัยก็จริง แต่อาจเป็นความ หมายมาเป็นสาธารณนัยก็ได้ จึงได้นำมาใช้เป็นชื่อ ธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ โดยมุ่งให้มีความหมายว่า เป็นธรรมเทศนาชี้บอกแนวปฏิบัติให้บังเกิดความ หลุดพ้นจากกิเลส อาสวะ ซึ่งถ้าจะแปลสั้น ๆ ก็ว่าแดน เกิดแห่งความหลุดพ้นนั่นเอง.

ธรรมเทศนาชุดแรกนี้พระภิกษุวิริยังกับพระภิกษุทองคำ เป็นผู้บันทึกในสมัยท่านอาจารย์อยู่จำพรรษา ณ เสนาสนะ

ป่าบ้านโคกนามน ตำบลตองโขบ อำเภอเมืองสกลนคร และตอนแรกไปอยู่เสนาสนะป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ข้าพเจ้ารับเอาบันทึกนั้นพร้อมกับขออนุญาตท่านอาจารย์พิมพ์เผยแผ่ ท่านก็อนุญาตและสั่งให้ข้าพเจ้าเรียบเรียงเสียใหม่เรียบร้อย ตัดส่วนที่ไม่ควรเผยแผ่ออกเสียบ้าง ข้าพเจ้าก็ได้ปฏิบัติตามนั้นทุกประการถึงอย่างนั้นก็ยังมีที่กระเทือนใจผู้อ่านอยู่บ้าง จึงขอชี้แจงไว้ในที่นี้คือข้อที่ว่าพระสัทธรรม เมื่อเข้าไปประดิษฐานในสันดานของปุถุชนแล้ว ย่อมกลายเป็นของปลอมไปนั้น หมายความว่าไปปนเข้ากับอัธยาศัยอันไม่บริสุทธิ์ เมื่อแสดงออกแก่ผู้อื่น ก็มักมีอัธยาศัยอันไม่บริสุทธิ์ปนออกมาด้วย เพื่อรักษาพระสัทธรรมให้บริสุทธิ์สะอาด คงความหมายเดิมอยู่ได้ ควรมีการปฏิบัติกำจัดของปลอม คืออุปกิเลสอันแทรกซึมอยู่ในอัธยาศัยนั้นให้หมดไป ซึ่งเป็นความมุ่งหมายของท่านผู้แสดงที่จะชักจูงจิตใจของผู้ฟังให้นิยมในสัมมาปฏิบัติยิ่ง ๆ ขึ้นไป ถ้าผู้ฟังมีใจสะอาด และเป็นธรรมแล้ว ย่อมจะให้สาธุการแก่ท่านผู้แสดงแน่แท้.

ธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ ที่พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส กับพระภิกษุวัน อุตฺตโม จดบันทึกไว้ในปัจฉิมสมัย คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๒ ก่อนหน้ามรณสมัยเพียงเล็กน้อยนั้น ได้รวบรวมนำมาเรียบเรียงเข้าหมวดหมู่ เช่นเดียวกับครั้งก่อน.

ธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ทั้ง ๒ ชุดนี้ หากจะพิมพ์เผยแผ่ต่อไป ก็ควรพิมพ์รวมกันในนามว่า มุตโตทัย และควรบอกเหตุผล และผู้ทำดังที่ข้าพเจ้าชี้แจงไว้นี้ด้วย จะได้ตัดปัญหา ในเรื่องชื่อ และที่มาของธรรมเทศนาด้วย.

ส่วนบทประพันธ์ และบทธรรมบรรยายของท่านอาจารย์นั้น ปรากฏมีในสมุดของเก่าที่มอบให้เป็นมรดกแก่พระภิกษุทองคำ ผู้อุปัฏฐากใกล้ชิด ในปัจฉิมสมัย บทประพันธ์นั้นคล้ายร่ายหรือกลอนแปด เป็นลายมือของท่านอาจารย์เขียนเอง และบอกไว้ตอนท้ายว่าท่านอาจารย์เป็นผู้แต่ง ครั้งอยู่วัดปทุมวัน พระนคร ส่วนบทธรรมบรรยายนั้น เขียนด้วย อักษรธรรม เป็นลายมือของท่านอาจารย์เหมือนกัน สังเกตดูเป็นของเก่าท่านอาจาย์คงตัดย่อความเอามา มีอธิบายข้อธรรมใน

โสฬสปัญหาบ้าง อธิธรรมบ้าง อธิบายกรรมฐานบ้าง อธิบายวินัยกรรมบางอย่างบ้าง และที่สำคัญที่สุดก็คือ กำหนดคืบพระสุคตไว้ ซึ่งตรงกับพระมติของสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระมหาสมณเจ้า ซึ่งเป็นมติที่ได้รับความรับรองในหมู่ผู้ปฏิบัติทางจิตใจ อันศิษยานุศิษย์ควรได้รับเป็นมรดกทั่วถึงกัน.

ในการคัดลอกบทธรรมบรรยาย ซึ่งเป็นอักษรธรรมลงสู่อักษรไทยนั้น ได้อาศัยกำลังของพระภิกษุฉัตร (โสมบุตร) จีรปุญฺโญ โดยตลอด จึงจารึกนามเธอไว้ในที่นี้ เพื่อเป็นที่ระลึกไปนาน ๆ

อนึ่งในการทำหนังสือนี้ ได้อาศัยกำลังกาย กำลังความคิดสติปัญญา และกำลังทรัพย์จากสาธุชนทั้งคฤหัสถ์และบรรชิตมากท่านหลายคนด้วยกัน สุดที่จะจารึกนามไว้ได้หมด จึงขอขอบคุณและอนุโมทนาไว้ในที่นี้ทั่วกัน.

พระอริยคุณาธาร

(เส็ง ปุสฺโส)

เสนาสนะป่าเขาสวนกวาง ขอนแก่น

วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๙๓

สารบัญ

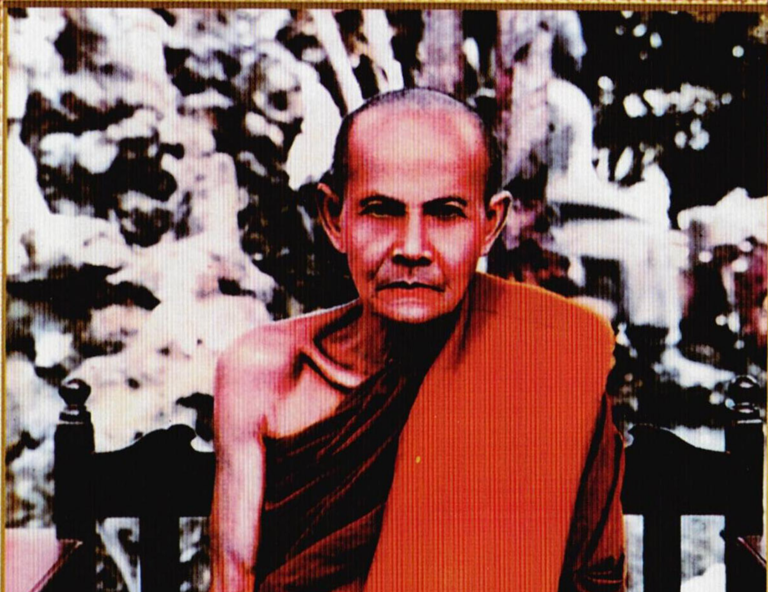
– ชีวประวัติ

– ธรรมเทศนา

หลวงปู่เสาร์ กันตสีโล
พระอาจารย์ของหลวงปู่มั่น



ຫລວງປູ່ມັ່ນ ຠູຣິທັຕຕເຖຣ



หลวงปู่มั่น ภูริทัตตเถร



เหตุการณ์การออกเดินทางจากวัดป่าบ้านหนองผือ
ไปพักอาหารที่วัดป่ากลางโนนภู่ และไปมรณภาพที่วัดป่าสุทธาวาส



พระธาตุหลวงปู่มั่น





หลวงปู่มั่นกับศิษยานุศิษย์



งานวันถวายเพลิงศพของหลวงปู่มั่น



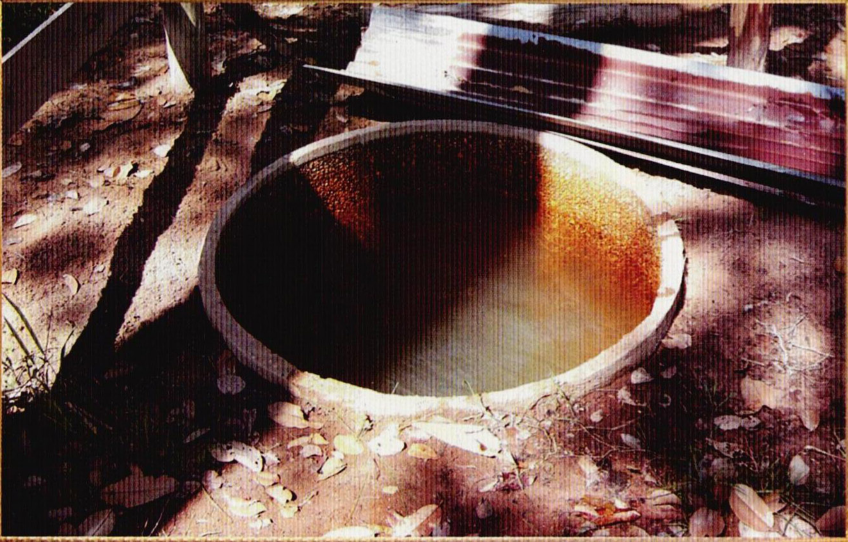
บรรดาศิษยานุศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ในวันพิธีศพของพระอาจารย์มั่น เมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๓

๑. สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร) ๒. เจ้าคุณพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) ๓. เจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) ๔. เจ้าคุณเทพวรคุณ (อ่ำ) ๕.- ๖. เจ้าคุณพระเทพญาณวิศิษฐ์ (เดิม) ๗. พระอริยคุณาธาร (ปุสฺโส เส็ง) ๘. เจ้าคุณพระธรรมบัณฑิต ๙. พระญาณวิศิษฎ์ (สิงห์ ขนฺตยาคโม) ๑๐. พระพิศาลสุธี (ทองอินทร) ๑๑.- ๑๒. หลวงปู่ขาว อนาลโย ๑๓.- ๑๔. เจ้าคุณพระราชฯ (เจ้าคณะจังหวัดนครพนม) ๑๕. พระอาจารย์เทสก์ เทสรํสี ๑๖.- ๑๗. พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร ๑๘. พระอาจารย์กว่า สุมโน ๑๙. พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมฺปนฺโน ๒๐. หลวงพ่อชุนศักดิ์ ๒๑. หลวงพ่อทองสุก ๒๒.- ๒๓.- ๒๔. พระครูอุดมธรรมคุณ (ทองสุข สุจิตฺโต) ๒๕. เจ้าคุณพระราชฯ (วัดศรีโพนเมือง สกลนคร) ๒๖. พระอาจารย์บุญมา ฐิตเปโม ๒๗. พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ๒๘. พระอาจารย์อ้วน ๒๙. พระอาจารย์สาม อกิญฺจโน ๓๐. พระรัตนกรวิสุทธิ์ (เจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์) ๓๑.- ๓๒.- ๓๓. พระเกตุวณฺณโก ๓๔.- ๓๕. พระสุธรรมคณาจารย์ (แดง) ๓๖. พระครูปัญญาวราภรณ์ ๓๗. พระวินัยสุนทรเมธี (เจ้าคณะจังหวัดขอนแก่น) ๓๘. พระอาจารย์กู่ ธมฺมทินฺโน ๓๙. พระครูวุฒิวราคม (พุฒ) ๔๐. พระอาจารย์อ่อนสา (หลวงปู่เจี๊ยะทำงานอยู่เลยไม่ได้มาถ่ายภาพด้วย)

บริเวณที่หลวงปู่เคยใช้หล่อพระ วัดป่ากุดเม็กปัจจุบันเป็นศาลาใหญ่



บ่อน้ำที่วัดป่ากุดเม็ก ที่หลวงปู่มั่นขุดไว้ ปัจจุบันยังมีน้ำเต็ม



อนุสรณ์สถานหลวงปู่มั่นที่วัดศรีทอง บ้านตำบง



เครื่องใช้ของหลวงปู่มั่น



เครื่องใช้ของหลวงปู่มั่น



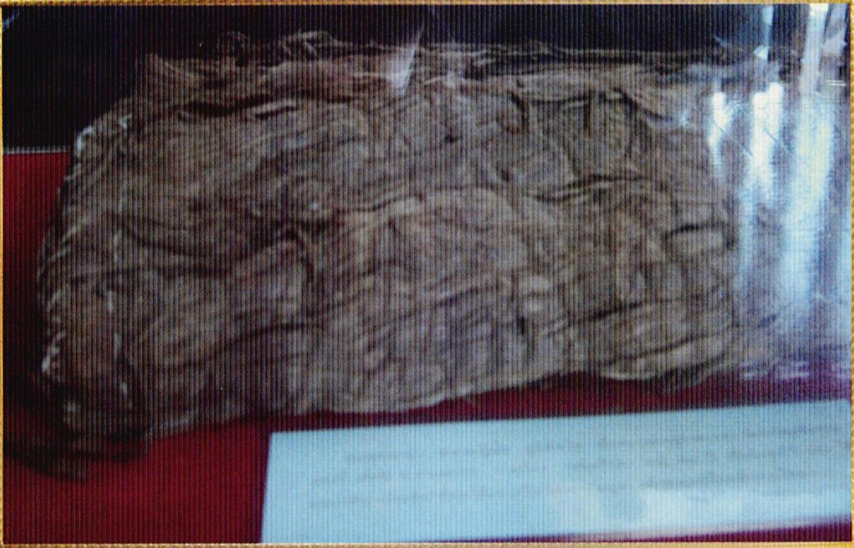
เครื่องใช้ในการธุดงค์ของหลวงปู่มั่น



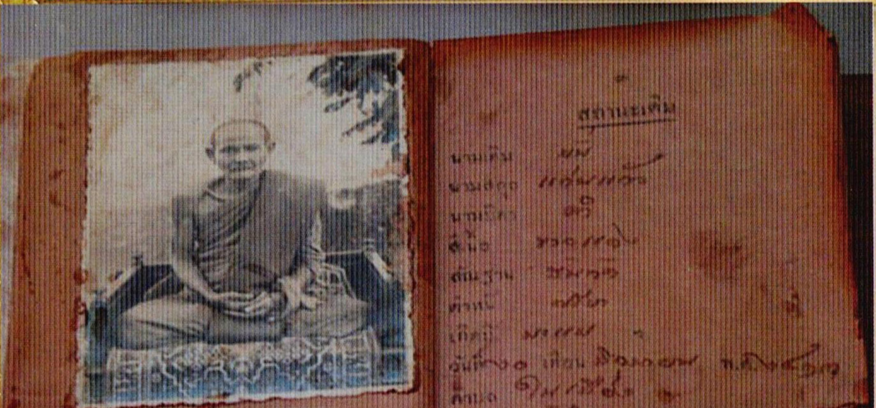
พระพุทธรูปที่หลวงปู่บูชา และหนังสือธรรมที่หลวงปู่ใช้ศึกษา



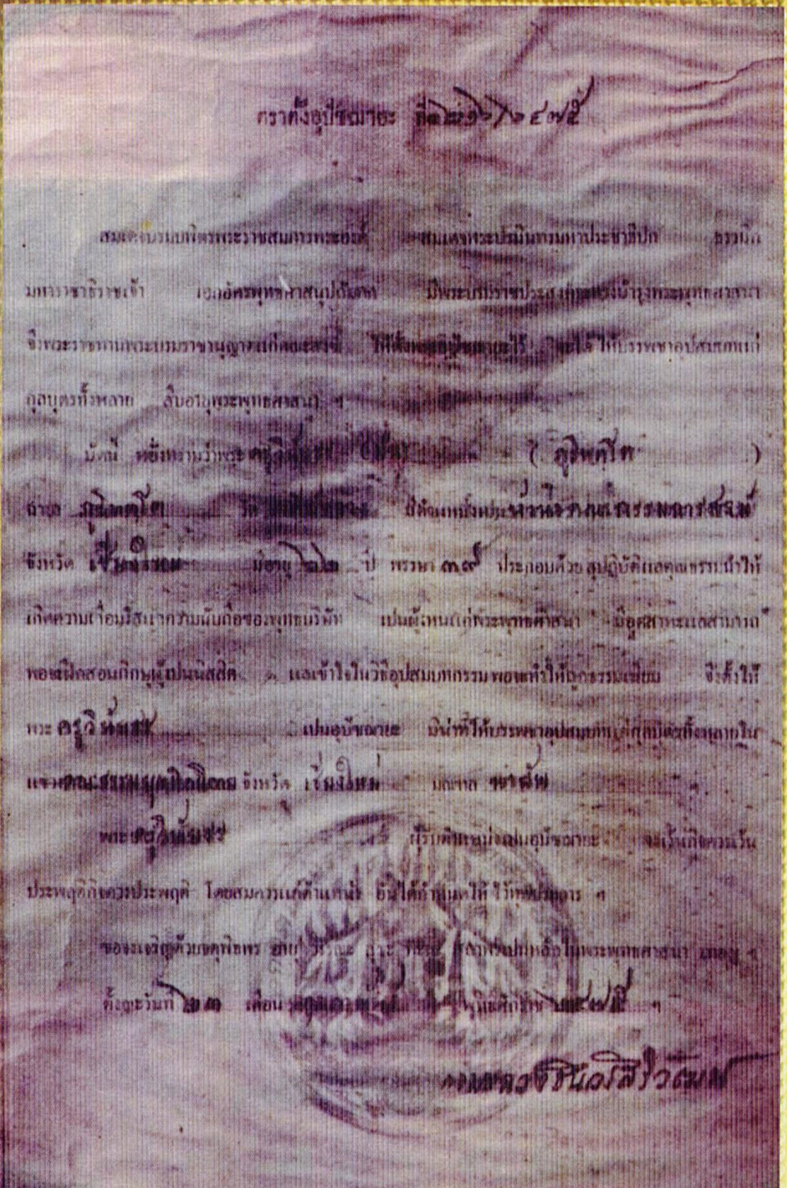
หมอนที่หลวงปู่เคยใช้



หนังสือสุทธิหลวงปู่มั่น ภูริทัตตเถร



ตราตั้งให้เป็นพระครูวินัยธร วัดเจดีย์หลวง



ตราตั้งอุปัชฌายะ ที่ [illegible]/๒๔๗๕

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ [illegible] สมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก [illegible] ธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า [illegible] เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก มีพระบรมราชประสงค์ [illegible] บำรุงพระพุทธศาสนา จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่คณะสงฆ์ [illegible] ไว้ [illegible] ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรทั้งหลาย สืบอายุพระพุทธศาสนา ฯ

บัดนี้ [illegible] (สุวิชฺฌาโต)

ฉายา สุวิชฺฌาโต วัด [illegible] จังหวัด เชียงใหม่ มีอายุ ๖๒ ปี พรรษา ๓๙ ประกอบด้วยสุปฏิบัติและคุณธรรม [illegible] เกิดความเลื่อมใส [illegible] เป็นผู้ [illegible] พระพุทธศาสนา [illegible] สามารถ [illegible] ภิกษุผู้เป็นนิสสิต ฯ และเข้าใจในวิธีอุปสมบทกรรม [illegible] จึงตั้งให้พระครูวิ[illegible] เป็นอุปัชฌายะ [illegible] ให้บรรพชาอุปสมบท [illegible] จังหวัด เชียงใหม่ [illegible]

พระครูวินัยธร [illegible] อุปัชฌายะ [illegible]

ประพฤติกิจควรประพฤติ โดยสมควรแก่ตำแหน่ง ซึ่งได้กำหนดให้ไว้ [illegible] ฯ

[illegible] พระพุทธศาสนา [illegible]

ตั้งแต่วันที่ ๒๓ เดือน [illegible] พุทธศักราช ๒๔๗๕ ฯ

[illegible]

อนุสรณ์สถานหลวงปู่มั่นที่บ้านเกิด บ้านคำบง อุบลราชธานี



พิพิธภัณฑ์หลวงปู่มั่น ที่วัดป่าสุทธาวาส จ.สกลนคร



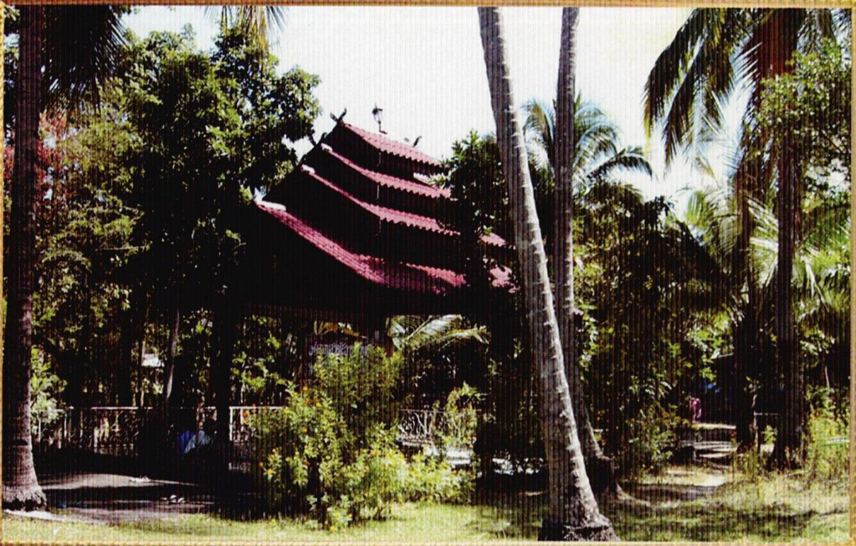
ศาลาที่ใช้เทศนาพระเณร วัดหนองผือนาใน สกลนคร



กุฏิหลังสุดท้ายที่หลวงปู่เคยอยู่ บ้านหนองผือ



บริเวณบ้านเกิด หลวงปู่มั่น บ้านคำบง

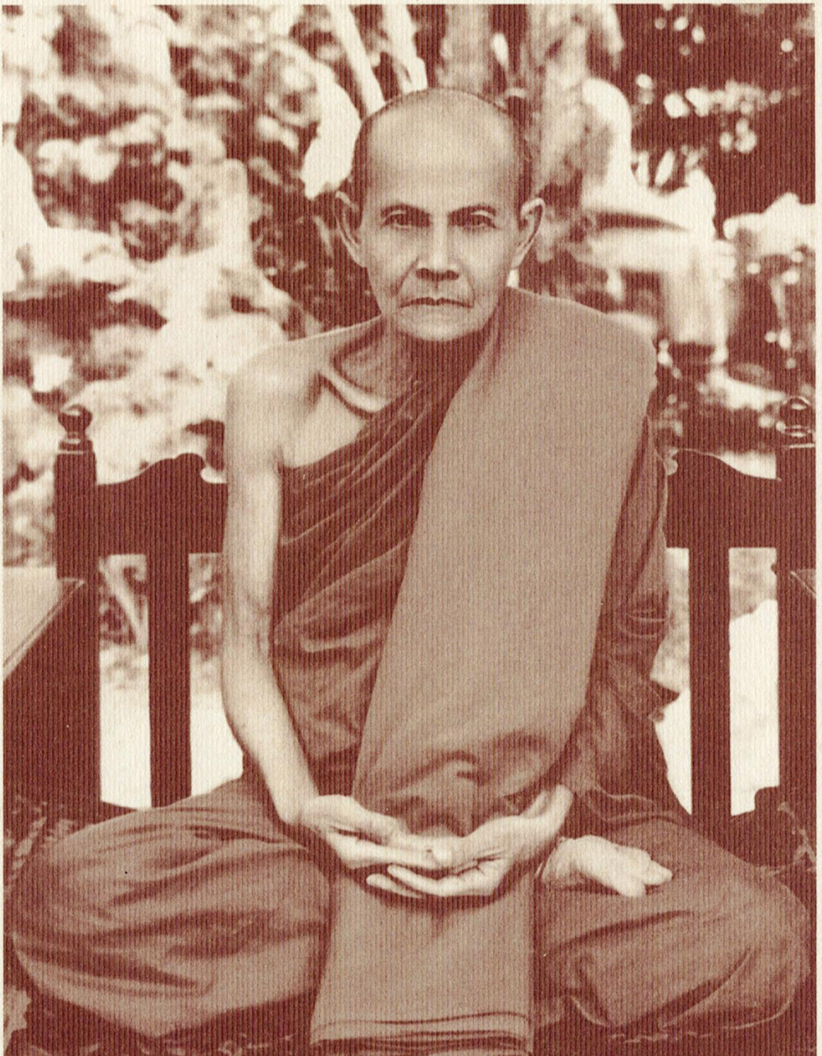


กุฏิหลังสุดท้ายที่วัดหนองผือนาใน



ทางเดินจงกรมของหลวงปู่ที่หนองผือนาใน





ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต

อายุ ๘๐ ปี ชาตะวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม พ.ศ.๒๔๑๓
ข้างแรม มรณภาพวันที่ ๑๑ พ.ย. ๒๔๙๒ เวลา ๒.๒๓ น.

ชีวประวัติ
ของ
พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร ซึ่งเป็นอาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนา มีศิษยานุศิษย์มาก มีคนเคารพนับถือมาก มีชีวประวัติควรเป็นทิฏฐานุคติแก่กุลบุตรได้ผู้หนึ่ง ดังจะเล่า ต่อไปนี้ :-

ชาติสกุล

ท่านกำเนิดในสกุลแก่นแก้ว โดยนายคำด้วงเป็นบิดา นางจันทร์ เป็นมารดา เพียแก่นท้าว เป็นปู่ ชาติไทย นับถือ พุทธศาสนา เกิดวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๒๐ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ณ บ้านคำบง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน ๙ คน ท่านเป็นบุตรคนหัวปี บุตร ๖ คน ตายเสียแต่เล็ก ยังเหลือน้องสาว ๒ คน คนสุดท้องชื่อหวัน จำปาศิลป์

รูปร่างลักษณะและนิสัย

ท่านเป็นคนร่างเล็ก ผิวขาวแดง แข็งแรง ว่องไว สติปัญญาดีมาแต่กำเนิด ฉลาด เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่ายในทางที่ถูกไม่ยอมทำตามในทางที่ผิด

การศึกษาสามัญ

ท่านได้เรียนอักษรสมัยในสำนักของอาว์ คือเรียนอักษรไทยน้อย อักษรไทย อักษรธรรมและอักษรขอม อ่านออกเขียนได้ นัยว่าท่านเรียนได้รวดเร็ว เพราะมีความทรงจำดีและมีความขยันหมั่นเพียร ชอบการเล่าเรียนศึกษา

การบรรพชา

เมื่อท่านอายุได้ ๑๕ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณรในสำนักวัดบ้านคำบง ใครเป็นบรรพชาจารย์ไม่ปรากฏ ครั้นบวชแล้วได้ศึกษาความรู้ทางพระศาสนา มีสวดมนต์และสูตรต่างๆในสำนักบรรพชาจารย์ จดจำได้รวดเร็ว อาจารย์เมตตาปรานีมาก เพราะเอาใจใส่ในการเล่าเรียนดี ประพฤติปฏิบัติเรียบร้อยเป็นที่ไว้เนื้อเชื่อใจได้ เมื่ออายุท่านได้ ๑๗ ปี บิดาขอร้องให้ลาสิกขา เพื่อช่วยการงาน

ทางบ้าน ท่านก็ได้ลาสิกขาออกไป ช่วยการงานของบิดามารดาเต็มความสามารถ.

ท่านเล่าว่าเมื่อลาสิกขาไปแล้วยังคิดที่จะบวชอีกอยู่เสมอไม่ลืมเลย คงเป็นเพราะมีอุปนิสัยในทางบวชมาแต่ก่อนอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง เพราะติดใจในคำสั่งของยายว่า“เจ้าต้องบวชให้ยายเพราะยายก็ได้เลี้ยงเจ้ายาก”คำสั่งของยายนี้ คอยสะกิดใจอยู่เสมอ

การอุปสมบท

ครั้นอายุท่านได้ ๒๒ ปี ท่านเล่าว่า มีความอยากบวชเป็นกำลัง จึงอำลาบิดามารดาบวช ท่านทั้งสองก็อนุญาตตามประสงค์ ท่านได้เข้าศึกษาในสำนักท่านอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถร วัดเลียบ เมืองอุบล จังหวัดอุบลราชธานี ได้รับอุปสมบทกรรมเป็นภิกษุภาวะในพุทธศาสนา ณ วัดศรีทอง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี **พระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌายะ พระครูสีทา ชยเสโน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระครูประจักษ์อุบลคุณ (สุ่ย) เป็นพระอนุสาวนาจารย์** เมื่อ

วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระอุปัชฌายะ ขนาน นามมคธให้ว่า ภูริทตฺโต เสร็จอุปสมบทกรรมแล้วได้กลับมาสำนักศึกษาวิปัสสนาธุระกับพระอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถร ณ วัดเลียบต่อไป

สุบินนิมิต

ท่านเล่าว่า เมื่อกำลังศึกษากรรมฐานภาวนาในสำนักพระอาจารย์เสาร์ กันตสีลเถร ณ วัดเลียบจังหวัดอุบลราชธานีนั้น ชั้นแรกยังใช้บริกรรมภาวนาว่าพุทฺโธอยู่ อยู่มาวันหนึ่งจะเป็นเวลาเที่ยงคืน หรืออย่างไรไม่แน่ บังเกิดสุบินนิมิตว่า ได้เดินออกจากหมู่บ้าน ๆ หนึ่งมีป่า เลยป่าออกไป ก็ถึงทุ่งเวิ้งว้างกว้างขวาง จึงตามทุ่งไปได้เห็นต้นชาติต้นหนึ่ง ที่บุคคลตัดให้ล้มลงแล้ว ปราศจากใบ ตอของต้นชาติ สูงประมาณ ๑ คืบ ใหญ่ประมาณ ๑ อ้อม ท่านขึ้นสู่ขอนชาตินั้น พิจารณาดูอยู่รู้ว่าผุพังไปบ้าง และจักไม่งอกขึ้นได้อีก ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่นั้นมีม้าตัวหนึ่ง ไม่ทราบว่ามาจากไหน มาเทียมขอนชาติ ท่านจึงขึ้นขี่ม้าตัวนั้น ม้าพาวิ่งไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนืออย่างเต็มฝีเท้า ขณะที่ม้าพาวิ่งไปนั้น

ได้แลเห็นตู้ใบหนึ่งเหมือนตู้พระไตรปิฎกตั้งอยู่ข้างหน้า ตู้นั้นวิจิตรด้วยเงินสีขาวเลื่อมเป็นประกายผ่องใสยิ่งนัก ม้าพาวิ่งเข้าไปสู่ตู้นั้นครั้นถึงม้าก็หยุดและหายไป ท่านลงจากหลังม้า ตรงตู้พระไตรปิฎกนั้น แต่มิได้เปิดดูตู้ ไม่ทราบว่ามีอะไรอยู่ในนั้น แลดูไปข้างหน้าเห็นเป็นป่าชัฏเต็มไปด้วยขวากหนามต่าง ๆ จะไปต่อไปไม่ได้เลย รู้สึกตัวตื่นขึ้น.

สุบินนิมิตนี้ เป็นบุพพนิมิตบอกความมั่นใจในการทำความเพียรของท่าน ท่านจึงตั้งหน้าทำความเพียรประโยคพยายามมิได้ท้อถอย มีการเดินจงกรมบ้าง นั่งสมาธิบ้าง ข้อวัตต์ปฏิบัติต่างๆ ก็มิได้ทอดทิ้ง คงดำเนินตามข้อปฏิบัติอันท่านโบราณบัณฑิตทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงบำเพ็ญตามทางแห่งอริยมรรค.

ครั้นต่อมาท่านจึงหวนไปพิจารณาสุบินนิมิตนั้นจึงได้ความว่า การที่ท่านออกมาบวชในพระพุทธศาสนาและปฏิบัติตามอริยมรรคนั้น ชื่อว่าออกจากบ้าน ๆ นั้นคือความผิดทั้งหลาย และป่านั้นคือกิเลสซึ่งเป็นความผิดเหมือนกัน อันความที่บรรลุถึงทุ่งอันเวิ้งว้างนั้น คือละความผิดทั้งหลายประกอบแต่ความดีความงาม ขอนชาติ

ได้แก่ชาติ ความเกิด ม้าได้แก่ตัวปัญญาวิปัสสนาจักมาแก้ความผิด การขึ้นสู่ม้าแล้วม้าพาวิ่งไปสู่ตู้พระไตรปิฎกนั้น คือเมื่อพิจารณาไปแล้วจักสำเร็จเป็นปฏิสัมภิทานุสาสน์ ฉลาดรู้อะไร ๆ ในเทศนาวิธีทรมานแนะนำสั่งสอนสานุศิษย์ทั้งหลายให้ได้รับความเย็นใจ และเข้าใจในข้อปฏิบัติทางจิต แต่จะไม่ได้ในจตุปฏิสัมภิทาญาณ เพราะไม่ได้เปิดดูตู้นั้น ส่วนข้างหน้าอันเต็มไปด้วยขวากหนามนั้นได้ความว่าเมื่อพิจารณาเกินไปจากมรรค จากสัจจะ ก็คือความผิดนั่นเอง เมื่อพิจารณาได้ความเท่านี้แล้ว ก็ถอยจิตคืนมาหาตัวพิจารณากาย เป็นกายคตาสติภาวนาต่อไป.

สมาธินิมิต

ท่านเล่าให้ฟังว่า เมื่อท่านเจริญกรรมฐานภาวนาอยู่วัดเลียบเมืองอุบลนั้น ในชั้นแรกยังบริกรรมภาวนาว่า พุทฺโธ ๆ อยู่ วาระแรกมีอุคคหนิมิต คือเมื่อจิตรวมลงได้ปรากฏรูปอสุภะภายนอกก่อน คือเห็นคนตายอยู่ข้างหน้า ห่างจากที่นั่งประมาณ ๑ วา ผินหน้ามาทางท่าน มีสุนัขตัวหนึ่งมาดึงเอาไส้ออกไปกินอยู่ เมื่อเห็นอย่างนั้น

ท่านก็มิได้ท้อถอย คงกำหนดนิมิตนั้นให้มาก ออกจากที่นั่งแล้วจะนอนอยู่ก็ดี จงกรมก็ดีเดินไปมาอยู่ก็ดี ก็ให้ปรากฏนิมิตอยู่อย่างนั้น ครั้นนานวันมาก็ขยายให้ใหญ่ขยายให้เน่าเปื่อยผุพัง เป็นจุณวิจุณไปกำหนดให้มากให้มีทั้งตายเก่าและตายใหม่ จนกระทั่งเต็มหมดทั้งวัดวามีแร้งกาหมายื้อแย่งกันกินอยู่ ท่านก็ทำอยู่อย่างนั้นจนอสุภะนั้นได้กลับกลายเป็นวงแก้ว **วาระที่ ๒** เมื่อร่างอสุภะทั้งหมดได้กลับกลายมาเป็นวงแก้วแล้ว จึงเพ่งอยู่ในวงแก้วอันขาวเลื่อมใสสะอาด คล้ายวงกสิณสีขาว ท่านก็เพ่งพินิจพิจารณาอยู่ในวงนั้นเรื่อยไป. **วาระที่ ๓** เมื่อกำหนดพิจารณาต่อไป จึงแลไปเห็นอะไรอย่างหนึ่งคล้ายภูเขาอยู่ข้างหน้า จึงนึกขึ้นในขณะนั้นว่าอยากไปดูบางทีจะเป็นหนทางข้อปฏิบัติกระมัง? จึงได้เดินไปดู ปรากฏว่าภูเขานั้นเป็นพักอยู่ ๕ พักจึงก้าวขึ้นไปถึงพักที่ ๕ แล้วหยุดแล้วกลับคืน ขณะที่เดินไปนั้นปรากฏว่าตัวท่านสพายดาบอันคมกล้าเล่ม ๑ และที่เท้ามีรองเท้าสวมอยู่ในคืนต่อมาก็เป็นไปอย่างนั้นอีก และปรากฏนิมิตคืบหน้าต่อไปเป็นกำแพงขวางหน้าอยู่ ที่กำแพงมีประตูจึงอยากเข้าไปดูว่าข้างในมีอะไรอีก จึงเอามือผลักประตูเข้าไป

ปรากฏว่ามีทางสายหนึ่งตรงไป ท่านจึงเดินตามทางนั้นไป ข้างทางขวามือเห็นมีที่นั่งและที่อยู่ของพระภิกษุ ๒-๓ รูป กำลังนั่งสมาธิอยู่ ที่อยู่ของพระภิกษุนั้นคล้ายประทุนเกวียน ท่านมิได้เอาใจใส่คงเดินต่อไป ข้างทางทั้งสองข้างมีถ้ำมีเงื้อมผาอยู่มากได้เห็นดาบสตนหนึ่ง อาศัยอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่ง ท่านก็มิได้เอาใจใส่อีก ครั้นเดินต่อไปก็ถึงหน้าผาสูงมากจะไปก็ไปไม่ได้ จึงหยุดเพียงนั้นแล้วกลับออกมาทางเก่าคืนต่อมาก็ไปอีกอย่างเก่าครั้งไปถึงหน้าผาแห่งนั้นจึงปรากฏยนต์คล้ายอู่ มีสายหย่อนลงมาแต่หน้าผา ท่านจึงขึ้นสู่อู่พอนั่งเรียบร้อย อู่ก็ชักขึ้นไปบนภูเขาลูกนั้น ครั้นขึ้นไปแล้วจึงเห็นสำเภาใหญ่ลำหนึ่งอยู่บนภูเขาลูกนั้น ขึ้นไปดูในสำเภาเห็นโต๊ะ ๔ เหลี่ยม บนโต๊ะมีผ้าปูเป็นผ้าสีเขียวเนื้อละเอียดมาก มองดูทั้ง ๔ ทิศมีดวงประทีปติดสว่างรุ่งโรจน์อยู่ ประทีปนั้นคล้ายติดด้วยน้ำมัน ปรากฏว่าตัวท่านขึ้นนั่งบนโต๊ะนั้น และปรากฏว่าได้ฉันจังหันที่นั้นด้วยเครื่องจังหันมีแตงกับอะไรอีกหลายอย่าง ครั้นฉันจังหันเสร็จแล้วมองไปข้างหน้า ปรากฏเห็นเป็นฝั่งโน้นไกลมาก จะไปก็ไปไม่ได้เพราะมีเหวลึก ไม่มีสะพานข้ามไป จึงกลับคืนมาเหมือนอย่างเก่า **วาระที่ ๔** ก็เพ่ง

ไปน้อมจิตไปอย่างเก่านั่นแล ครั้นไปถึงสำเภาแห่งนั้นจึงปรากฏเห็นมีสะพานน้อยๆ ข้ามไปยังฝั่งโน้นจึงเดินไป พอไปถึงฝั่งโน้นแล้วก็ปรากฏเห็นกำแพง ใหญ่มากสูงมาก ประกอบด้วยค่ายคูประตูและหอรบอันมั่นคง ที่หน้ากำแพงมีถนนใหญ่ไปทางทิศใต้และทิศเหนือ นึกอยากเข้าไปมากจึงเดินไปผลักประตู ประตูไม่เปิด จึงกลับคืนมา **วาระที่ ๕** ทำอย่างเก่าอีก ปรากฏไปอย่างเก่า สะพานจากสำเภาใหญ่ไปยังฝั่งโน้น ปรากฏว่าใหญ่กว่าเก่ามาก ครั้นเดินตามสะพานนั้นไปได้ครึ่งสะพาน ปรากฏเห็นท่านเจ้าพระคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถร จันทร์) เดินสวนมา และกล่าวว่า "อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค" แล้วต่างก็เดินต่อไป พอไปถึงประตูก็แลเห็นประตูเล็กอีกประตูหนึ่ง จึงเดินไปผลักประตูเล็กนั้นออกได้ แล้วไปเปิดประตูใหญ่ได้เข้าไปข้างในกำแพงปรากฏมีเสาธงทองตั้งอยู่ท่ามกลางเวียงนั้นสูงตระหง่าน ต่อไปทางข้างหน้าปรากฏมีถนนเป็นถนนดีสะอาดเตียนราบ มีเครื่องมุงมีประทีปโคมไฟติดเป็นดวงไปตามเพดานหลังคาถนน มองไปข้างหน้าเห็นมีโบสถ์หลังหนึ่งตั้งอยู่ จึงเดินเข้าไปในโบสถ์ ภายในโบสถ์มีทางจงกรม ที่สุดทางจงกรมทั้งสองข้างมีดวงประทีปตาม

สว่างรุ่งโรจน์ นึกอยากเดินจงกรม จึงได้เดินจงกรมไป ๆ มา ๆ อยู่ และต่อมาปรากฏมีธรรมมาสน์อันหนึ่งวิจิตรด้วยเงิน จึงขึ้นไปนั่งบนธรรมาสน์นั้น บนธรรมาสน์มีบาตรลูกหนึ่ง เปิดดูในบาตรมีมีดโกนเล่มหนึ่ง พอมาถึงตรงนี้ก็อยู่ไม่ปรากฏอะไรต่อไปอีก วันต่อมาก็เข้ามาถึงตรงนี้อีกทุก ๆ วัน ทุกครั้งที่เข้าไปก็ปรากฏว่าในตัวท่านมีดาบสพายอยู่เล่ม ๑ กับมีรองเท้าสวมอยู่ด้วยปรากฏเป็นอย่างนี้อยู่ถึง ๓ เดือน ครั้งต่อมาเมื่อออกจากที่แล้ว (คือจิตถอนออกจากสมาธิ) เห็นอารมณ์ภายนอกก็ยังกระทบกระทั่งอยู่ร่ำไป สวยก็เกิดรัก ไม่ดีก็ชังเป็นอยู่อย่างนี้ ท่านจึงพิจารณาว่าการที่เราพิจารณาอย่างนี้ มันยังเป็นนอกอยู่ ไม่หยุดอยู่กับที่ และครั้นกระทบอารมณ์ก็ยังหวั่นไหวอยู่ นี้เห็นจะไม่ใช่ทางเสียแล้วกระมัง? เมื่อพิจารณาได้ความอย่างนี้ จึงเริ่มแก้ด้วยอุบายวิธีใหม่ จึงตั้งต้นพิจารณากายนี้ทวนขึ้นและตามลงไป (อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ) เบื้องบนแต่ปลายเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป และด้านขวางสถานกลางโดยรอบ ด้วยการจงกรม เวลาจะนอนก็นอนเสีย ไม่นั่งให้มันรวมเหมือนอย่างเก่า ใช้อุบายนี้ทำ

ประโยคพยายาม พากเพียรอยู่โดยมิท้อถอย ตลอด ๓ วัน ล่วงแล้ว จึงนั่งพิจารณาอีก ทีนี้จิตจึงรวมลง และปรากฏว่า กายนี้ได้แตกออกเป็นสองภาคพร้อมกับรู้ขึ้นในขณะ นั้นว่า เออทีนี้ถูกแล้วละ เพราะจิตไม่น้อมไป และมีสติรู้ อยู่กับที่ นี้เป็นอุบายอันถูกต้องครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมาก็ พิจารณาอยู่อย่างนั้น ครั้นออกพรรษาตกฤดูแล้งก็ออก เที่ยวแสวงหาวิเวกไปอยู่ที่สงัดปราศจากคนพลุกพล่าน ตามหมู่บ้าน ห่างจากหมู่บ้าน พออาศัยภิกขาจารวัตต์ ตามเยี่ยงอย่างพระพุทธเจ้า และพระอริยสาวกเจ้าที่ ดำเนินมาก่อนแล้วทั้งหลายไปทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบ้าง ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบ้างในคราวไปวิเวกถิ่นนครพนม ได้ เจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ (พนฺธุโล จูม) กับเจ้าคุณ พระสารภาณมุนี (จันทร์) ไปเป็นศิษย์ศึกษาเล่าเรียน ทั้งทางสมถวิปัสสนา ทั้งทางปริยัติธรรม ณ เมืองอุบล ก่อน แล้วส่งลงไปศึกษาเล่าเรียนทางกรุงเทพพระมหา นคร จนได้กลับมาทำประโยชน์ เป็นพระเถระผู้ใหญ่ใน ภาคอิสาณปัจจุบันนี้.

ส่วนอาจารย์เมื่ออายุพรรษาพอสมควรแล้ว จึงได้ลงไปศึกษาทางกรุงเทพพระมหานครอันเป็นแหล่งแห่งนักปราชญ์สำนักที่วัดปทุมวัน หมั่นไปสดับธรรมเทศนาอบรมปัญญากับเจ้าพระคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถร จันทร์) ที่วัดบรมนิวาสในวันหนึ่งเมื่อกลับจากวัดบรมนิวาส เดินตามถนนหลวงไปกับสหธรรมมิก ๔-๕ รูป กำหนดพิจารณาไปพลาง พอไปถึง ร.ร.กรมแผนที่ (วังกรมพระสวัสดิ์เก่า) จึงได้อุบายแห่งวิปัสสนาเอา ร.ร. นั้นเป็นนิมิตว่า "ของอะไรทั้งหมดเกิดจากของที่มีอยู่ (ดินหนุนดิน)" ตั้งแต่นั้นมาก็กำหนดพิจารณาอุบายแห่งวิปัสสนามิได้ลดละจึงได้ออกไปทำความเพียรอยู่ที่เขาพระงาม (ถ้ำไผ่ขวาง) ถ้ำสิงห์โต จึงพอได้รับความเข้าใจพระธรรมวินัยอันพระตถาคตเจ้าทรงประกาศแล้ว.

ครั้นพรรษาได้ ๒๓ จึงกลับมาหาหมู่คณะทางภาคอิสาณมีพระเณรมาศึกษาด้วยมากขึ้นโดยลำดับ มีพระอาจารย์สิงห์ ขนฺตฺยาคโม เป็นต้น จนพรรษาได้ ๓๘ จึงได้จากหมู่คณะไปจำพรรษาวัดปทุมวัน กรุงเทพฯ แล้วเลยไปเชียงใหม่กับเจ้าพระคุณ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

(สิริจันทเถร จันทร์) พักวัดเจดีย์หลวง ๑ พรรษา แล้วไปวิเวกตามที่ต่างๆ บ้าง กลับมาจำพรรษาวัดเจดีย์หลวงบ้าง รวมเวลา ๑๑ ปี จึงได้กลับมาภาคอิสาณเพื่อสงเคราะห์สาธุชนตามคำนิมนต์ของเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ จนถึงปัจฉิมสมัย

ปฏิปทา

เมื่อแรกอุปสมบท ท่านสำนักอยู่วัดเลียบ เมืองอุบลเป็นปกติ ออกไปอาศัยอยู่วัดบูรพาราม เมืองอุบลบ้างเป็นบางคราว ในระหว่างนั้นได้ศึกษาข้อปฏิบัติเบื้องต้นอันเป็นส่วนแห่งพระวินัย คืออาจาระ ความประพฤติมารยาท อาจาริยวัตต์ และอุปัชฌายวัตต์ ปฏิบัติได้เรียบร้อยดี จนเป็นที่ไว้วางใจของพระอุปัชฌาย์อาจารย์ และศึกษาข้อปฏิบัติอบรมจิตใจคือเดินจงกรม นั่งสมาธิกับสมาทานธุดงควัตรต่าง ๆ.

ในสมัยต่อมา ได้แสวงหาวิเวกบำเพ็ญสมณธรรมในที่ต่าง ๆ ตามราวป่า ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง หุบเขาซอกห้วย ธารเขา เงื้อมเขา ท้องถ้ำ เรือนว่าง

ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบ้าง ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบ้าง แล้วลงไปศึกษากับนักปราชญ์ทางกรุงเทพฯ จำพรรษาอยู่วัดปทุมวัน หมั่นไปสดับธรรมเทศนากับเจ้าพระคุณอุบาลีฯ (สิริจันทรเถร จันทร์) ๓ พรรษา แล้วออกแสวงหาวิเวกในถิ่นภาคกลาง คือถ้ำสาริกา เขาใหญ่ นครนายก ถ้ำไผ่ขวางเขาพระงาม และถ้ำสิงห์โต ลพบุรี จนได้รับความรู้แจ่มแจ้งในพระธรรมวินัย สิ้นความสงสัยในสัตถุศาสนา จึงกลับมาภาคอิสาณ ทำการอบรมสั่งสอนสมถวิปัสสนาแก่สหธรรมิก และอุบาสกอุบาสิกาต่อไป มีผู้เลื่อมใสพอใจปฏิบัติตามมากขึ้นโดยลำดับ มีศิษยานุศิษย์แพร่หลายกระจายทั่วภาคอิสาณ.

ในกาลต่อมาได้ลงไปพักจำพรรษาที่วัดปทุมวันกรุงเทพฯ อีก ๑ พรรษาแล้วไปเชียงใหม่กับเจ้าพระคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถร จันทร์) จำพรรษาวัดเจดีย์หลวง ๑ พรรษา แล้วออกไปพักตามที่วิเวกต่าง ๆ ในเขตภาคเหนือหลายแห่งเพื่อสงเคราะห์สาธุชนในที่นั้น ๆ นานถึง ๑๑ ปี จึงได้กลับมา จังหวัดอุดรธานีตามคำอาราธนาของเจ้าพระคุณ พระธรรมเจดีย์ พักจำพรรษาอยู่ที่วัดโนน

พระนิเวศน์* เพื่ออนุเคราะห์สาธุชนในที่นั้น ๒ พรรษา แล้วมาอยู่ในเขตจังหวัดสกลนคร จำพรรษาที่วัดป่าบ้านนามน ตำบลตองโขบ อำเภอเมืองสกลนคร ๓ พรรษา จำพรรษาที่วัดป่าหนองผือตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม ๕ พรรษา เพื่อสงเคราะห์สาธุชนในถิ่นนั้นมีผู้สนใจในธรรมปฏิบัติได้ติดตามมาศึกษาอบรมจิตใจมากมาย ศิษยานุศิษย์ของท่านได้แพร่กระจายไปทั่วทุกภาคของประเทศไทย ยังเกียรติคุณของท่านให้ฟุ้งเฟื่องเลื่องลือไป.

ธุดงควัตรที่ท่านถือปฏิบัติเป็นอาจิณ ๔ ประการ

๑. **ปังสุกูลิกังคธุดงค์** ถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุล นับตั้งแต่วัน อุปสมบทมาตราบกระทั่งถึงวัยชรา จึงได้ผ่อนใช้คหบดีจีวรบ้างเพื่ออนุเคราะห์แก่ผู้สัทธานำมาถวาย.

๒. **ปิณฑปาติกังคธุดงค์** ถือภิกขาจารวัตรเที่ยวบิณฑบาตมาฉันเป็นนิตย์ แม้อาพาธไปในละแวกบ้านไม่ได้ ก็บิณฑบาตในเขตวัด บนโรงฉัน จนกระทั่งอาพาธลุกไม่ได้ ในปัจฉิมสมัยจึงงดบิณฑบาต.

---

* ปัจจุบันเป็นวัดป่าโนนนิเวศน์

๓. **เอกปัตติกังคธุดงค์** ถือฉันในบาตรใช้ภาชนะใบเดียวเป็นนิตย์ จนกระทั่งถึงสมัยอาพาธหนักในปัจฉิมสมัยจึงงด.

๔. **เอกาสนิกังคธุดงค์** ถือฉันหนเดียวเป็นนิตย์ตลอดมา แม้ถึงอาพาธหนักในปัจฉิมสมัยก็มิได้เลิกละ

ส่วนธุดงควัตรนอกนี้ ได้ถือปฏิบัติเป็นครั้งคราว ที่นับว่าปฏิบัติได้มากก็คืออรัญญิกังคธุดงค์ ถืออยู่เสนาสนะป่าห่างบ้านประมาณ ๒๕ เส้น หลีกเร้นอยู่ในที่สงัดตามสมณะวิสัยเมื่อถึงวัยชราจึงอยู่ในเสนาสนะป่าห่างบ้านพอสมควร ซึ่งพอเหมาะกับกำลังที่จะภิกขาจารบิณฑบาต เป็นที่ที่ปราศจากเสียงอื้ออึง ประชาชนเคารพยำเกรงไม่รบกวน.

นัยว่า ในสมัยที่ท่านยังแข็งแรง ได้ออกจาริกโดดเดี่ยวแสวงวิเวกไปในป่าดงพงลึก จนสุดวิสัยที่ศิษยานุศิษย์จะติดตามไปถึงได้ก็มี เช่นในคราวไปอยู่ทางภาคเหนือเป็นต้น ท่านไปวิเวกบนเขาสูงอันเป็นที่อยู่ของพวกมูเซอร์ ยังชาวมูเซอร์ซึ่งพูดไม่รู้เรื่องกัน ให้บังเกิดสัทธาในพระศาสนาได้.

กิจวัตรประจำวัน

ท่านปฏิบัติกิจประจำวันเป็นอาจิณณวัตร เพื่อเป็นแบบอย่างแก่ศานุศิษย์ และพร่ำสอนศานุศิษย์ให้ปฏิบัติเป็นอาจิณณวัตรต่อไป

เวลาเช้าออกจากจากกุฏีทำสรีรกิจ คือล้างหน้าบ้วนปากนำบริขารลงสู่โรงฉัน ปัดกวาดลานวัดแล้วเดินจงกรม พอได้เวลาภิกขาจารก็ขึ้นสู่โรงฉันนุ่งห่มเป็นปริมณฑล สะพายบาตรเข้าสู่บ้านเพื่อบิณฑบาต กลับจากบิณฑบาตแล้วจัดแจงบาตรจีวร แล้วจัดอาหารใส่บาตร นั่งพิจารณาอาหารปัจจเวกขณทำภัตตานุโมทนา คือยถาสัพพีเสร็จแล้วฉันจังหัน ฉันเสร็จแล้วล้างบาตรเก็บบริขารขึ้นกุฏีทำสรีรกิจ พักผ่อนเล็กน้อยแล้วลุกขึ้นล้างหน้า ไหว้พระสวดมนต์ และพิจารณาธาตุอาหาร-ปฏิกูล-ตังขณิก-อดีตปัจจเวกขณะ แล้วชำระจิตจากนิวรณ์ นั่งสมาธิพอสมควร เวลาบ่าย ๓-๔ โมง กวาดลานวัด ตักน้ำใช้น้ำฉันมาไว้ อาบน้ำชำระกายให้สะอาดปราศจากมลทินแล้วเดินจงกรมจนถึงพลบค่ำจึงขึ้นกุฏี.

เวลากลางคืนตั้งแต่พลบค่ำไป สานุศิษย์ก็ทะยอยกันขึ้นไปปรนนิบัติ ท่านได้เทศนาสั่งสอนอบรมสติปัญญาแก่สานุศิษย์พอสมควรแล้ว สานุศิษย์ถวายการนวดเฟ้นพอสมควรแล้ว ท่านก็เข้าห้องไหว้พระสวดมนต์นั่งสมาธิแล้วพักนอนประมาณ ๔ ชั่วทุ่ม เวลา ๓.๐๐ น. ตื่นนอนล้างหน้า บ้วนปากแล้วปฏิบัติกิจอย่างในเวลาเช้าต่อไป

กิจบางประการ เมื่อมีลูกศิษย์มากและแก่ชราแล้วก็อาศัยศิษย์เป็นผู้ทำแทน เช่น การตักน้ำใช้ น้ำฉันเพราะเหน็ดเหนื่อยเนื่องจากชราภาพ ส่วนกิจอันใดเป็นสมณะประเพณีและเป็นสีลวัตร กิจนั้นท่านปฏิบัติเสมอเป็นอาจิณ มิได้เลิกละ ท่านถือคติว่า “เมื่อมีวัตรก็ชื่อว่ามีศีล ศีลเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติ” ท่านกล่าวว่า “ต้นดีปลายก็ดี ครั้นผิดมาแต่ต้นปลายก็ไม่ดี” ดังคำว่า “ผิดมาตั้งแต่ต้น ฮวงเม่าบ่มี” อุปมารูปเปรียบเหมือนอย่างว่า “การทำนา เมื่อบำรุงรักษาลำต้นข้าวดีแล้ว ย่อมหวังได้แน่ซึ่งผลดังนี้” ท่านจึงเอาใจใส่ตักเตือนสานุศิษย์ให้ปฏิบัติศีลวัตรอันเป็นส่วนเบื้องต้นให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ไว้เสมอ.

บำบัดอาพาธด้วยธรรมโอสถ

เมื่อคราวท่านลงไปจำพรรษาที่วัดปทุมวันกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ก่อนไปเชียงใหม่ ข้าพเจ้าผู้เรียงประวัตินี้พึ่งได้อุปสมบทใหม่ ๆ กำลังสนใจศึกษาทางสมถวิปัสสนา ได้ทราบกิตติศัพท์ของท่านว่าเป็นผู้ปฏิบัติเชี่ยวชาญทางสมถวิปัสสนาจึงเข้าไปศึกษาสดับฟังธรรมเทศนาของท่าน ได้ความเชื่อความเลื่อมใสถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านแล้ว ท่านเล่าเรื่องวิธีระงับอาพาธด้วยธรรมโอสถให้ฟังว่า เมื่อคราวท่านไปจำพรรษาที่ถ้ำสาริกา เขาใหญ่นครนายกนั้นเกิดอาพาธ ธาตุกำเริบ ไม่ทำการย่อยอาหารที่บริโภคเข้าไป ถ่ายออกมาก็เป็นเหมือนเมื่อแรกบริโภค ชั้นแรกได้พยายามรักษาด้วยยาธรรมดา จนสุดความสามารถอาพาธก็ไม่ระงับ จึงวันหนึ่ง ขณะที่ไปแสวงหายารากไม้ เพื่อมาบำบัดอาพาธนั้นได้ความเหน็ดเหนื่อยมากเพราะยังมิได้ฉันจังหัน ครั้นได้ยาพอและกลับมาถึงถ้ำที่พักแล้วบังเกิดความคิดขึ้นว่า เราพยายามรักษาด้วยยาธรรมดามาก็นานแล้ว อาพาธก็ไม่ระงับ เราจะพยายามรักษาด้วยยาธรรมดาต่อไปก็คงไร้ผลเหมือนแต่ก่อน บัดนี้อาพาธก็กำเริบยิ่งขึ้นควรระงับด้วยธรรมโอสถ

ดูบ้าง หากไม่หายก็ให้มันตายด้วยการประพฤติธรรมดีกว่า ครั้นแล้วก็เข้าที่นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรงดำรงสติสัมปชัญญะ กำหนดพิจารณากายคตาสติกรรมฐาน ไม่นานก็ได้ความสงบจิต อาพาธก็ระงับหายวันหายคืนโดยลำดับ จนร่างกายแข็งแรงดังเก่า จึงย้ายไปทำความเพียร อยู่ถ้ำไผ่ขวางเขาพระงาม และถ้ำสิงห์โตลพบุรี จนได้ความแกล้วกล้าอาจหาญในพระธรรมวินัยดังเล่ามาแล้ว.

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อท่านอาศัยอยู่ห้วยน้ำกึงอันเป็นอรัญญสุขวิหารราวป่าชัฏ ก่อนจะไปอยู่ที่นั้น ท่านได้พิจารณาธาตุขันธ์ได้ความว่าอาพาธจะกำเริบ และจะระงับได้ในสถานที่นั้นจึงได้หลีกจากหมู่คณะไปอยู่องค์เดียวในสถานที่นั้น พอตกกลางคืนอาพาธ อันเป็นโรคประจำมาแต่ยังเด็กก็กำเริบ คือปวดท้องอย่างแรง นั่งนอนไม่เป็นสุขทั้งนั้น จึงเร่งรัดพิจารณาวิปัสสนาประมาณ ๑ ชั่วโมง อาพาธก็สงบ ปรากฏว่าร่างกายนี้ละลายพืบลงสู่ดินเลย จึงปรากฏบาทคาถาขึ้นว่า **"นาญฺญตฺร โพชฺฌาตปสา นาญฺญตฺร ปฏินิสฺสคฺคา"** พิจารณาได้ความว่าธรรมอื่นเว้นโพชฌงค์เสียแล้วจะเป็นเครื่องแผดเผามิได้มีดังนี้.

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อท่านอาพาธเป็นไข้มาเลเรียขึ้นสมองเจ้าคุณพระเทพโมลี (ธมฺมธโร พิมพ์) อาราธนามารักษาที่วัดเจดีย์หลวงเชียงใหม่ ท่านก็ยินยอมให้รักษาดู ท่านเจ้าคุณจึงไปเชิญหมอแผนปัจจุบันมารักษาฉีดหยูกยาต่าง ๆ จนสุดความสามารถของหมอ วันหนึ่งหมอกระซิบบอกท่านเจ้าคุณว่าหมดความสามารถแล้ว พอหมอไปแล้ว ท่านอาจารย์จึงนิมนต์เจ้าคุณพระเทพโมลีไปถามว่าหมอว่าอย่างไร? ท่านเจ้าคุณก็เรียนให้ทราบตามตรง ท่านอาจารย์จึงบอกว่าไม่ตายดอกอย่าตกใจ แล้วจึงบอกความประสงค์ให้ทราบว่าท่านได้พิจารณาแล้วรู้ว่าอาพาธครั้งนี้จะระงับได้ด้วยธรรมโอสถ ณ สถานที่แห่งหนึ่งคือป่าเปอะ อันเป็นสถานที่วิเวกใกล้นครเชียงใหม่ท่านจะไปพักที่นั่น เจ้าคุณพระเทพโมลีก็อำนวยตามความประสงค์ ท่านไปพักทำการเจริญกายคตาสติกรรมฐาน เป็นอนุโลม ปฏิโลม เพ่งแผดเผาภายในอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนไม่นานอาพาธก็สงบ จึงปรากฏบาทคาถาขึ้นว่า **"ฌายี ตปติ อาทิจฺโจ"** พิจารณาได้ความว่า "ฌาน แผดเผาเหมือนดวงอาทิตย์ฉะนั้น"

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อจากนครเชียงใหม่มาสู่อุดรธานี ตามคำนิมนต์ของเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ พักที่วัดโนนพระนิเวศน์ ๒ พรรษา เพื่อสงเคราะห์สาธุชน ณ ถิ่นนั้นแล้วมาสกลนครตามคำนิมนต์ของนางนุ่ม ชุวานนท์ พักที่วัดป่าสุทธาวาส เพื่อสงเคราะห์สาธุชนพอสมควร แล้วเลยออกไปพักที่เสนาสนะป่าบ้านนามน และบ้านนาสีนวนบ้าง ในคราวไปพักที่เสนาสนะป่าบ้านนาสีนวนนั้น อาพาธกำเริบ เป็นไข้และปวดท้องได้พิจารณาตามโพชฌงค์มิท้อถอย เมื่อพิจารณาโพชฌงค์พอแล้วได้อยู่ด้วยความสงบ ไม่นานอาพาธก็สงบ จึงปรากฏบาทคาถาขึ้นว่า **"ฌายี ตปติ อาทิจฺโจ"** พิจารณาได้ความเหมือนหนหลัง

คราวที่พักอยู่เสนาสนะป่าบ้านห้วยแคน อาพาธกำเริบอีก ได้พยายามระงับด้วยธรรมโอสถ โดยพิจารณามรรค ๘ กับธุดงค์ ๑๓ เมื่ออาพาธสงบแล้วจึงปรากฏบาทคาถาขึ้นว่า **"อฏฺฐ เตรส"** พิจารณาได้ความว่า "มรรค ๘ กับธุดงค์ ๑๓ ประชุมลงเป็นสามัคคีกัน" อาพาธครั้งนี้ ๗ วันจึงระงับ.

คำเตือนสติศิษย์ผู้ออกแสวงหาวิเวก

เมื่อมีศิษย์รูปใดไปอำลาท่าน เพื่อออกแสวงหาที่วิเวกบำเพ็ญสมณธรรม ท่านย่อมตักเตือนศิษย์รูปนั้นให้ยึดเอาสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นตัวอย่าง เป็นแบบฉบับเสมอแล้วเล่าเรื่องที่ท่านเคยเป็นมาแล้วให้ฟังว่า เมื่อคราวแสวงหาวิเวกเพื่อบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ทางภาคเหนือได้ออกวิเวกไปองค์เดียว ถูกโลกธรรมกระทบกระทั่งนา ๆ ประการ พิจารณาอยู่ ๓ วัน จึงได้ความว่าต้องยกธง ๓ สี อุปมาด้วยธงแห่งสยามประเทศแล้วมีพระบาลีซึ่งมิได้เคยสดับมาปรากฏขึ้นต่อไปว่า **"สุตาวโต จ โข ภิกฺขเว อสุตาวตา ปุถุชฺชเนนาปิ ตสฺสานุโรธา อถวา วิโรธา เวทุปิตา ตถาคตํ คจฺฉนฺติ ภควํ มูลกา โน ภนฺเต ภควา ภควํ เนตฺติกา ภควํ ปฏิสฺสรณา สาธุ วต ภนฺเต ภควาเยว ปฏิภาตุ "** แล้วพิจารณาได้ความว่า "ระหว่างพระอริยบุคคลผู้ได้สดับแล้ว กับปุถุชนมิได้สดับ ก็ย่อมถูกโลกธรรมกระทบกระทั่งเช่นเดียวกัน แม้พระตถาคตก็ได้ถูกโลกธรรมกระทบกระทั่งมาแล้วแสนสาหัส ในคราวทรงบำเพ็ญ

ทุกกรกิริยา และการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยนั้น พระองค์มิได้ตรัสสอนให้เอาพระสาวกองค์นั้นองค์นี้เป็นตัวอย่าง ตรัสสอนให้เอาพระองค์เองเป็นตัวอย่างเป็นเนตติแบบฉบับเป็นที่พึ่งเสมอด้วยชีวิต” ดังนี้.

สำเร็จปฏิสัมภิทานุสาสน์

ตามประวัติเบื้องต้น ได้เล่าสุบินนิมิตของท่านและการพิจารณาสุบินนิมิตของท่านได้ความว่า ท่านจะสำเร็จปฏิสัมภิทานุสาสน์ ฉลาดรู้ในเทศนาวิธี และอุบายทรมานแนะนำสั่งสอนสานุศิษย์ให้เข้าใจในพระธรรมวินัย และอุบายฝึกฝนจิตใจ แต่จะไม่ได้จตุปฏิสัมภิทาญาณดังนี้

คุณสมบัติส่วนนี้ ย่อมประจักษ์ชัดแก่ศิษย์ทั้งหลายสมจริงอย่างที่ท่านพยากรณ์ไว้ คือท่านฉลาดในเทศนาวิธี ท่านเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ท่านได้พยายามศึกษาสำเหนียกวิธีเทศนาอันจะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังได้ความขึ้นว่า เทศนาวิธีต้องประกอบด้วย

๑.อุเทศ คือกำหนดอุเทศก่อน โดยวิธีทำความสงบใจหน่อยหนึ่ง ธรรมใดอันเหมาะแก่จริตนิสสัยของผู้ฟัง

ซึ่งมาคอยฟังในขณะนั้น ธรรมนั้นจะผุดขึ้น ต้องเอาธรรมนั้นมาเป็นอุเทศ ถ้าเป็นภาษาไทยต้องแปลเป็นบาลีก่อน.

๒. **นิเทศคือเนื้อความ** เพื่ออธิบายความของอุเทศนั้นให้กว้างขวางออกไปตามสมควร เมื่อเนื้อความปรากฏขึ้นในขณะนั้นแจ่มแจ้งแก่ใจอย่างไรต้องแสดงอย่างนั้น.

๓. **ปฏินิเทศ** คือกำหนดใจความ เพื่อย่อคำให้ผู้ฟังจำได้จะได้นำไปไตร่ตรองในภายหลัง.

เทศนาวิธีของท่านอาจารย์ย่อมเป็นไปตามหลักดังกล่าวนี้ บาลีอุเทศที่ท่านยกขึ้นมาแสดงบางประการท่านไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก่อน ย่อมมาปรากฏขึ้นในเวลาแสดงธรรมนั้นเอง จึงสมกับคำว่าปฏิสัมภิทานุศาสน์แท้ เป็นการแสดงธรรมด้วยปฏิภาณญาณจริง ๆ จึงถูกกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟัง ยังผู้ฟังให้เกิดความสว่างแจ่มใสเบิกบานใจ และเกิดฉันทะในอันประพฤติปฏิบัติศีลธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป สมด้วยคำชมของเจ้าพระคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถร จันทร์) ว่าท่านมั่นแสดงธรรมด้วยมุตโตทัยเป็นมุตโตทัย ดังนี้ ซึ่งข้าพเจ้าเอามาเป็นชื่อธรรมกถาของท่านอาจารย์ที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว ส่วนจตุปฏิสัม-

ภิทาญาณนั้น ท่านว่าท่านจะไม่ได้สำเร็จ เพราะมิได้เปิดดูในตู้พระไตรปิฎก เมื่อสังเกตดูเทศนาโวหารของท่านแล้ว ก็จะเห็นสมจริงดังคำพยากรณ์ของท่าน เพราะปฏิสัมภิทาญาณมี ๔ ประการ คือ

๑. **ธัมมาปฏิสัมภิทาญาณ** ปรีชาแตกฉานในธรรม คือ หัวข้อธรรมหรือหลักธรรมหรือเหตุปัจจัย.

๒. **อัตถปฏิสัมภิทาญาณ** ปรีชาแตกฉานในอรรถ คือ เนื้อความ หรือคำอธิบายหรือผลประโยชน์

๓. **นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ** ปรีชาแตกฉานในภาษาที่ใช้พูดกันในหมู่ชนอันเป็นต้นติภาษา โดยหลักก็คือรู้ภาษาบาลีอันเป็นแม่ภาษา และภาษาของตนอันจะใช้อธิบายธรรมในหมู่ชนนั้น ๆ รู้คำสูงต่ำหนักเบาและรู้ความหมายของคำนั้น ๆ ชัดแจ้ง ฉลาดในการเลือกคำพูดมาใช้ประกอบกันเข้าเป็นประโยคให้ได้ความกระทัดรัด และไพเราะสละสลวยเป็นสำนวนชาวเมืองไม่ระเคืองคายโสตของผู้ฟัง.

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ** ปรีชาแตกฉานในการกล่าวธรรมด้วยปฏิภาณญาณ มีไหวพริบทันคนใน

การโต้ตอบปัญหา มีปรีชาผ่องแผ้วแกล้วกล้าไม่ครั่นคร้ามในท่ามกลางบริษัท อาจปริวัติเทศนาไปตามจริตอัธยาศัยด้วยเทศนานัยมีประการต่าง ๆ ได้ดี.

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ประการนี้ ต้องได้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการ จึงจะเรียกว่าสำเร็จจตุปฏิสัมภิทาญาณ ถ้าได้แต่เพียงบางส่วนบางประการไม่เรียกว่าสำเร็จ แต่ถ้าได้ทั้ง ๔ ประการนั้น หากแต่ไม่บริบูรณ์เป็นแต่เพียงอนุโลม ก็เรียกว่า จตุปฏิสัมภิทานุโลมญาณ ท่านอาจารย์น่าจะได้ในข้อหลังนี้ จึงฉลาดในเทศนาวิธี และอุบายวิธีแนะนำสั่งสอนสานุศิษย์ดังกล่าวมาแล้ว.

ไตรวิธญาณ

ท่านอาจารย์เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าการกำหนดรู้อะไรต่าง ๆ เช่น จิต นิสัย วาสนาของคนอื่น และเทวดาเป็นต้น ย่อมรู้ได้ด้วยอาการ ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งดังนี้.

๑. **เอกวิธัญญา** กำหนดพิจารณากายนี้อันปรากฏชัด จิตวางจากอุคคหนิมิตรวมลงถึงฐีติจิต คือจิตดวงเดิม

พักอยู่พอประมาณ จิตถอยออกมาพักเพียงอุปจาระ ก็ทราบได้ว่าเหตุนั้นเป็นอย่างนั้นอย่างนี้.

๒. **ทุวิธัญญา** กำหนดพิจารณาเหมือนข้อ ๑. พอจิตถอยออกมาถึงอุปจาระ จะปรากฏนิมิตภาพเหตุการณ์นั้น ๆ ขึ้น ต้องวางนิมิตนั้นเข้าจิตอีกครั้งหนึ่ง ครั้นถอยออกมาอีกก็ทราบเหตุการณ์นั้น ๆ ได้.

๓. **ติวิธัญญา** ปฏิบัติเหมือนในข้อ ๑. พอจิตถอยออกมาถึงขั้นอุปจาระจะปรากฏนิมิตภาพเหตุการณ์ขึ้น ต้องวิตกกามเสียก่อน แล้วจึงวางนิมิตนั้น แล้วเข้าจิตอีกถอยออกมาถึงชั้นอุปจาระก็จะทราบเหตุการณ์นั้นได้.

ความรู้โดยอาการ ๓ นี้ ท่านอาจารย์ว่า จิตที่ยังเป็นฐิติขณะเป็นเอกัคคตา มีอารมณ์เดียว มีแต่สติกับอุเบกขาจะทราบเหตุการณ์ไม่ได้ต้องถอยจิตออกมาเพียงขั้นอุปจาระจึงมีกำลังรู้ได้ หากถอยออกมาถึงขั้นขณิก หรือจิตธรรมดาก็ทราบเหตุการณ์ไม่ได้เหมือนกัน เพราะกำลังอ่อนเกินไป

ท่านอาจารย์ยังคงอาศัยไตรวิธญาณนี้เป็นกำลังในการหยั่งรู้หยั่งเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นส่วนอดีต

ปัจจุบัน อนาคต และกำหนดรู้จิตใจ นิสัย วาสนาของศิษยานุศิษย์ พร้อมทั้งอุบายวิธีทรมานศิษยานุศิษย์ด้วย ปรีชาญาณหยั่งรู้ โดยวิธี ๓ ประการนี้ จึงควรเป็นเนตติของผู้จะเป็นครูอาจารย์ของผู้อื่นต่อไป

คติพจน์

คำที่เป็นคติ อันท่านอาจารย์กล่าวอยู่บ่อย ๆ เพื่อเป็นหลักวินิจฉัยความดีที่ทำด้วย กาย วาจา ใจ แก่ศิษยา-นุศิษย์ดังนี้:-

๑. ดีใดไม่มีโทษ ดีนั้นชื่อว่าดีเลิศ

๒. ได้สมบัติทั้งปวงไม่ประเสริฐเท่าได้ตน เพราะตัวตนเป็นที่เกิดแห่งสมบัติทั้งปวง.

เมื่อท่านอธิบาย ตจปัญจกกรรมฐานจบลง มักจะกล่าวเตือนขึ้นเป็นคำกลอนว่า “แก้ให้ตกเน้อ แก้บ่อตกคาพกเจ้าไว้ แก้บ่อได้แขวนคอนำต่องแต่ง แก้บ่อพ้นคากันย่างยายคาย่างยายเวียนตายเวียนเกิด เวียนเอากำเนิดในภพทั้งสาม ภพทั้งสามเป็นเฮือนเจ้าอยู่” ดังนี้

เมื่อคราวท่านเทศนาสั่งสอนพระภิกษุผู้เป็นสานุ

ศิษย์ถือลัทธิฉันเจ ให้เข้าใจทางถูก และละเลิกลัทธินั้น ครั้นจบลงแล้วได้กล่าวคำเป็นคติขึ้นว่า "เหลือแต่เว้า บ่เห็นบ่อนเบาหนัก เดินบ่อไปตามทางสิถึกดงเสือฮ้าย" ดังนี้

บำเพ็ญประโยชน์

การบำเพ็ญประโยชน์ของท่านอาจารย์ประมวลลงใน หลัก ๒ ประการดังนี้ :-

๑. **ประโยชน์ของชาติ** ท่านอาจารย์ได้เอาธุระเทศนาอบรมสั่งสอนศีลธรรมอันดีงามแก่ประชาชนพลเมืองของชาติในทุก ๆ ถิ่นที่ท่านได้สัญจรไป คือภาคกลางบางส่วน ภาคเหนือเกือบทั่วทุกจังหวัด ภาคอิสาณเกือบทั่วทุกจังหวัด และบางส่วนของต่างประเทศ เช่นฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของประเทศลาว ไม่กล่าวสอนให้เป็นปฏิปักษ์ต่อการปกครองของประเทศ ทำให้พลเมืองของชาติ ผู้ได้รับคำสั่งสอน เป็นคนมีศีลธรรมดี มีสัมมาอาชีพ ง่ายแก่การปกครอง ชื่อว่าได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ชาติตามควรแก่สมณะวิสัย.

๒. ประโยชน์ศาสนา ท่านอาจารย์ได้บรรพชา และอุปสมบทเข้ามาในพระพุทธศาสนานี้ด้วยความเชื่อและความเลื่อมใสจริง ๆ ครั้นบวชแล้วก็ได้เอาธุระศึกษาและปฏิบัติพระธรรมวินัยด้วยความอุตสาหะพากเพียรจริง ๆ ไม่ทอดธุระในการบำเพ็ญสมณธรรม ท่านปฏิบัติธุดงควัตรเคร่งครัดถึง ๔ ประการ ดังกล่าวแล้วในเบื้องต้น ได้ดำรงรักษาสมณกิจไว้มิให้เสื่อมสูญ ได้นำหมู่คณะฟื้นฟูปฏิบัติธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติและพระพุทโธวาท หมั่นอนุศาสน์สั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้ฉลาดอาจหาญในการฝึกฝนอบรมจิตใจ ตามหลักสมถวิปัสสนาอันสมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสอนไว้เป็นผู้มีน้ำใจเด็ดเดี่ยวอดทนไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม แม้จะถูกกระทบกระทั่วด้วยโลกธรรมอย่างไรก็มิได้แปรเปลี่ยนไปตาม คงมั่นอยู่ในธรรมวินัย ตามที่พระบรมศาสดาประกาศแล้วตลอดมา ทำตนให้เป็นทิฏฐานุคติแก่ศิษยานุศิษย์เป็นอย่างดี ท่านได้จาริกไปเพื่อแสวงวิเวกตามที่ต่าง ๆ คือบางส่วนของภาคกลาง เกือบทั่วทุกจังหวัดในภาคเหนือ เกือบทุกจังหวัดของภาคอีสาณ และแถมบางส่วนของต่างประเทศอีกด้วย นอกจากเพื่อวิเวกในส่วนตนแล้ว ท่านมุ่งไปเพื่อ

สงเคราะห์ผู้มีอุปนิสัยในถิ่นนั้น ๆ ด้วย ผู้ได้รับสงเคราะห์ด้วยธรรมจากท่านแล้ว ย่อมกล่าวได้ด้วยความภูมิใจว่าไม่เสียทีที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา.

ส่วนหน้าที่ในวงการคณะสงฆ์ ท่านอาจารย์ได้รับพระกรุณาจากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ในฐานะเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตติกาให้เป็นพระอุปัชฌายในคณะธรรมยุติกนิกายตั้งแต่อยู่จังหวัดเชียงใหม่ และได้รับตั้งเป็นพระครูวินัยธร. ฐานานุกรมของเจ้าพระคุณพระอุบาลีฯ (สิริจันทเถร จันทร์) ท่านก็ได้ทำหน้าที่นั้นโดยเรียบร้อยตลอดเวลาที่ยังอยู่เชียงใหม่ ครั้นจากเชียงใหม่มาแล้วท่านก็งดหน้าที่นั้น แม้ข้าพเจ้าขอร้องให้ทำในเมื่อมาอยู่สกลนครท่านก็ไม่ยอมทำโดยอ้างว่าแก่ชราแล้ว ขออยู่ตามสบาย ข้าพเจ้าก็ผ่อนตามด้วยความเคารพและหวังความผาสุขสบายแก่ท่านอาจารย์

งานศาสนาในด้านวิปัสสนาธุระ นับว่าท่านได้ทำเต็มสติกำลัง ยังศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้อาจหาญรื่นเริงในสัมมาปฏิบัติตลอดมานับแต่พรรษาที่ ๒๓ จนถึงพรรษาที่ ๕๙ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งชีวิตของท่านอาจกล่าวได้ด้วยความภูมิใจว่า ท่านอาจารย์เป็นพระเถระ

ที่มีเกียรติคุณเด่นที่สุดในด้านวิปัสสนาธุระรูปหนึ่งในยุคปัจจุบัน

ปัจฉิมสมัย

ในวัยชรานับแต่ พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นต้นมา ท่านมาอยู่ จังหวัดสกลนคร เปลี่ยนอิริยาบถไปตาม สถานที่วิเวกผาสุขวิหารหลายแห่ง คือ ณ เสนาสนะป่าบ้านนามนตำบลตองโขบ อำเภอเมืองบ้าง ที่ใกล้ ๆ แถวนั้นบ้าง ครั้นพ.ศ.๒๔๘๗ จึงย้ายไปอยู่เสนาสนะป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จ.ว.สกลนคร จนถึงปีสุดท้ายแห่งชีวิต.

ตลอดเวลา ๘ ปี ในวัยชรานี้ ท่านได้เอาธุระอบรมสั่งสอนศิษยานุศิษย์ทางสมถวิปัสสนาเป็นอันมาก ได้มีการเทศนาอบรมจิตใจศิษยานุศิษย์เป็นประจำวัน ศิษย์ผู้ใกล้ชิดได้บันทึกธรรมเทศนาของท่านไว้และได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นเผยแผ่แล้วให้ชื่อว่า “มุตโตทัย” ครั้นมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ซึ่งเป็นปีที่ท่านอายุย่างขึ้น ๘๐ ปี ท่านเริ่มอาพาธเป็นไข้ ศิษย์ผู้อยู่ใกล้ชิดก็ได้เอาธุระรักษาพยาบาลไปตามกำลังความสามารถอาพาธก็สงบไปบ้างเป็นบางครั้งคราว แต่

แล้วก็กำเริบขึ้นอีกเป็นเช่นนี้เรื่อยมาจนจวนออกพรรษา อาพาธก็กำเริบมากขึ้น ข่าวนี้ได้กระจายไปโดยรวดเร็ว พอออกพรรษาศิษยานุศิษย์ผู้อยู่ไกลต่างก็ทะยอยกันเข้ามาปรนนิบัติพยาบาล ได้เชิญหมอแผนปัจจุบันมาตรวจและรักษา แล้วนำมาพักที่เสนาสนะป่าบ้านภู่ อำเภอพรรณานิคม เพื่อสะดวกแก่ผู้รักษาและศิษยานุศิษย์ที่จะมาเยี่ยมพยาบาล อาการอาพาธมีแต่ทรงกับทรุดลงโดยลำดับ ครั้นเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ได้นำท่านมาพักที่วัดป่าสุทธาวาสใกล้เมืองสกลนคร โดยพาหนะรถยนต์ มาถึงวัดเวลา ๑๒.๐๐ น. เศษ ครั้นถึงเวลา ๐๒.๒๓ น. ของวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ศกเดียวกัน ท่านก็ได้ถึงแก่มรณภาพด้วยอาการสงบ ในท่ามกลางศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย มีเจ้าพระคุณพระธรรมเจดีย์ เป็นต้น ศิริชนมายุของท่านอาจารย์ได้ ๘๐ ปี เท่าจำนวนที่ท่านได้กำหนดไว้แต่เดิม การที่ศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือได้นำท่านอาจารย์มาที่วัดป่าสุทธาวาสนี้ก็ให้เป็นไปตามเจตนาเดิมของท่านอาจารย์ คือ เมื่อเริ่มป่วยหนัก ท่านแน่ใจว่าร่างกายนี้จะต้องเป็นไปตามธรรมดาของเขาแล้ว จึงปรารภกับศิษย์ผู้ใหญ่รูปหนึ่งว่า

ถ้าตายลง ณ บ้านหนองผือนี้ สัตว์ก็จะต้องตายตามมิใช่น้อย ถ้าตายที่วัดสุทธาวาสก็ค่อยยังชั่วเพราะมีตลาดดังนี้ นอกจากมีความเมตตาสัตว์ที่จะต้องถูกฆ่าแล้วคงมุ่งหมายฝากศพแก่ชาวเมืองสกลนครด้วย ข้าพเจ้าอดที่จะภูมิใจแทนชาวเมืองสกลนครในการที่ได้รับเกียรติอันสูงนี้ไม่ได้ อุปมาดังชาวมัลลกษัตริย์กรุงกุสินาราราชธานีได้รับเกียรติจัดการพระบรมศพ และถวายพระเพลิงพุทธสรีระฉะนั้น เพราะท่านอาจารย์เป็นที่เคารพนับถือของคนมาก ได้เที่ยวไปหลายจังหวัดของประเทศไทย ครั้นถึงวัยชราท่านก็เลือกเอาจังหวัดสกลนครเป็นที่อยู่อันสบายและทอดทิ้งสรีรกายไว้ประหนึ่งจะให้เห็นว่าเมืองสกลนครเป็นบ้านเกิดเมืองตายของท่านฉะนั้น ในสมัยทำการฌาปนกิจศพของท่านอาจารย์นั้น ชาวเมืองสกลนครยังจะมีเกียรติได้ต้อนรับศิษยานุศิษย์ผู้ใหญ่ของท่าน อันมาจากทิศต่าง ๆ มากมายหลายท่าน อีกด้วย.

ธรรมอันน่าอัศจรรย์ในท่านอันประจักษ์แก่ศิษยานุ-ศิษย์ที่ไม่ควรลืมก็คือ ในสมัยอาพาธหนัก เมื่อยังพูดได้

ท่านได้แสดงธรรมให้ฟังอยู่ตลอดมาไม่มีการสะทกสะท้านต่อมรณภัยแต่ประการใด ยังกล่าวท้าทายศิษย์ทั้งหลายด้วยว่า "ใครจะสามารถรดน้ำให้ไม้แก่นล่อนกลับมีใบขึ้นมาอีกได้ ก็ลองดู" ในเมื่อศิษย์ขอรักษาพยาบาล แต่เพื่ออนุเคราะห์ท่านก็ยินยอมให้รักษาพยาบาลไปตามเรื่อง ครั้นเวลาอาพาธหนักถึงที่สุด สังขารร่างกายไม่ยอมให้โอกาสท่านพูดจาได้เลย เพราะเสมหะเฟืองปิดลำคอยากแก่การพูด จึงมิได้รับปัจฉิมโอวาทอันน่าจับใจแต่ประการใด คงเห็นแต่อาการอันแกล้วกล้าในมรณาสันนกาลเท่านั้นเป็นขวัญตา ศิษยานุศิษย์ต่างก็เต็มตื้นไปด้วยปีติปราโมทย์ในอาการนั้น ซึ่งหาได้ไม่ง่ายนัก และต่างก็ปลงธรรมสังเวช ในสังขารอันเป็นไปตามธรรมดาของมัน ใคร ๆ ไม่เลือกหน้าเกิดมาแล้วจะต้องแก่เจ็บตายเหมือนกันหมด ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้สักคนเดียว มีแต่อมฤตธรรม คือพระนิพพานเท่านั้น ที่พ้นแล้วจากความเกิดแก่เจ็บตายโดยสิ้นเชิง ผู้บรรลุถึงอมฤตธรรมนั้นแล้วแม้ต้องทอดทิ้งสรีระไว้อย่างสามัญชนทั้งหลาย ก็คงปรากฏนามว่า **ผู้ไม่ตาย** อยู่นั่นเอง

ธรรมเทศนา
ของ
พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร

ธรรมเทศนาของท่านอาจารย์ ที่พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส กับ พระภิกษุวัน อุตฺตโม ได้จดบันทึกไว้ในปัจฉิมสมัย ยังมิได้รวบรวมขึ้นพิมพ์เผยแผ่ สมควรรวบรวมพิมพ์ขึ้นไว้ในครั้งนี้ เพื่อเป็นสมบัติมรดกชิ้นสุดท้ายแก่ศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย ทั่วกัน ดังต่อไปนี้. (บันทึก ณ วัดป่าบ้านหนองผือ อ.พรรณานิคม จ.สกลนคร พ.ศ.2491-2492

๑. เรื่องมูลกรรมฐาน

กุลบุตรผู้บรรพชาอุปสมบทเข้ามาในพระพุทธศาสนานี้แล้วใครเล่าไม่เคยเรียนกรรมฐานมา บอกได้ทีเดียวว่าไม่เคยมี พระอุปัชฌาย์ทุกองค์เมื่อบวชกุลบุตรจะไม่สอนกรรมฐานก่อนแล้วจึงให้ผ้าภายหลังไม่มี ถ้าอุปัชฌาย์องค์ใดไม่สอนกรรมฐานก่อน อุปัชฌาย์องค์นั้นดำรงความเป็นอุปัชฌายะต่อไปไม่ได้ ฉะนั้นกุลบุตรผู้บวชมาแล้ว จึงได้ชื่อว่า เรียนกรรมฐานมาแล้ว ไม่ต้องสงสัยว่าไม่ได้เรียน.

พระอุปัชฌายะสอนกรรมฐาน ๕ คือ เกสา ผม

โลมา ขน นขา เล็บ ทันตา ฟัน ตโจ หนัง ในกรรมฐานทั้ง ๕ นี้ มี หนังเป็นที่สุด ทำไมจึงสอนถึงหนังเท่านั้น? เพราะเหตุว่าหนังมันเป็นอาการใหญ่คนเราทุกคนต้องมีหนังหุ้มห่อ ถ้าไม่มีหนัง ผม ขน เล็บ ฟัน ก็อยู่ไม่ได้ ต้องหลุดหล่นทำลายไป เนื้อ กระดูก เอ็น และอาการทั้งหมดในร่างกายนี้ ก็จะอยู่ไม่ได้ ต้องแตก ต้องทำลายไป คนเราจะหลงรูปก็มาหลงหนัง หมายความสวย ๆ งาม ๆ เกิดความรักใคร่แล้วก็ปรารถนา เพราะมาหมายอยู่ที่หนัง เมื่อเห็นแล้วก็สำคัญเอาผิวพรรณของมัน คือ ผิว ดำ-ขาว-แดง-ดำแดง-ขาวแดง ผิวอะไรต่ออะไร ก็เพราะหมายสีหนัง ถ้าไม่มีหนังแล้วใครเล่าจะหมายว่าสวยงาม? ใครเล่าจะรักจะชอบจะปรารถนา ? มีแต่จะเกลียดหน่ายไม่ปรารถนา ถ้าหนังไม่หุ้มห่ออยู่แล้วเนื้อเอ็นและอาการอื่น ๆ ก็จะอยู่ไม่ได้ ทั้งจะประกอบกิจการอะไรก็ไม่ได้ จึงว่าหนังเป็นของสำคัญนัก จะเป็นอยู่ได้ก็เพราะหนัง จะเกิดความหลงสวย หลงงามก็เพราะมีหนัง ฉะนั้นพระอุปัชฌายะท่านจึงสอนถึงแต่หนังเป็นที่สุด ถ้าเรามาตั้งใจพิจารณาจนให้เห็นความเปื่อยเน่าเกิดอสุภนิมิต ปรากฏแน่แก่ใจแล้ว ย่อมจะเห็นอนิจจสัจธรรม ทุกขสัจธรรม อนัตตาสัจธรรม จึงจะแก้ความ

หลงสวยหลงงาม อันมันหมายอยู่ที่หนัง ย่อมไม่สำคัญหมายและไม่ชอบใจ ไม่ปรารถนาเอาเพราะเห็นตามความเป็นจริง เมื่อใดเชื่อคำสอนของพระอุปัชฌายะไม่ประมาทแล้ว จึงจะได้เห็นสัจธรรม ถ้าไม่เชื่อคำสอนพระอุปัชฌายะ ย่อมแก้ความหลงของตนไม่ได้ ย่อมตกอยู่ในบ่วงแห่งรัชชนิอารมณ์ตกอยู่ในวัฏฏจักร์ เพราะฉะนั้นคำสอนที่พระอุปัชฌายะได้สอนแล้วแต่ก่อนบวชนั้น เป็นคำสอนที่จริงที่ดีแล้วเราไม่ต้องไปหาทางอื่นอีก ถ้ายังสงสัย ยังหาไปทางอื่นอีก ชื่อว่ายังหลงยังงมงาย ถ้าไม่หลงจะไปหาทำไม คนไม่หลงก็ไม่มีการหา คนที่หลงจึงมีการหา หาเท่าไรยิ่งหลงไปไกลเท่านั้น ใครเป็นผู้ไม่หามาพิจารณาอยู่ในของที่มีอยู่นี้ ก็จะเห็นแจ้งซึ่งภูตธรรม ฐีติธรรม อันเกษมจากโยคาสวะทั้งหลาย.

ความในเรื่องนี้ ไม่ใช่มติของพระอุปัชฌายะทั้งหลายคิดได้แล้วสอนกุลบุตรตามมติของใครของมัน เนื่องด้วยพุทธพจน์แห่งพระพุทธองค์เจ้า ได้ทรงบัญญัติไว้ให้อุปัชฌายะเป็นผู้สอนกุลบุตรผู้บวชใหม่ให้กรรมฐานประจำตน ถ้ามิฉะนั้นก็ไม่สมกับการออกบวชที่ได้สละ

บ้านเรือน ครอบครัว ออกมาบำเพ็ญเนกขัมมธรรม หวังโมกขธรรม การบวชก็จะเท่ากับการทำเล่น พระองค์ได้ทรงบัญญัติมาแล้ว พระอุปัชฌายะทั้งหลายจึงดำรงประเพณีนี้สืบมาตราบเท่าทุกวันนี้ พระอุปัชฌายะสอนไม่ผิด สอนจริงแท้ ๆ เป็นแต่กุลบุตรผู้รับเอาคำสอนไม่ตั้งใจ มัวประมาทลุ่มหลงเอง ฉะนั้นความในเรื่องนี้วิญญูชนจึงได้รับรองทีเดียวว่า เป็นวิสุทธิมรรคเที่ยงแท้.

๒. เรื่องศีล

สีลํ สีลา วิย ศีลคือความปกติ อุปมาได้เท่ากับหิน ซึ่งเป็นของหนักและเป็นแก่นของดินแม้จะมีวาตธาตุมาเป่าสักเท่าใดก็ไม่มีการสะเทือนหวั่นไหวเลย แต่ว่าเราจะสำคัญถือแต่เพียงคำว่าศีลเท่านั้น ก็จะทำให้เรางมงายอีก ต้องให้รู้จักเสียว่าศีลนั้นอยู่ที่ไหน? มีตัวตนเป็นอย่างไร? อะไรเล่าเป็นตัวศีล? ใครเป็นผู้รักษา? ถ้ารู้จักว่าใครเป็นผู้รักษาแล้ว ก็จะรู้จักว่าผู้นั้นเป็นตัวศีล ถ้าไม่เข้าใจเรื่องศีล ก็จะงมงายไปถือศีลเพียงนอก ๆ เดี๋ยวก็ไปหาเอาที่นั้นที่นี้จึงจะมีศีล ไปขอเอาที่นั่นที่นี่จึงมี เมื่อยังเที่ยวหาเที่ยวขออยู่ไม่ใช่หลงศีลดอกหรือ? ไม่ใช่ศีลลัพพตปรามาส

ถือนอกๆ ลูบๆ คลำๆ อยู่หรือ ?

อิทํ สจฺจาภินิเวสทิฏฺฐิ จะเห็นความงมงายของตนว่าเป็นของจริงเที่ยงแท้ ผู้ไม่หลงย่อมไม่ไปเที่ยวขอเที่ยวหา เพราะเข้าใจแล้วว่า ศีลก็อยู่ที่ตนนี้ จะรักษาโทษทั้งหลายก็ตนเป็นผู้รักษา ดังที่ว่า **"เจตนาหํ ภิกฺขเว สีลํ วทามิ"** เจตนา เป็นตัวศีล เจตนาคืออะไร? เจตนานี้ต้องแปลงอีกจึงจะได้ความต้องเอาสระ เอ มาเป็นอิ เอา ต สะกดเข้าไป เรียกว่า จิตฺตํ คือ จิตใจ คนเราถ้าจิตใจไม่มีก็ไม่เรียกว่าคน มีแต่กายจะสำเร็จการทำอะไรได้ ? ร่างกายกับจิตใจต้องอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อจิตใจไม่เป็นศีล กายก็ประพฤติไปต่าง ๆ จึงกล่าวได้ว่าศีลมีตัวเดียวนอกนั้นเป็นแต่เรื่องโทษที่ควรละเว้น โทษ ๕ โทษ ๘ โทษ ๑๐ โทษ ๒๒๗ รักษาไม่ให้มีโทษต่าง ๆ ก็สำเร็จเป็นศีลตัวเดียว รักษาผู้เดียวนั้นได้แล้วมันก็ไม่มีโทษเท่านั้นเอง ก็จะเป็นปกติแนบเนียนไม่หวั่นไหว ไม่มีเรื่องหลงหาหลงขอ คนที่หาขอต้องเป็นคนทุกข์ ไม่มีอะไรจึงเที่ยวหาขอ เดี๋ยวก็กล่าว ยาจามิ ๆ ขอแล้วขอเล่า ขอเท่าไรยิ่งไม่มียิ่งอดหยากยากเข็ญเราได้มาแล้วมีอยู่แล้วซึ่งกาย

กับจิต รูปกายก็เอามาแล้วจากบิดามารดาของเรา จิต ก็มีอยู่แล้ว ชื่อว่าของเรามีพร้อมบริบูรณ์แล้ว จะทำให้เป็นศีลก็ทำเสีย ไม่ต้องกล่าวว่าศีลมีอยู่ที่โน้นที่นี้ กาลนั้นจึงจะมี กาลนี้จึงจะมีศีลมีอยู่ที่เรานี้แล้ว อกาลิโก รักษาได้ไม่มีกาลได้ผลก็ไม่มีกาล.

เรื่องนี้ต้องมีหลักฐานพร้อมอีกเมื่อครั้งพุทธกาลนั้น พวกปัจจวัคคีย์ก็ดี พระยสและบิดามารดาภรรยาเก่าของท่านก็ดี ภัททวัคคีย์ ชฎิลทั้งบริวารก็ดี พระเจ้าพิมพิสารและราชบริพาร ๑๒ นหุต ก็ดี ฯลฯ ก่อนจะฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ปรากฏว่าได้สมาทานศีลเสียก่อนจึงฟังเทศนาพระองค์เทศนาไปทีเดียว ทำไมท่านเหล่านั้นจึงได้สำเร็จมรรคผล ศีล สมาธิ ปัญญา ของท่านเหล่านั้นมาแต่ไหน ไม่เห็นพระองค์ตรัสบอกให้ท่านเหล่านั้นขอเอาศีล สมาธิ ปัญญาจากพระองค์ เมื่อได้ลิ้มรสธรรมเทศนาของพระองค์แล้ว ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมมีขึ้นในท่านเหล่านั้นเอง โดยไม่มีการขอและไม่มีการเอาให้มัคคสามัคคี ไม่มีใครหยิบยกให้เข้ากันจิตดวงเดียวเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญา ฉะนั้นเราไม่หลงศีล จึงจะเป็นวิญญูชนอันแท้จริง.

๓. เรื่อง ปาฏิโมกขสังวรศีล

พระวินัย ๕ พระคัมภีร์ สงเคราะห์ลงมาในปาฏิโมกขุทเทส เมื่อปฏิบัติไม่ถูกต้องตามพระวินัยย่อมข้ามไม่ได้ ผู้ปฏิบัติถูกตามพระวินัยแล้ว โมกฺขํ ชื่อว่าเป็นทางข้ามพ้นวัฏฏะได้ ปาฏิโมกข์นี้ก็ยังสงเคราะห์เข้าไปหาวิสุทธิมรรคอีก เรียกว่า ปาฏิโมกขสังวรศีล ในสีลนิเทศ

สีลนิเทศนั้น กล่าวถึงเรื่องศีลทั้งหลายคือปาฏิโมกขสังวรศีล ๑ อินทรียสังวรศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ส่วนอีก ๒ คัมภีร์นั้น คือ สมาธินิเทศ และปัญญานิเทศ วิสุทธิมรรคทั้ง ๓ พระคัมภีร์นี้สงเคราะห์เข้าในมรรคทั้ง ๘ มรรค ๘ สงเคราะห์ลงมาในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อจะกล่าวถึงเรื่องมรรคแล้ว ความประโยคพยายามปฏิบัติดัดตนอยู่ชื่อว่าเดินมรรค สติปัฏฐานทั้ง ๔ ก็เรียกว่า มรรค อริยสัจจ์ ๔ ก็ชื่อว่ามรรค เพราะเป็นกิริยาที่ยังทำอยู่ยังมีการดำเนินอยู่ ดังภาษิตว่า **"สจฺจานํ จตุโร ปทา ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา"** สำหรับเท้าต้องมีการเดิน คนเราต้องไปด้วยเท้าทั้งนั้น ฉะนั้น

สัจจะทั้ง ๔ ก็ยังเป็นกิริยาอยู่เป็นจรณะเครื่องพาไปถึงวิสุทธิธรรม วิสุทธิธรรมนั้นจะอยู่ที่ไหน? มรรคสัจจะอยู่ที่ไหน ? วิสุทธิธรรมก็ต้องอยู่ที่นั่น ! มรรคสัจจะไม่มีอยู่ที่อื่น มโนเป็นมหาฐาน มหาเหตุ วิสุทธิธรรมจึงต้องอยู่ที่ใจของเรานี่เอง ผู้เจริญมรรคต้องทำอยู่ที่นี้ไม่ต้องไปหาที่อื่น การหาที่อื่นอยู่ชื่อว่ายังหลง ทำไมจึงหลงไปหาที่อื่นเล่า? ผู้ไม่หลงก็ไม่ต้องหาทางอื่น ไม่ต้องหากับบุคคลอื่น ศีลก็มีในตน สมาธิก็มีในตน ปัญญาก็มีอยู่กับตน ดังบาลีว่า **เจตนาหํ ภิกฺขเว สีลํ วทามิ** เป็นต้น กายกับจิตเท่านี้ประพฤติปฏิบัติเป็นศีลได้ ถ้าไม่มีกายกับจิต จะเอาอะไรมาพูดออกว่าศีลได้ คำว่าเจตนานั้นเราต้องเปลี่ยนเอาสระเอขึ้นบนเป็นสระอิ เอาตัว ต สกดเข้าไป ก็พูดได้ว่าจิตฺตํ เป็นจิต จิตเป็นผู้คิดงดเว้น เป็นผู้ระวังรักษา เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติ ซึ่งมรรคและผลให้เป็นไปได้ พระพุทธเจ้าก็ดี พระสาวก ขีณาสวเจ้าก็ดี จะชำระตนให้หมดจดจากสังกิเลสทั้งหลายได้ ท่านก็มีกายกับจิตทั้งนั้น เมื่อท่านจะทำมรรคและผลให้เกิดมีได้ก็ทำอยู่ที่นี่ (คือที่กายกับจิต) ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า มรรคมีอยู่ที่ตนของตนนี้เอง เมื่อเราจะเจริญซึ่งสมถะหรือวิปัสสนา ก็ไม่ต้องหนีจาก

กายกับจิต ไม่ต้องส่งนอกให้พิจารณาอยู่ในตนของตน เป็นโอปนยิโก แม้จะเป็นของมีอยู่ภายนอก เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นต้นก็ไม่ต้องส่งออกเป็นนอกไป ต้องกำหนดเข้ามาเทียบเคียงตนของตน พิจารณาอยู่ที่นี้ **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** เมื่อรู้ก็ต้องรู้เฉพาะตนรู้อยู่ในตน ไม่ได้รู้มาแต่นอกเกิดขึ้นกับตน มีขึ้นกับตน ไม่ได้หามาจากที่อื่น ไม่มีใครเอาให้ไม่ได้ขอมาจากผู้อื่น จึงได้ชื่อว่า **ญาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ** ฯลฯ เป็นความรู้เห็นที่บริสุทธิแท้ ฯลฯ

๔. เรื่อง ธรรมคติวิมุตติ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมิใช่ว่าพระองค์จะมีปัญญาพิจารณาเอาวิมุตติธรรมให้ได้วันหนึ่งวันเดียว พระองค์ทรงพิจารณามาแต่ยังเป็นฆราวาสอยู่หลายปี นับแต่ครั้งที่พระองค์ได้ราชาภิเษกเป็นกษัตริย์ พวกพระญาติพระวงศ์ได้แต่งตั้งพระองค์เป็นผู้ใหญ่ เป็นหัวหน้าปกครองดูแลบ่าวไพร่ประชาราษฎร เมื่อพระองค์ได้เป็นเช่นนี้แล้วย่อมเป็นผู้ไม่นอนใจ จำเป็นที่พระองค์จะต้องคิดใช้ปัญญาพิจารณาทุกสิ่งทุกอย่างในการปกครองป้องกันราษฎร

ทั้งขอบเขต และการรักษาครอบครัวตลอดถึงพระองค์ก็จะต้องทรงคิดรอบคอบเสมอ ถ้าไม่ทรงคิดไม่มีพระปัญญา ไฉนจะปกครองบ้านเมืองบ่าวไพร่ให้ผาสุกสบายได้ แม้พระองค์เองก็จะดำรงตำแหน่งหน้าที่ของพระองค์ไว้ไม่ได้ เมื่อพระองค์ทรงคิดในเรื่องของผู้อื่น และเรื่องของพระองค์เองเสมอแล้วปัญญาวิวัฏฏ์ของพระองค์จึงเกิดขึ้นว่า เราปกครองบังคับบัญชาได้ก็แต่การบ้านเท่านี้ ส่วนการเกิดแก่เจ็บตายเล่า เราบังคับบัญชาไม่ได้เสียแล้ว จะบังคับบัญชาไม่ให้สัตว์ทั้งหลายเกิดก็ไม่ได้ เมื่อเกิดแล้วจะบังคับ ไม่ให้แก่ชราก็ไม่ได้ จะบังคับไม่ให้เจ็บป่วยไข้เป็นโรคาพาธก็ไม่ได้จะบังคับไม่ให้ตายก็ไม่ได้ เราจะบังคับ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ของผู้อื่นก็ไม่ได้ แม้แต่ตัวของเราเองเล่าก็บังคับไม่ได้ ทรงพิจารณาเป็นอนุโลมและปฏิโลม กลับไปกลับมาพิจารณาเท่าไรก็ยิ่งเกิดความสลดสังเวช และท้อพระทัยในการจะอยู่เป็นผู้ปกครองราชสมบัติต่อไป. การที่อยู่ในฆราวาสรักษาสมบัติเช่นนี้ เพื่อต้องการอะไร ? เป็นผู้มีอำนาจเท่านี้มีสมบัติเข้าของเช่นนี้ จะบังคับหรือจะซื้อ หรือประกันซึ่งความเกิด แก่ เจ็บ ตายก็ไม่ได้ จึงได้ความอุปมาขึ้นว่า

ถ้ามีร้อน แล้วก็ยังมีเย็นเป็นเครื่องแก้กันได้ มีมืดแล้วก็ยังมีสว่างแก้กัน ถ้ามีเกิดแก่เจ็บตายแล้ว อย่างไรก็คงมีทาง ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เป็นแน่ จึงได้ทรงพยายามใคร่ครวญหาทางจะแก้เกิด แก่ เจ็บ ตายให้จนได้ แต่ว่าการจะแก้เกิดแก่ เจ็บ ตายนี้ เราอยู่ในฆราวาสเช่นนี้ คงจะทำไม่ได้ เพราะฆราวาสเช่นนี้เป็นที่คับแคบใจยิ่งนัก มีแต่การที่ออกหนีเสียจากการครองราชสมบัตินี้ออกไปผนวช จึงจะสามารถทำได้ ครั้งทรงคิดเช่นนี้แล้ว ต่อมาวันหนึ่ง พอถึงเวลากลางคืน พวกนางสนมทั้งหลายได้พากันมาบำรุงบำเรอพระองค์อยู่ด้วยการบำเรอทั้งหลาย ในเวลาที่นางสนมทั้งหลายยังบำเรออยู่นั้น พระองค์ทรงบรรทมหลับไปก่อน ครั้นใกล้เวลาพระองค์จะทรงตื่นจากบรรทมนั้น พวกนางสนมทั้งหลายก็พากันหลับเสียหมด แต่ไฟยังสว่างอยู่ เมื่อนางสนม ที่บำเรอหลับหมดแล้ว เผอิญพระองค์ทรงตื่นขึ้นมาด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาที่พระองค์ทรงคิดไม่เลิกไม่แล้วนั้น ทำให้พระทัยของพระองค์พลิกขณะ เลยเกิดอุคคหนิมิตขึ้น ลืมพระเนตรแล้วทอดพระเนตรแลดูพวกนางสนมทั้งหลายที่นอนหลับอยู่นั้น

เป็นซากอสุภะไปหมด เหมือนกับเป็นซากศพในป่าช้าผีดิบ จึงให้เกิดความสลดสังเวชเหลือที่จะทนอยู่ได้ จึงตรัสกับพระองค์เองว่า เราอยู่ที่นี้จะว่าเป็นที่สนุกสนานอย่างไรได้ คนทั้งหลายเหล่านี้ล้วนแต่เป็นซากศพในป่าช้าทั้งหมด เราจะอยู่ทำไม จำเราจะต้องออกผนวชในเดี๋ยวนี้ จึงทรงเครื่องฉลองพระองค์ถือพระขรรค์แล้วออกไปเรียกนายฉันนะ อำมาตย์ผู้เป็นนายม้า ให้ไปเอาม้ามาพาพระองค์ออกจากเมืองไป เมื่อนายฉันนะนำม้ามาแล้ว พระองค์ก็ทรงม้ามีนายฉันนะอำมาตย์นำทางเสด็จหนีออกจากเมืองไปโดยไม่ต้องให้ใครรู้จัก ครั้นรุ่งแจ้งก็บรรลุถึงอโนมานที ทรงข้ามฝั่งแม่นทีแล้วก็ถ่ายเครื่องประดับ และเครื่องทรงที่ฉลองพระองค์ออกเสีย จึงส่งเครื่องประดับให้นายฉันนะ ตรัสสั่งให้กลับไปเมืองพร้อมด้วยอัศวราชของพระองค์ส่วนพระองค์ได้เอาพระขรรค์ตัดพระเมาฬีและพระมัสสุเสีย ทรงผนวชแต่พระองค์เดียว เมื่อผนวชแล้วจึงเสาะแสวงหาศึกษาไปก่อน คือไปศึกษาอยู่ในสำนึกอาฬารดาบส และอุทกดาบส ครั้นไม่สมประสงค์จึงทรงหลีกไปแต่พระองค์เดียว ไปอาศัยอยู่ราวป่าใกล้แม่น้ำเนรัญชรา แขวงอุรุเวลาเสนานิคม

ได้มีปัญจวัคคีย์ไปอาศัยด้วยพระองค์ได้ทรงทำประโยค พยายามทำทุกกรกิริยาอย่างเข้มแข็งจนถึงสลบตายก็ไม่สำเร็จ เมื่อพระองค์ได้สติแล้วจึงทรงพิจารณาอีกว่า การที่เรากระทำความเพียรนี้จะมาทรมานแต่กายอย่างเดียวเท่านี้ไม่ควร เพราะจิตกับกายเป็นของอาศัยกัน ถ้ากายไม่มีจะเอาอะไรทำประโยคพยายาม และถ้าจิตไม่มีกายนี้ก็ทำอะไรไม่ได้ ต่อนั้นพระองค์จึงไปพยุงพเยาร่างกายพอให้มีกำลังแข็งแรงขึ้นพอควรจึงเผอิญปัญจวัคคีย์พร้อมกันหนีไปครั้นปัญจวัคคีย์หนีแล้ว พระองค์ก็ได้ความวิเวกโดดเดี่ยวแต่ผู้เดียว ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยใคร จึงได้เร่งพิจารณาอย่างเต็มที่ เมื่อถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา ในตอนเช้ารับมธุปายาสของนางสุชาดาเสวยเสร็จแล้วก็พักผ่อนอยู่ตามราวป่านั้นใกล้จะพลบค่ำแล้วจึงเสด็จดำเนินมาพบโสตถิยพราหมณ์ ๆ ได้ถวายหญ้าคา ๘ กำแก่พระองค์ ๆ รับแล้ว ก็มาทำเป็นที่นั่ง ณ ภายใต้ต้นอัสสัตถพฤกษ์ ผินพระพักตร์ไปทางบูรพาทิศ ผินพระปฤษฎางค์เข้าหาต้นไม้นั้น เมื่อพระองค์ประทับนั่งเรียบร้อยแล้ว จึงได้พยุงพระหฤทัยให้เข้มแข็ง ได้ทรงตั้งสัจจาธิษฐานมั่นในพระหฤทัยว่า ถ้าเราไม่บรรลุพระ

สัมมาสัมโพธิญาณตามความต้องการแล้ว เราจะไม่ลุกจากบัลลังก์นี้ แม้เลือดและเนื้อจะแตกทำลายไป ยังเหลืออยู่แต่พระตจะและพระอัฏฐิก็ตามที ต่อนั้นไปจึงเจริญสมถและวิปัสสนาปัญญา ทรงกำหนดพระอานาปานสติเป็นขั้นต้น ในตอนต้นนี้แหละพระองค์ได้ทรงชำระนิวรณธรรมเต็มที่ เจ้าเวทนาพร้อมทั้งความฟุ้งซ่านได้มาประสพแก่พระองค์อย่างสาหัส, ถ้าจะพูดว่ามาร ก็ได้แก่พวกขันธมาร, มัจจุมาร, กิเลสมาร, เข้ารังควาญพระองค์ แต่ว่าสัจจาธิษฐานของพระองค์ยังเที่ยงตรงมั่นคงอยู่ สติและปัญญายังพร้อมอยู่ จึงทำให้จำพวกนิวรณ์เหล่านั้นระงับไป ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ ได้เกิดแล้วแก่พระองค์ จึงได้กล่าวว่า พระองค์ทรงชนะพระยามาราธิราช ในตอนนี้เป็นปฐมยาม เมื่อออกสมาธิตอนนี้ได้เกิดบุพเพนิวาสานุสสติญาณ เมื่อพิจารณาไปก็ไม่เห็นที่สิ้นสุดจึงกลับจิตทวนกระแสเข้ามาพิจารณาผู้มันไปเกิด, ใคร่ครวญไป ๆ มาๆ จิตก็เข้าภวังค์อีก เมื่อออกจากภวังค์อีก เมื่อออกจากภวังค์แล้ว จึงเกิดจุตูปปาตญาณขึ้นมาในยามที่ ๒ คือมัชฌิมยาม ทรงพิจารณาไปตามความรู้ชนิดนี้ก็ยังไม่มีความสิ้นสุด จึงทรงทวนกระแสจิตเข้ามาใคร่ครวญอยู่

ในเรื่องของผู้พาเป็นไป พิจารณากลับไปกลับมาในปฏิจจสมุปปาทปัจจยาการ จนจิตของพระองค์เกิดความเบื่อหน่ายสลดสังเวชเต็มที่แล้ว ก็ลงสู่ภวังค์ถึงฐีติธรรมภูตธรรม จิตตอนนี้ถอยออกมาแล้ว จึงตัดสินขาดทีเดียวจึงบัญญัติว่าอาสวักขยญาณ ทรงทราบว่าจิตของพระองค์สิ้นแล้วจากอาสวะ พ้นแล้วจากบ่วงแห่งมาร ไม่มีเกิด แก่เจ็บ ตาย พ้นแล้วจากทุกข์ ถึงเอกันตบรมสุขสันตวิหารธรรม วิเวกธรรม นิโรธธรรม, วิมุตติธรรมนิพพานธรรม แล ฯ

๕. เรื่อง อัจฉริยะ-อัพภูตธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า พระบรมศาสดา ของพวกเรา เมื่อพระองค์ยังเป็นท้าวศรีธารถ (สิทธัตถราชกุมาร) เสวยราชสมบัติอยู่ ทรงพิจารณา จุนิมิต ๔ ประการ จึงบันดาลให้พระองค์เสด็จออกสู่มหาภิเนษกรมณ์ทรงบรรพชา ทรงอธิษฐานบรรพชา ที่ริมฝั่งแม่น้ำอโนมานทีเครื่องสมณบริขารมีมาเอง เลื่อนลอยมาสวมพระกายเอง ทรงเพศเป็นบรรพชิตสมณสารูปสำเร็จด้วยบุญญาภินิหารของพระองค์เองจึงเป็นการอัศจรรย์ ไม่เคยมี

ไม่เคยเห็นมาในปางก่อน จึงเป็นเหตุให้พระองค์อัศจรรย์ใจ ไม่ถอยหลังในการประกอบความเพียรเพื่อตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ครั้นทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตตภาวนา ไม่ท้อถอยตลอดเวลา ๖ ปี ได้ตรัสรู้สัจธรรม ของจริงโดยถูกต้องแล้ว ก็ยิ่งเป็นเหตุให้พระองค์ทรงอัศจรรย์ในธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้วนั้นอีกเป็นอันมาก

ในหมู่ปฐมสาวกนั้นเล่า ก็ปรากฏเหตุการณ์อันน่าอัศจรรย์เหมือนกัน เช่น ปัญจวัคคีย์ก็ดี พระยสและสหายของท่านก็ดี พระสาวกอื่น ๆ ที่เป็นเอหิภิกขุก็ดี เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระบรมศาสดาแล้วได้สำเร็จมรรคผล และทูลขอบรรพชาอุปสมบทกับพระองค์ พระองค์ทรงเหยียดพระหัตถ์ออกเปล่งพระวาจาว่า เอหิภิกขุ ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิดธรรมวินัยเรากล่าวดีแล้ว เพียงเท่านี้ก็สำเร็จเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา อัฏฐ-บริขารเลื่อนลอยมาสรวมสอดกาย ทรงเพศเป็นบรรพชิตสมณสารูป มีรูปอันน่าอัศจรรย์น่าเลื่อมใสจริง สาวกเหล่านั้นก็อัศจรรย์ตนเองในธรรมอันไม่เคยรู้เคยเห็น อันสำเร็จแล้วด้วยบุญฤทธิ์และอำนาจพระวาจาอิทธิปาฏิหาริย์

ของพระบรมศาสดาจารย์ ท่านเหล่านั้นจะกลับคืนไปบ้านเก่าได้อย่างไร เพราะจิตของท่านเหล่านั้นพ้นแล้วจากบ้านเก่าและอัศจรรย์ในธรรมอันตนรู้ตนเห็นแล้ว ทั้งบริขารที่สรวมสอดกายอยู่ก็เป็นผ้าบังสุกุลอย่างอุกฤษฏ์

ครั้นต่อมาท่านเหล่านั้นไปประกาศพระพุทธศาสนา มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสใคร่จะบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชด้วยติสรณคมนูปสัมปทาสำเร็จด้วยการเข้าถึงสรณะทั้ง ๓ คืออุทิศเฉพาะพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภิกษุเต็มที่

ครั้นต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระญาณเล็งเห็นการณ์ไกล จึงทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่สงฆ์ ทรงประทานญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทาไว้เป็นแบบฉบับอันหมู่เราผู้ปฏิบัติได้ดำเนินตามอยู่ทุกวันนี้ ได้พากันมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา อุทิศเฉพาะพระบรมศาสดาพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์แล้ว ทำความพากเพียรประโยคพยายามไปโดยไม่ต้องถอยแล้ว ก็คงจะได้รับความอัศจรรย์ใจในพระธรรมวินัยบ้างเป็นแน่ ไม่น้อยก็มาก ตามวาสนาบารมีของตนโดยไม่สงสัยเลยฯ

๖. เรื่อง วาสนา

กุศลวาสนา อกุศลวาสนา อัพยากตวาสนา

อัธยาศัยของสัตว์ เป็นมาแล้วต่าง ๆ คือ ดี เลว และ กลาง ๆ วาสนาก็เป็นไปตามอัธยาศัย คือวาสนาที่ยิ่งกว่าตัววาสนาเสมอตัว วาสนาที่เลวทราม บางคนเป็นผู้มีวาสนายิ่งในทางดีมาแล้ว แต่คบกับพาล วาสนาก็อาจเป็นเหมือนคนพาลได้ บางคนวาสนายังอ่อน แต่คบกับบัณฑิต วาสนาก็เลื่อนขึ้นไปเป็นบัณฑิต บางคนคบมิตรเป็นกลาง ๆ ไม่ดี ไม่ร้าย ไม่หายนะ ไม่เสื่อมทราม วาสนาก็พอประมาณสถานกลาง ฉะนั้น บุคคลพึงพยายามคบบัณฑิต เพื่อเลื่อนภูมิวาสนาของตนให้สูงขึ้นไปโดยลำดับ

๗. เรื่อง สนทนาธรรมตามกาลเป็นมงคลอุดม

กาเลน ธมฺมสากจฺฉา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

การปฤกษาไต่ถาม หรือการสดับธรรมตามกาลตามสมัย พระบรมศาสดาตรัสว่าเป็นมงคล ความเจริญอันอุดมเลิศ

หมู่เราต่างคนก็มุ่งหน้าเพื่อศึกษาเองทั้งนั้น ไม่ได้

ไปเชื้อเชิญนิมนต์มา ครั้นมาศึกษามาปฏิบัติก็ต้องทำจริงปฏิบัติจริง ตามเยี่ยมอย่างพระบรมศาสดาจารย์เจ้าและสาวกขีณาสวะเจ้าผู้ปฏิบัติมาก่อน.

เบื้องต้นพึงพิจารณาสัจธรรมคือของจริงทั้ง ๔ ได้แก่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อันท่านผู้เป็นอริยบุคคลได้ปฏิบัติกำหนดพิจารณามาแล้ว เกิดเราก็เกิดมาแล้ว คือร่างกายอันเป็นอยู่นี้มิใช่ก้อนเกิดหรือ? แก่ เจ็บ ตาย ก็ก้อนอันนี้แล เมื่อเราพิจารณาอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ เดินจงกรมบ้าง ยืนกำหนด พิจารณาบ้าง นอนกำหนดพิจารณาบ้าง จิตจะรวมเป็นสมาธิ รวมน้อยก็เป็นขณิกสมาธิ คือจิตรวมลงภวังค์หน่อยหนึ่งแล้วก็ถอนออกมา ครั้นพิจารณาอยู่ไม่ถอยจนปรากฏเป็นอุคคหนิมิตจะเป็นนอกก็ตาม ในก็ตาม ให้พิจารณานิมิตนั้นจนจิต วางนิมิตรวมลงสู่ภวังค์ดำรงอยู่นานพอประมาณแล้วถอยออกมาสมาธิในชั้นนี้เรียกว่าอุปจารสมาธิ พึงพิจารณานิมิตนั้นเรื่อยไปจนจิตรวมลงสู่ภวังค์ เข้าถึงฐีติจิต เป็นอัปปนาสมาธิปฐมฌาน ถึงซึ่งเอกัคคตาความมีอารมณ์เดียว ครั้นจิตถอยออกมา ก็พึงพิจารณาอีกแล้ว ๆ เล่า ๆ จน ขยาย

ส่วนแยกส่วนเป็นปฏิภาคนิมิตได้ต่อไป คือพิจารณาว่าตายแล้วมันจะเป็นอะไรไปอีก มันจะต้องเปื่อยเน่า ผุพังยังเหลือแต่ร่างกระดูก กำหนดทั้งภายในคือกายของตน ทั้งภายนอกคือกายของผู้อื่น โดยให้เห็นส่วนต่าง ๆ ของร่างกายว่าส่วนนี้เป็น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ เส้นเอ็นน้อยใหญ่มีเท่าไร กระดูกท่อนน้อยท่อนใหญ่มีเท่าไร โดยชัดเจนแจ่มแจ้ง กำหนดให้มันเกิดขึ้นมาอีก แล้วกำหนดให้มัน ยืน เดิน นั่ง นอน แล้วตายสลายไปสู่สภาพเดิมของมัน คือไปเป็นน้ำไฟลม ถึงฐานะเดิมของมันนั้นแล.

เมื่อกำหนดพิจารณาอยู่อย่างนี้ ทั้งภายนอก ทั้งภายใน ทำให้มากให้หลาย ให้มีทั้งตายเก่าตายใหม่ มีแร้งกาสุนัขยื้อแย่งกัดกินอยู่ ก็จะเกิดปรีชาญาณขึ้นตามแต่วาสนาอุปนิสัยของตน ดังนี้แล ฯ

๘. เรื่อง การทำจิตให้ผ่องใส
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ

การทำจิตของตนให้ผ่องใส เป็นการทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดา ได้ตรัสสอน กาย วาจา จิต มิได้สอนอย่างอื่น สอนให้ปฏิบัติ ฝึกหัดจิตใจ ให้เอาจิตพิจารณากายเรียกว่ากายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หัดสติให้มากในการค้นคว้าที่เรียกว่า ธัมมวิจยะ พิจารณาให้พอทีเดียว เมื่อพิจารณาพอจนเป็นสติสัมโพชฌงค์ จิตจึงจะเป็นสมาธิ รวมลงเอง.

สมาธิมี ๓ ขั้น คือ ขณิกสมาธิ จิตรวมลงไปสู่ฐิติขณะแล้วพักอยู่หน่อยหนึ่ง ถอยออกมาเสีย อุปจารสมาธิจิตรวมลงสู่ภวังค์แล้วพักอยู่นานหน่อย จึงถอยออกมารู้นิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง และอัปปนาสมาธิ สมาธิอันแน่วแน่ ได้แก่จิตรวมลงสู่ภวังค์ถึงฐิติธรรม ถึงเอกัคคตาความมีอารมณ์เดียว หยุดนิ่งอยู่กับที่ มีความรู้ตัวอยู่ว่าจิตดำรงอยู่ และประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ ประการ ค่อยสงบประณีตเข้าไปโดยลำดับเมื่อหัดจิตอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าทำจิตให้ยิ่ง ได้ในพระบาลีว่า **อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธานสาสนํ** การประกอบความพากเพียรทำจิตให้ยิ่ง เป็นการปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า.

การพิจารณากายนี้แล ชื่อว่าปฏิบัติ อันนักปราชญ์ทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นแสดงไว้ มีหลายนัยหลายประการ ท่านกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในมูลกรรมฐาน เรียกว่า **เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ** ที่พระอุปัชฌายะสอนเบื้องต้นแห่งการบรรพชาเป็นสามเณร และในธรรมจักรกัปปวัตนสูตรว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ** แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ดังนี้ บัดนี้ เราก็เกิดมาแล้วมิใช่หรือ? ครั้นเมื่อบุคคลมาปฏิบัติให้เป็นโอปนยิโก น้อมเข้ามาพิจารณาในตนนี้แล้วเป็นไม่ผิดเพราะพระธรรมเป็นอกาลิโก มีอยู่ทุกเมื่ออาโลโก สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่มีอะไรปิดบังเลย ฯ

๙. เรื่อง วิธีปฏิบัติของผู้เล่าเรียนมาก

ผู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์วินัยมาก มีอุบายมากเป็นปริยายกว้างขวาง ครั้นมาปฏิบัติทางจิต จิตไม่ค่อยจะรวมง่าย ฉะนั้นต้องให้เข้าใจว่าความรู้ที่ได้ศึกษามาแล้ว

ต้องเก็บใส่ตู้ใส่หีบเสียก่อน ต้องมาหัดผู้รู้คือจิตนี้ หัดสติให้เป็นมหาสติ หัดปัญญาให้เป็นมหาปัญญา กำหนดรู้เท่ามหาสมมติมหานิยม อันเอาออกไปตั้งไว้ว่า อันนั้นเป็นอันนั้น เป็นวันคืนเดือนปี เป็นดินฟ้าอากาศกลางหาวดาวนักขัตตฤกษ์สารพัดสิ่งทั้งปวง อันเจ้าสังขารคืออาการจิตหากออกไปตั้งไว้บัญญัติไว้ว่า เขาเป็นนั้นเป็นนี้ จนรู้เท่าแล้วเรียกว่ากำหนดรู้ทุกข์ สมุทัย เมื่อทำให้มาก-เจริญให้มาก รู้เท่าเอาทันแล้ว จิตก็จะรวมลงได้ เมื่อกำหนดอยู่ก็ชื่อว่าเจริญมรรค หากมรรคพอแล้วนิโรธก็ไม่ต้องกล่าวถึง หากจะปรากฏชัดแก่ผู้ปฏิบัติเอง เพราะศีลก็มีอยู่ สมาธิก็มีอยู่ ปัญญาก็มีอยู่ในกาย วาจา จิตนี้ ที่เรียกว่า อกาลิโก ของมีอยู่ทุกเมื่อ โอปนยิโก เมื่อผู้ปฏิบัติมาพิจารณาของที่มีอยู่ **ปจฺจตฺตํ** จึงจะรู้เฉพาะตัว คือ มาพิจารณากายอันนี้ให้เป็นของอสุภะ เปื่อยเน่า แตกพังลงไป ตามสภาพความจริงของภูตธาตุ **ปุพฺเพสุ ภูเตสุ ธมฺเมสุ** ในธรรมอันมีมาแต่เก่าก่อน สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้มาปฏิบัติพิจารณา พึงรูปอุปมารูปเปรียบดังนี้ อันบุคคลผู้ทำนาก็ต้องทำลงไปในแผ่นดินลุยตมลุยโคลนตากแดดกรำฝน จึงจะเห็นข้าวเปลือก

ข้าวสาร ข้าวสุกมาได้ และได้บริโภคอิ่มสบาย ก็ล้วนทำมาจากของมีอยู่ทั้งสิ้นฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น เพราะศีล สมาธิ ปัญญา ก็มีอยู่ใน กาย วาจา จิต ของทุกคน ฯ.

๑๐. เรื่อง ข้อปฏิบัติเป็นของมีอยู่ทุกเมื่อ

ข้อปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติทั้งหลาย ไม่มีปัญหา **โอปนยิโก** น้อมจิตเข้ามาพิจารณา กาย วาจา จิต **อกาลิโก** อันเป็นของมีอยู่ อาโลโก สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** อันนักปราชญ์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า และพระอริยสาวกเจ้าทั้งหลายผู้น้อมเข้ามาพิจารณาของมีอยู่นี้ ได้รู้แจ้งจำเพาะตัวมาแล้ว เป็นตัวอย่าง ไม่ใช่ว่ากาลนั้นจึงจะมี กาลนี้จึงจะมี ย่อมมีอยู่ทุกกาล ทุกสมัย ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ได้เฉพาะตัว คือ ผิดก็รู้จัก ถูกก็รู้จักในตัวของตนเอง ดีชั่วอย่างไร ตัวของตัวย่อมรู้จักดีกว่าผู้อื่น ถ้าเป็นผู้หมั่นพินิจพิจารณาไม่มัวประมาท เพลิดเพลินเสีย.

ตัวอย่างที่มีมาแล้วคือ มาณพ ๑๖ คนซึ่งเป็นศิษย์ของพาวรีพราหมณ์ ท่านเหล่านั้นเจริญฌานกสิณติด

อยู่ในรูปฌานและอรูปฌาน พระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสสอนให้พิจารณาของมีอยู่ในตน ให้เป็นแจ้งด้วยปัญญาให้รู้ว่า, กามภพเป็นเบื้องต่ำ, รูปภพเป็นเบื้องกลาง, อรูปภพเป็นเบื้องบน, แล้วถอยลงมาให้รู้ว่า, อดีตเป็นเบื้องต่ำ อนาคตเป็นเบื้องบน, ปัจจุบันเป็นท่ามกลาง, แล้วชักเข้ามาหาตัวอีกให้รู้ว่า, **อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ** มชฺเฌเบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป, เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา, เบื้องขวางสถานกลาง, เมื่อท่านเหล่านั้นมาพิจารณาอยู่อย่างนี้ **ปจฺจตฺตํ** จึงรู้เฉพาะขึ้นที่ตัวของตัวโดยแจ่มแจ้ง สิ้นความสงสัยข้อปฏิบัติ ไม่ต้องไปเที่ยวแสวงหาที่อื่นให้ลำบาก ฯ

๑๑. เรื่อง ได้ฟังธรรมทุกเมื่อ

ผู้ปฏิบัติพึงใช้อุบายปัญญาฟังธรรมเทศนาทุกเมื่อถึงจะอยู่คนเดียวก็ตาม คืออาศัยการสำเหนียก กำหนดพิจารณาธรรมอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็เป็นรูปธรรมที่มีอยู่ปรากฏอยู่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็มีอยู่ปรากฏอยู่ ได้เห็นอยู่ ได้ยินอยู่ ได้สูด ดม ลิ้ม เลีย และสัมผัสอยู่ จิตใจเล่าก็มีอยู่ ความคิดนึกรู้สึกในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งดีและร้ายก็มีอยู่ ความ

เสื่อม ความเจริญ ทั้งภายนอกภายในก็มีอยู่ ธรรมชาติอันมีอยู่โดยธรรมดา เขาแสดงความจริง คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ให้ปรากฏอยู่ทุกเมื่อ เช่นใบไม้มันเหลืองหล่นล่วงลงจากต้น ก็แสดงความไม่เที่ยงให้เห็นดังนี้เป็นต้น เมื่อผู้ปฏิบัติมาพินิจพิจารณา ด้วยสติปัญญาโดยอุบายนี้อยู่เสมอแล้ว ชื่อว่าได้ฟังธรรมอยู่ทุกเมื่อ ทั้งกลางวันและกลางคืนแล ฯ

๑๒. เรื่อง ปริญเญยยธรรม

การกำหนดพิจารณาธรรมเรียกบริกรรม, จิตที่กำลังทำการกำหนดพิจารณาธรรมอย่างเอาใจใส่ เมื่อได้ความแน่ใจในเหตุผลของธรรมที่พิจารณานั้นแล้วจิตจะสงบรวมลงสู่ภวังค์ดำรงค์อยู่หน่อยหนึ่งแล้วก็ถอยออก ความสงบในขั้นนี้เรียกบริกรรมสมาธิ หรือขณิกสมาธิ.

การกำหนดพิจารณาธรรมแล้วจิตสงบรวมลงสู่ภวังค์เข้าถึงฐิติธรรมดำรงอยู่นานหน่อยแล้วถอยออกมารู้เห็นอสุภะปรากฏขึ้น ความสงบในขั้นนี้เรียกว่าอุปจารสมาธิ.

การกำหนดพิจารณาธรรม คืออสุภนิมิต ที่ปรากฏ

แก่จิตที่เรียกว่าอุคคหนิมิตนั้นจนเพียงพอแล้ว จิตปล่อยวางนิมิตเสีย สงบรวมลงสู่ภวังค์ถึงฐีติธรรมดำรงอยู่นานเป็นเอกคคตามีอารมณ์เดียว สงบนิ่งแน่วแน่มีสติรู้อยู่ว่าจิตดำรงอยู่กับที่ ไม่หวั่นไหวไปมา ความสงบชั้นนี้เรียกว่าอัปปนาสมาธิ.

ส่วนนิมิตอันปรากฏแก่ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาตามลำดับชั้นดังกล่าวนี้ ก็เรียกว่า บริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต ตามลำดับกัน.

อนึ่งภวังค์ คือภพหรือฐานของจิตนั้น ท่านก็เรียกชื่อเป็น ๓ ตามอาการเคลื่อนไปของจิต คือภวังคบาท ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ ขณะแรกที่จิตว่างอารมณ์เข้าสู่ฐานเดิมของตนที่เรียกอย่างสามัญว่า ปกติจิตนั้นแลเรียกว่าภวังคบาท ขณะที่จิตต์เริ่มไหวตัวเพื่อขึ้นสู่อารมณ์อีก เรียกว่า ภวังคจลนะ ขณะมีจิตต์เคลื่อนจากฐานขึ้นสู่อารมณ์ เรียกว่า ภวังคุปัจเฉทะ.

จิตของผู้บำเพ็ญภาวนาเข้าสู่ความสงบถึงฐานเดิมของจิต แล้วพักเสวยความสงบอยู่ในสมาธินั้นนาน มี

อาการครบองค์ของฌานจึงเรียกว่าฌาน เมื่อทำการพินิจพิจารณาธรรมด้วยปัญญาจนเพียงพอแล้ว จิตรวมลงสู่ภวังค์คือฐานเดิมของจิตจนถึงฐีติขณะ ตัดกระแสภวังค์ขาดหายไปไม่พักเสวยอยู่ เกิดญาณความรู้ตัดสินขึ้นว่าภพเบื้องหน้าของเราไม่มีอีกดังนี้เรียกว่าฐีติญาณ.

๑๓. เรื่อง บั้นต้นโพธิสัตว์

ปฐมโพธิสัตว์ มัชฌิมโพธิสัตว์ ปัจฉิมโพธิสัตว์ ปฐมโพธิกาล มัชฌิมโพธิกาล ปัจฉิมโพธิกาล ปฐมเทศนา มัชฌิมเทศนา ปัจฉิมเทศนา

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา เสด็จออกจากคัพโภทรของพระนางเจ้าศิริมหามายา ณ สวนลุมพินีวันระหว่างนครกบิลพัสดุ์กับนครเทวทหะต่อกัน ครั้นประสูติแล้ว ก็ทรงเจริญวัยมาโดยลำดับ ครั้นสมควรแก่การศึกษาศิลปวิทยาเพื่อปกครองรักษาบ้านเมืองตามขัตติยประเพณีได้แล้วก็ทรงศึกษาศิลปวิทยา เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษาได้ปกครองบ้านเมือง เสวยราชสมบัติแทนพระเจ้าสิริสุทโธทนมหาราช ผู้พระราชบิดานับว่าได้เป็นใหญ่เป็นราชาแล้ว พระองค์ทรงพระนามว่า เจ้าชายสิทธัตถะ

ก็ต้องทรงคิดอ่านการปกครองรักษาบ้านเมืองและไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ให้ร่มเย็นเป็นสุข ทรงบังคับบัญชาอย่างไรเขาก็ทำตามทุกอย่าง ครั้นทรงพิจารณาหาทางบังคับบัญชาความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ให้เป็นไปตามใจหวังก็เป็นไปไม่ได้ ถึงอย่างนั้นก็ทำให้ท้อพระทัยในการคิดอ่านหาทางแก้เกิดแก่เจ็บตาย ยิ่งเร้าพระทัยให้คิดอ่านพิจารณายิ่งขึ้น ความคิดอ่านของพระองค์ในตอนนี้เรียกว่าบริกรรม ทรงกำหนดพิจารณาในพระทัยอยู่เสมอ จนกระทั่งพระสนมทั้งหมดปรากฏให้เห็นเป็นซากอสุภะดุจป่าช้าผีดิบจตุนิมิต ๔ ประการคือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย จึงบันดาลให้พระองค์เกิดเบื่อหน่ายในพระราชสมบัติแล้วเสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์บรรพชา ตอนนี้เรียกว่าปฐมโพธิสัตว์เป็นสัตว์พิเศษ ผู้จะได้ตรัสรู้ธรรมวิเศษเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเที่ยงแท้ ก่อนแต่กาลนี้ไม่นับเอาแต่กาลปัจจุบันทันตาเห็นเท่านั้น

ครั้นเมื่อพระองค์เสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์บรรพชา ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมานที ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์อธิษฐานบรรพชาอัฏฐบริขารมีมาเองด้วยอำนาจบุญฤทธิ์

อิทธิปาฏิหาริย์เป็นผ้าบังสุกุลจีวร เหตุอัศจรรย์อย่างนี้มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ต่อนั้นมาต้องทรงแสวงหา เหล่าปฐมสาวกก็เหมือนกัน อัฏฐบริขารเกิดขึ้นด้วยบุญฤทธิ์เพียงครั้งแรกเท่านั้น ครั้นทรงบรรพชาแล้ว ทรงทำทุกกรกริยาประโยคพยายามพิจารณาอุคคหนิมิตที่ทรงรู้ครั้งแรก แยกออกเป็นส่วน ๆ เป็นปฏิภาคนิมิตจนถึงเสด็จประทับนั่ง ณ ควงแห่งมหาโพธิพฤกษ์ ทรงชนะมารและเสนามารเมื่อเวลาพระอาทิตย์อัสดงคตยังบุพเพนิวาสานุสสติญาณให้เกิดในปฐมยาม ยังจุตูปปาตญาณให้เกิดมัชฌิมยาม ทรงตามพิจารณาจิตที่ยังปัจจัยให้สืบต่อที่เรียกว่า ปัจจยาการ ตอนเวลาก่อนพระอาทิตย์ขึ้นตอนนี้เรียกว่า มัชฌิมโพธิสัตว์

ครั้นเมื่อทรงพิจารณาตามเหตุผลเพียงพอแล้ว จิตของพระองค์หยั่งลงสู่ความสงบถึงฐีติธรรมดำรงอยู่ในความสงบพอสมควรแล้ว ตัดกระแสภวังค์ขาดไป เกิดญาณความรู้ตัดสินขึ้นในขณะนั้นว่า ภพเบื้องหน้าของเราไม่มีอีกแล้ว ดังนี้เรียกว่า อาสวักขยญาณ ประหาณเสียซึ่งกิเลสาสวะทั้งหลายให้ขาดหายไปจากพระขันธสันดาน

สรรพปรีชาญาณต่าง ๆ อันสำเร็จมาแต่บุพพวาสนาบารมี ก็มาชุมนุมในขณะจิตอันเดียวนั้น จึงเรียกว่า ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ระยะกาลอันนี้เรียกว่า ปัจฉิมโพธิสัตว์

ครั้นตรัสรู้แล้ว ทรงเสวยวิมุตติสุข อยู่ในที่ ๗ สถานตลอดกาล ๔๙ วันแล้วแลทรงเทศนาสั่งสอนเวไนยนิกร มีพระปัญจวัคคีย์เป็นต้น จนถึงทรงตั้งพระอรรคสาวกทั้ง ๒ และแสดงมัชฌิมเทศนา ณ เวฬุวันกลันทกนิวาปสถานใกล้กรุงราชคฤห์มหานคร จัดเป็นโพธิกาล

ต่อแต่นั้นมา ก็ทรงทรมานสั่งสอนเวไนยนิกรตลอดเวลา ๔๕ พระพรรษา จัดเป็นมัชฌิมโพธิกาล ตั้งแต่เวลาทรงประทับไสยาสน์ ณ พระแท่นมรณมัญจาอาสน์ ณ ระหว่างนางรังทั้งคู่ ในสาลวโนทยาน ของมัลลกษัตริย์กรุงสินาราราชธานี และทรงแสดงพระปัจฉิมเทศนาแล้วปิดพระโอษฐ เสด็จดับขันธปรินิพพาน ระยะกาลตอนนี้จัดเป็นปัจฉิมโพธิกาลด้วยประการฉะนี้

(ส่วนปฐมเทศนา มัชฌิมเทศนา และปัจฉิมเทศนานั้นมีเนื้อความเป็นประการไร ได้แสดงและพิมพ์เผยแพร่

แล้ว ในหนังสือมุตโตทัย)

๑๔. เรื่อง โสฬสกิจ

กิจในพระธรรมวินัยนี้ ที่นับว่าสำคัญที่สุดเรียกว่า โสฬสกิจ เป็นกิจที่โยคาวจรกุลบุตรพึงพากเพียรพยายามทำให้สำเร็จบริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท

โสฬสกิจ ได้แก่กิจในอริยสัจจ์ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ชั้นโสดาบันก็ประชุม ๔ ชั้นสกิทาคามีก็ประชุม ๔ สองสี่ก็เป็น ๘ ชั้นอนาคามีก็ประชุม ๔ ชั้นอรหัตต์ก็ประชุม ๔ สองสี่ก็เป็น ๘ สองแปดเป็น ๑๖ กำหนดสัจจะทั้ง ๔ รวมเป็นองค์อริยมรรคเป็นขั้นเป็นขั้น ๆ ไป

เมื่อเราเจริญอริยมรรค์ทั้ง ๘ อัน มีอยู่ในกายในจิต คือ ทุกข์เป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็นปริญเญยยะควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้ สมุทัยเป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่เป็นปหาตัพพะ ควรละก็ละได้แล้ว นิโรธเป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็นสัจฉิกาตัพพะ ควรทำให้แจ้ง ก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคเป็น

สัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็นภาเวตัพพะ ควรเจริญให้มาก ก็ได้เจริญให้มากแล้ว เมื่อมากำหนดพิจารณาอยู่อย่างนี้ ก็แก้โลกธรรม ๘ ได้สำเร็จ.

มรรคอยู่ที่กายกับจิต คือ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ รวมเป็น ๖ ลิ้น ๑ เป็น ๗ กาย ๑ เป็น ๘ มาพิจารณารู้เท่าสิ่งทั้ง ๘ นี้ ไม่หลงไปตามลาภยศสรรเสริญสุข เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ อันมาถูกต้องตนของตน จิตก็ไม่หวั่นไหว โลกธรรม ๘ เป็นคู่ปรับกับมรรค ๘ เมื่อรู้เท่าส่วนทั้งสองนี้แล้ว เจริญมรรคให้บริบูรณ์เต็มที่ก็แก้โลกธรรม ๘ ได้ ก็เป็น **ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ อโสกํ วิรชํ เขมํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ** โลกธรรมถูกต้องจิตผู้ใดแล้ว จิตของผู้นั้นไม่หวั่นไหว เมื่อไม่หวั่นไหวก็ไม่เศร้าโศก เป็นจิตปราศจากเครื่องย้อม เป็นจิตเกษมจากโยคะ จัดว่าเป็นมงคลอันอุดมเลิศฉะนั้นแลฯ

๑๕. เรื่อง สำคัญตนว่าได้บรรลุอรหัตตผล

กิร ดังได้สดับมา ยังมีภิกษุ ๒ รูป ในพระศาสนาของพระบรมศาสดาของเรานี้ องค์หนึ่งมีพรรษาแก่กว่า

อีกองค์หนึ่งมีพรรษาอ่อนกว่า เป็นสหธรรมมิกที่มีความรักใคร่ในกันและกัน แต่จากกันไปเพื่อประกอบความเพียร องค์อ่อนพรรษากว่าได้สำเร็จพระอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์ก่อน องค์แก่พรรษาได้แต่เพียงกำลังสมาธิสมาบัติ และเป็นผู้ชำนาญในวสีจะพิจารณาอธิษฐานให้เป็นอย่างไรก็ได้ดังประสงค์ และเกิดทิฏฐิสำคัญว่ารู้ทั่วแล้ว ส่วนองค์หย่อนพรรษาครั้นพิจารณาดูก็ทราบได้ด้วยปัญญาญาณจึงสั่งให้องค์แก่พรรษากว่าไปหาท่าน องค์นั้นไม่ไป สั่งสองสามครั้งก็ไม่ไป องค์หย่อนพรรษาจึงไปหาเสียเอง แล้วยังกันและกันให้ยินดีพอสมควรแล้ว จึงพูดกับองค์แก่กว่าว่าถ้าท่านสำคัญรู้ว่าจริง ก็จงอธิษฐานให้เป็นสระในสระให้มีดอกบัวหลวง ๑ ดอก ในดอกบัวหลวงให้มีนางฟ้อนสวยงาม ๗ นาง องค์แก่พรรษาก็เนรมิตได้ตามนั้น ครั้นเนรมิตแล้วองค์อ่อนพรรษากว่าจึงสั่งให้เพ่งดู ครั้นเพ่งดูนางฟ้อนอยู่กามราคะกิเลสอันสั่งสมมาแล้วหลายร้อยอัตตภาพก็กำเริบ จึงทราบได้ว่าตนยังไม่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ครั้นแล้วองค์อ่อนพรรษาจึงเตือนให้รู้ตัว และให้เร่งทางปัญญาวิปัสสนาญาณองค์แก่พรรษากว่าครั้นปฏิบัติตาม ทำความพากเพียร

ประโยคพยามอยู่ มิช้ามินานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ขีณาสวะบุคคลในพระพุทธศาสนาด้วยประการฉะนี้.

อปรา ยังเรื่องอื่นอีก มีเนื้อความอย่างเดียวกันแต่นิมิตต่างกัน คือให้เนรมิตช้างสารซับมันตัวร้ายกาจวิ่งเข้ามาหา หลงรูปเนรมิตของตนเอง เกิดความสะดุ้งตกใจกลัวเตรียมตัววิ่งหนี เพื่อนสหธรรมิกผู้ไปช่วยเหลือได้ฉุดเอาไว้และกล่าวตักเตือนสั่งสอนโดยนัยหนหลัง จึงหยุดยั้งใจได้และปฏิบัติตามคำสั่งสอนของสหธรรมิกผู้ช่วยเหลือนั้นไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ขีณาสวะบุคคลในพระบวรพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน แม้เรื่องนี้ก็พึงเอาเป็นทิฏฐานุคติ เช่นเดียวกับเรื่องก่อนนั้นแล

นี้เป็นนิทานที่เป็นคติสำหรับผู้ปฏิบัติจะพึงอนุวัติตาม คือ ผู้เป็นสหธรรมิก ประพฤติธรรมร่วมกันทุกคนจงมาเป็นสหายกันในกิจที่ชอบ ทั้งที่เป็นกิจภายใน ทั้งที่เป็นกิจภายนอกยังประโยชน์ของกันและกันให้สำเร็จด้วยดีเถิด.

๑๖. เรื่อง อุณหิสสวิชัยสูตร

ผู้ใดมาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งแล้ว ผู้นั้นย่อมชนะได้ซึ่งความร้อน อุณหิสส คือความร้อนอันเกิดแก่ตน มีทั้งภายในและภายนอก ภายนอกมีเสือสางคางแดง ภูตผีปีศาจ เป็นต้น ภายใน คือกิเลส วิชัยคือความชนะ ผู้ที่มาน้อมเอาสรณะทั้งสามนี้เป็นที่พึ่งแล้ว ย่อมจะชนะความร้อนเหล่านั้นไปได้หมดทุกอย่างที่เรียกว่า อุณหิสสวิชัย.

อุณหิสฺสวิชโย ธมฺโม โลเก อนุตฺตโร พระธรรมเป็นของยิ่งในโลกทั้งสาม สามารถชนะซึ่งความร้อนอกร้อนใจอันเกิดแต่ภัยต่าง ๆ **ปริวชฺเช ราชทนฺเฑ พยคฺเฆ นาเค วีเส ภูเต อกาลมรเณน จ สพฺพสฺมา มรณา มุตฺโต** จะเว้นห่างจากอันตรายทั้งหลาย คือ อาชญาของพระราชา เสือสาง นาค ยาพิษ ภูตผีปีศาจ หากว่ายังไม่ถึงคราวถึงกาลที่จักตายแล้ว ก็จักพ้นไปได้จากความตายด้วยอำนาจ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่ตนน้อมเอาเป็นสรณะที่พึ่งที่นับถือนั้น.

ความข้อนี้มีพระบาลีสาธกดังจะยกมาอ้างอิงในสมัยเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระอรหันต์หนุ่ม ๕๐๐ รูป ประทับอยู่ในราวป่ามหาวันใกล้กรุงกบิลพัสดุเทวดาทั้งหลายพากันมาดู แล้วกล่าวคาถาขึ้นว่า **เยเกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส น เต คมิสฺสนฺติ อปายภูมึ ปหาย มานุสํ เทหํ เทวกายํ ปริปุเรสฺสนฺตี.** แปลความว่า บุคคลบางพวกหรือบุคคลไร ๆ มาถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งแล้ว บุคคลเหล่านั้นย่อมไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ มี นรก เป็นต้น เมื่อละร่างกายอันเป็นของมนุษย์นี้แล้ว จักไปเป็นหมู่แห่งเทพดาทั้งหลายดังนี้.

สรณะทั้ง ๓ คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มิได้เสื่อมศูนย์อันตรธานไปไหน ยังปรากฏอยู่แก่ผู้ปฏิบัติเข้าถึงอยู่เสมอ ผู้ใดมายึดถือเป็นที่พึ่งของตนแล้ว ผู้นั้นจะอยู่ในกลางป่าหรือเรือนว่างก็ตาม สรณะทั้งสามก็ปรากฏแก่เราอยู่ทุกเมื่อจึงว่าเป็นที่พึ่งแก่บุคคลจริงเมื่อปฏิบัติตามสรณะทั้งสามจริง ๆ แล้ว จะคลาดแคล้วจากภัยทั้งหลาย อันก่อให้เกิดความร้อนอกร้อนใจได้แน่นอนทีเดียว

ขันธะวิมุตติ บทประพันธ์ ลายมือพระอาจารย์มั่น

๏ นะมะกัตวา ตัสสะ ปัญจะ องคประชุมทาน ข้าพเจ้าขอ
นอบน้อมซึ่งพระสุคต บรมะศาสดา สักยะมุนี สัมมา
สัมพุทธะเจ้า และพระนะวะโลกุตตะระธรรม ๙
ประการ และอริยะสงฆ์สาวก บัดนี้ข้าพเจ้าจักกล่าว
นิพพานะพันธ์ โดยสังเขป ตามสติปัญญา ของมีท่านคน ๑
จักพ้นจากทุกข์ะ จากโลกีย์ธรรมภัยเที่ยวผายผัน เขาบอก
ว่าสูงนี้ที่ไหนก็จบเกไปแต่เที่ยวหมั่นไปมาอยู่ทั่วกาน
นิสัยทาน ระกังวลกลัวตายมาก จะหาจะพ้นแท้ |
เรื่องพ่อค้า ฉันหนึ่ง ท่านรู้จริงฟังสมุทัยหากกังวาร
ท่านก็ประสรัสสมุจฉินไปเขาเสียเปรียบเหมือนดังกาเห็นเอง ฯ
จะไปถูกหนวดสมุดทุกข์ภาษา เสมสาย รู้ว่าเรื่องกลัว
นั้นแล ท่านเดินไปเดินมาอยู่ทั่วเขา จะกลับไปทำไร่ร้อง
ซึ่งพอกพูนเข้าเล่า อีกหลังเขาเขามาว่าเป็นบ้าบอ รู้อยู่
เชื่อแหละเรื่องเสียงสงบ เป็นอนันตาเรื่องหัวใจทั้งต่อ
ไกลเหลือวุ่นท่านทั้งสองพอ เดียวกายสุขสมเป็นเรื่อง
เกี่ยวก่อน ๆ ยังมีบุรุษคน ๑ อีกกลัวกลางเข้าใจย่อ

มาหาแล้วพูดชมเชยเกินนะ ว่าสร้างที่นี่ ฯ ต้อนรับที่พักพระที่นั่งนะ
ก็ที่ร้อน เห็นธรรมเมฆที่จริงแล้วจึงใช้ยังดีที่ได้สว่าง แต่ว่าไม่
จึงรู้ใจนั้น มนุษย์สุขนั้นก็ชอบดอกอยู่ตามใจสิ ว่าแนวดี ๆ ทั้งนั้น
ผู้ไม่มีระเหิด จะหาเครื่องไหนหญิงที่สมุดทุกข์ไม่มี ก็ระวายเคย
กลสลัดกระโจน ชมเด่นให้เป็นใจหาย เกิดดังจันทร์ หลวง
จรจะใจจะองค์ จะไม่ให้ไปไม่ไม่เกิดจร ใจเชิดชวนเลย
บอกความให้หัดหายจริง แล้วก่าวปุ่นสดตั้งให้หัดเข
ปฏิมากรหรือว่า เจริญ ส่วนจะจิต ตอบว่าเร็วเรือสิ้งวิญญาณเหลือ
ไว้ เดินเดินเวลาตามเหลือน สัญญาเก่าไม่คงไว้
ไว้อยู่ไหนว่าไปเปล่า สัญญาเหนี่ยวจะเอาหาหลวงทรงจำ
ก็ให้หัดคุมอายเหนื่อยหวาย หลอกเป็นของผล ๆ
อย่างชมคน ตามว่าเป็นนี้ ใครฟังเจ็บก็เอง แล้ว
ใจขี้พ้นอยู่ความเดียว ไม่เกาะเสียวพ้นคิดสิ้นวิสัยหลง
หมดสิ่งทั้งอยู่เดียวตรง สัญญาสิ่งไม่ได้หลงและ
ต่อไป ตามว่าที่ว่าตายใครเหลือตายที่ไหนกัน
แล้วว่าสิ่งของเงินทองเขาปรากฏก็ละ ตามว่าสิ่งใดก็ให้เห็น

ระ แล้วว่ากลสัญญาณพาให้หัวเราะ เชื่อสัญญาณจึงแม่นเหลือ
จิตใจ จากจากกระทู้ไปในทางนั้นแล้วหวนมาเยือน เลย
ลืมสิ่งจำเป็นต้องลืมเสียแล้ว ทั้งจะเพียรหาความแก้ไม่เห็น
หมายว่าใครกำหนดใครหมายจะเปลี่ยนแปลง แล้วไปจากหมด
ใจหมายเฝ้าจงหาเหมือนจะเจริญเงาเท่านั้นเอง สิ่งว่าที่คว้ามานั้นจักเป็นฝัน
หมายว่าสิ้นหมดเดียวไม่เหลือสิ้น แล้วว่าสิ้นลงหมดครู่ไปพร้อม ใจเปลี่ยนเห็น
ที่ไปในเหตุหลัง ใจก็เพียงเท่านั้นทั้งหลาย หมายว่าสะเทือนเหมือนเปลี่ยน
ขวัญนั้น แล้วว่าความเศร้าจากจากสงสัย สิ่งเหล่านั้นหมดหาไม่มีภัย
สัญญาในเสียภาค สังขาระพ้นก็ไม่ถาม ใจจึงเปลี่ยนเห็นที่ไม่
มีพร่อง เชื่อมระงับด้วยจิตไม่ติดความ เปลี่ยนของความหมายที่ทุกสิ่ง
มี แม้จักสิ้นบัดนี้พลันสิ้นแสน ก็ไม่เหมือนรู้จริงทั้งสงวน
หมดความหลงเข้าเป็นสิ่งคำสอน ว่าอยู่ส่วนที่ไม่ทำเกิน ใจไม่เพลิน
พิศเพราะพิศเพลินเกินมาก กระจกส่องเงาหน้าแล้วก็จด ก็ดสัญญา
เพราะว่าสัญญาเหมือนหลับ เงาคนที่ได้เห็นไปตามเรื่องเหลือสังขาร
ใจหยุดนิ่งใจที่ไม่ปน ในระดับความรู้แห่งเหตุและผลไป ใจไม่เปลี่ยน
รู้ประจักษ์ว่า รู้ทั่วว่าทั้งหลายนี้เพียงสิ่งเดียว แต่ละหนนี้

และสัญญาว่าเป็นใจ สำคัญว่าใจเป็น[illegible]หลงลวง แกะไว้ใจ

เป็นใจแท้ไม่หมายพึ่ง สัญญาหนึ่งสัญญาใดมิได้หลง [illegible]

ดับก็ตามสิ่งทั้งปวง ไม่ต้องหวงไม่ต้องจับกับหมู่สัญญา เปรียบเหมือน

น้ำ[illegible] [illegible]

[illegible] เป็นมาแต่

[illegible]

[illegible]

[illegible] ไม่[illegible] [illegible]

[illegible] ไม่พ้น[illegible]

เป็น[illegible] รู้จักจริง[illegible]

เบื่อแล้ว[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

ทั้งสุขทุกข์ เพราะรับผลของกรรมที่ทำมา เรื่องชีวิตเราคิดจะสิ้น
เพลินใจ เมื่อทั้งยุ่งวุ่นจิตก็คิดไม่หยุด เหมือนไฟจุด จิตย่อมระ
ไม่ผ่องใส มักขึ้นลงทั้งชั่วทั้งดีโลดไปไม่หยุด จะเกิดแก่ไม่ระวัง
ได้ทีใจคน เป็นของหนักใจที่จะได้เห็น เช่นไม่อยากให้จิตเหนื่อยต่อ
รู้ อยากให้อยู่เป็นที่พึ่งพาอาศัยที่พึ่ง จิตก็เป็นของผันแปรไม่เที่ยงเลย
สัญญาเลยอยู่ได้ทั้งเป็นสิ่งคงคา ถ้ารู้เท่าธรรมะสภาพนั้นหวั่นไหว
ใจนั้นก็จะหลุดพ้นหมดกิเลสที่ไม่สิ้นเปลือง ถ้ารู้ได้อย่างนี้ไม่มีปัญ
เพราะเห็นจริงตอนหลุดพ้นสู่นิพพาน ไม่ต้องเป็นธรรมะการแสดงจริง
จิตจะมีความเบื่อหน่ายในสิ่งที่ยึดมั่น สิ่งที่ยึดมั่นถือมั่นเรื่องเก่า
จิตนั้นได้ไม่ได้ความไปจนหมาย ใจไม่เที่ยงของใจในเรื่องนั้น
สังเกตจับรู้ได้ยากยิ่ง เล็กหรือใหญ่รู้ไม่ทัน จนก็มัว
ตาม ปิดเปิดที่ใจ หลุดพ้นทุกข์ธรรมไม่เห็นผู้ที่ไป ส่วนธรรม
ที่ใหญ่กว่าจิตอันนั้นไม่เหลว แต่ว่ามีไม่มีไม่สิ้นไป ที่สองไว
นี้คือสมมุติแท้ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่ให้ผลทั้งภายนอกแปล
โปรดแก่เปิด สิ่งว่าเกิดมีต่างๆ หลั่งเหตุผล แล้วถ้า
ไม่ได้ให้เห็นสัจธรรม ก็จะกรณีที่เป็นเรื่องที่ต่าง

รู้จักเลยไม่มีมีสีเปนธรรม ที่ว่าใครพบจบประสงค์
ไม่มีสังขารมีธรรมที่หมั่นคง นั้นแหละองค์ธรรมเอก
สิ่งเอกจริง ธรรมเปนเอก ไม่แปรผัน เลิศภพสงบ
นิ่ง เปนอารมณ์ของใจไม่ไหวติง ระงับนิ่งเงียบสงัด
ขัดกับใจ ใจก็สว่างจากเมาหายเศร้าอัน ความอาลัก
ลาไดหมดปลดสงสัย เรื่องพัวพันขันธ์ ๕ ที่เสือกไป
เครื่องหมุนในไตรจักรก็หักลง ความยากใหญ่ยิ่ง
ก็ยิ่งหลุด ความรักหยุดหายสิ้นเสร็จพ้นหลง
จงทำแท้ประจักษ์ทายหมกมุ่นเสื่อมของ ๒ เปนปัญญาปรากฏที่ศึกษาต่างหน
ทนใจ สมุทัยของจิตที่ปิดธรรม แก้ว่าสมุทัยกว้าง
ใหญ่มาก ต้องลงก็คือความรัก บีบใจหลายขันธ์ ที่ธรรม
ศึกษาไตรเปนอริยสัจนิรันดร์ เปนที่ตั้งสมุทัยให้มี คงจำ
ไว้อย่าหัวใจซื่อจิตร ไม่ต้องคิดเจียนเอาแจกแจงปะปน ธรรม
ไม่มีอยู่เช่นมีกษติดขึ้นสี ใจคลาที่สมุทัยตายแล้ว
ต่างหากยังยอทุกข์กับธรรมประจำจิตร มิเศษสิตรู้เท่าจริง
สิ่งเย็นทั่ว จะสุขทุกข์เท่าจะมีได้ก็กลัว ต่างหาก

๖

เพลินมัวเพลินสนุกอยู่ไปสิ้น ผู้ที่มีกิเลสหยาบหนาร้อน พอเผา

ผ่อนเร่าร้อนเศร้าหมองหายทอนไป จิตรู้ธรรมสัมผัสจิตที่สงบดี ใจรู้ธรรม

ที่เป็นสุขขันธ์ทุกข์แห่งเป็นประจำ ธรรมคงธรรม ขันธ์คงขันธ์เท่านั้น

และคำว่าเห็นสบายหายเดือดร้อน หมดจิตกังวลจากผิดที่สุขแท้

แต่ส่อเพลิงกระหายปรากฏจากสุขเป็นทุกข์แท้ เพราะตนเองไม่ใช่

ตนไม่ทรงวัน จิตรู้ธรรมที่ถูกเลิศ จิตก็ถอนจากสิ่งเครื่อง

เศร้าหม่นหมองเศร้าหมอง ผิดตนเป็นโทษตนเองว่างอย่างภัยแรง

เห็นธรรมแจ้งลอยเปิดหมดพ้นใจ จิตเห็นธรรมสิ้นที่

พึ่งพิง พบประธรรมเปลื้องเครื่องกระสัน มีสติอยู่ใน

ตัวไม่พัวพัน เรื่องวุ่นขันธ์ธาตุสิ้นหายไปหมด สิ้นรู้สึกทั้งปวง

หมดห่วงใย ยังจะคิดก็ไม่หวั่นตามวิสัย

เมื่อไม่หวั่นกลับใจพาพ้นสูงไป ทั้งไม่ได้ว่าบาปมีจริงเพราะ

ไม่

ที่จริง ตอบว่าบาปเกิดได้เพราะไม่รู้ ถ้าปิดประตูเขลา

ได้สบายยิ่ง ทั้งหนี้ปวงเงื่อนหายไม่ไหวติง ขันธ์ทุกสิ่งย่อม

ทุกข์ไม่สุขเลย แต่ก่อนท่านพระเจ้ามีเพราะเหมือนเช่นทั้ง อยาก

เห็นธรรมยึดใจจะให้เฉย ยึดความว่าเป็นใจหมายจนเคย

เลยเพลินเชยชมชำ ทำมาหลายหน ความจำผิดปิดใจไม่ระวัง
จึงหลงเล่นขันธ์ห้าหกสังสาร ให้ยกตัวอวดตนเพ้นประ
มาณ เพื่อจะพ้นภพสิคนชื่นเปนพื้นไปไม่เปนผล เพียงดู
วิทยาชื่นชมนี้ชื่นใจเหมือนก่อไฟเผาตัวต้องมัวหมอง ใครเพ่ง
ถูกสิ่งนั้นก็ตัวเรา ใจของเราเพียรระวังตั้งกพอง อย่าให้อะกุ
ศลมาตอบ ควรถึงบุญกุศลผลสบาย เหนคนอื่นเขาฆ่าสัตว์
ก็ดี เปนภาศีอีกขันธ์ที่หมั่นหมาย อีกขันธ์ตรงอันแท้พระ
แก่ตาย เลยบำภัยกิเลศกลุ้มเข้ารุมกวน เติมทั้งรักทั้งจักร
วิทยเปรจักษ์ ทั้งกลัวแก่นหักจิตคิดใหญ่หวน ทั้งอารมณ์กาม
ทั้งสิ้นระบวน ผลักกระบวนทุกอย่างต่าง ๆ ไป เพราะอีกขันธ์
ทั้งนั้นล่างลงกม จึงไม่พบทุกข์ภัยไปเบื้องหน้า ถ้ารู้วิทยาของ
ทั้งแล้วเท่าระเบียง ดูราคะสังขารที่ไม่เห็นคำไปให้ใจเคย
คงได้เปนเชยธรรมะอันเอกวิเวกจิตตง ไม่เกี่ยวพันหมายใจ
ไหลจากจิต เปนเครื่องทุกข์ ๆ อยู่ที่ไหน พระอารมณ์หลอก
ดับระงับไป หมดปรกฤธรรมเหมธรรมแล้วยอมหายวุ่นวาย
จิตจ ๆ นั้นไม่มีคู่ จิตเท่านี้หมดประจำ ๆ รู้ไม่รู้อย่างนี้

จิรีใจ รู้เท่าที่ไม่เที่ยง จิตรตันพันวเวียน คงจิตรเสียอย่าง
เที่ยงแท้ รู้ตันจิตรพ้นจากผิดทั้งปวงไม่ห่วง ต้องลกไปวิตาย
จิตรผิดทันที คำที่ว่ามืดนั้นเพราะจิตรคิดหลงชี้ จิตรหวงนี้
ปลิตจิตรคิดรอกไป จิตรตาพ้นที่เมื่อธรรมะปลกฐุหมาทลังส่ย
เดนธรรมะอันเลิศล้ำโลก เรื่องคือคนัวุนหาพระเก่าก่อน ก็เลิก
ถอนเปลื้องปลดได้หมดสิ้น ยังมีทุกข์ตอังหลบันอนกบัสิน
ไปตามเปลื้อง ไอเปลื้องปัดตันจิตรคิดไม่ครอญ ธรรมะถาจงจิตร
ก็ต้องคิดนึก พอรู้สึกจิตรตันพ้นในยหอม เงียบสงัดจากเรื่อง
เคลื่องรบกวน ขับมะตาสังขารปภกฎหมดตวายกัน
เลื้อมหรั่นนั้นคงที่ไม่มีเลย. ระวังใจเมื่อจำทำเลื่อยด
มักจะเปิดให้จิตรไปติดเนิย ใจไม่เที่ยงของใจชี้ให้
เคย เมื่อถึงเวยหากรู้เองเพลงของใจ เหมือนดังมายา
ที่หลอกลวง ท่านว่าวิปลัสสะนุปะกิเลศ จำแรงเพศเหมือน
ทั้งจิ๋งที่แท้ไม่ใช่จริง รู้ทันเองหมายเกมว่าความเห็น
ไม่ใช่เป็นหงังเข้าใจขึ้นไต่ถาม ทั้งตรึกตรองแยกแยะแกะ
รูปนาม ก็ใช่ความเห็นรองจงเลงดู รู้ทันเองใช่เพลงคิด

รู้ทันจิตร ๆ จิตรตั้งมั่นเที่ยงหนอ ตัวจิตรรู้จักแน่ว่าสิ่งหนา
เมื่อแปรปรวน ไม่ยักแปรบวนไปดูที่รู้ระไว รู้อยู่เพราะเหตุคู่
ก็ไม่ใช่ จิตรเศรรู้จักจิตรรองเพราะเหตุนี้ระงับ จิตรผู้ไหว ๆ ก็
จิตรติดกันไป แยกไม่ได้ตามจริงสิ่งเดียวกัน จิตรเปนสิ่ง
อาการเปนกาลสัญญาพาพัวพัน ไม่เปลี่ยนผันก็ตรงแจ่มปลงเกาะ
ใจรู้เสร็จเพราะตัว ก็พ้นมัวมืดใจก็จืดสิ้นเศร้าหมดสงสัย ขาดคั่น
คล้ายเสียงเครื่องหลอกใจ ความตาสัยทั้งปวงก็ระงับไป ทั้งเกาะ
รักเครื่องหนักใจก็ไปจาก เมื่อใจจากก็หลุดได้หายหนอผิวัย
พ้นหนักใจทั้งหลายโอดอวย เหมือนฝนโปรยใจ ใจเย็น
เพราะตรงนี้ ใจเย็นเพราะไม่ต้องเที่ยวพอสงสม รู้จิตรตัว
ปัจจุบันทันทั้งหวั่นไหว สิ่งที่รู้ก็ทั้งปวงไม่หวงใย ตลอดไป
ทั้งเรื่องเครื่องรุงรัง อยู่เรียบ ๆ ตัวจิตรไม่ติดส่วนตามแต่
กระบวนจิตรสิ้นเงื่อนงำ ไม่ตรึงรุนตรองสายทายระวัง
นรนสิ่งผู้ฟังศึกษาทั้งปวงตัวจิตร ท่านปลื้มเฝ้าทั้งหลักแหลม
ส่งต่อแต้มกลั่งของสว่างไสว ยังอีกอย่างทางใจไม่หลุด
สุดารใจ ระงับใจเพื่อให้ได้ตระการเปนทางชี ตอนว่าสัญญาณ

ส่วนตัวคิดถึงเหลือเกินป้องกันทำลายเหมือนไม่พอเพียงเหงา ว่าง่ายต่อการ.

คุณหรือนพดลที่ จองคู่ที่สมุทรปราการ ท่านจะจับตามองว่ามี

ไม่ชัด ก็เรื่องคิดเหลือเฟือเพลิดเพลิน เหลือทั้งประเภทมา

เสียขวัญหาย กลับเป็นการดีไปให้เจริญจิตใจเป็นส่วนที่ฝึก

ก็รอบแตกสั่งกำนันผู้ใหญ่ เพียงเพลินใจไปในผู้ว่าไม่ต้องรีบ

สิ่งได้ชอบตามคนที่ชมเพลิน เพลินจนเกินลืมตัวไม่กลัวภัย

เพลินดูโทรทัศน์ทั้งเล่นดนตรีบรร โทรทัศน์ไม่เหมาะเป็นเป้าผืน

ตรึ

โทษคนอื่นเขามากสิ้นเท่าไร ไม่ทำให้เขาตกนรกเลย

โทษของเราเสียหมดลงไม่ดีงามมาก ส่งผลยากไปตกนรก

แสนสะเทือน หมดที่ดูโทษตนเองให้ใจเคยเวรเสียทีไทย

หนี้ คงได้เชยชมสุขพ้นทุกข์ภัย เพื่อเราเห็นโทษตนเอง

ในหลักจริง ทำจริงยิ่งดีมากจากไม่ได้ เรื่องอยากดีไป

หยุดสังคมวิบัติภัย เปลี่ยนไปในผู้กลัวจะไม่ดีก็แผน

ดีแล้วไม่ดีก็เป็นที่พอใจจิตงมงัก รวมเรื่องวิชันนักปุ

ตั้งจริงแสดง กำเริบโรคจิตพิษฝีดาษ

ธรรมไม่มีเวลาเพราะอยากดีไปเสียหมด ความอยากดีมี

๑๑

หากมืดดอกจิตฯ ให้เพียรสติรู้ไม่ไปจับใจเหิม สำเร็จ

มัวหมองก็จะจับเริ่ม ฝึกซ้อมเพิ่มก็ไม่ไกลจากกระแสที่จริง

ขัดสุขทุกข์ไม่มีใจนั้นคุ้นทั้ง หันเรื่องความไม่ตรึงใจ ทุกข์งาม ชูงยิ่ง

เมื่อขั้นแลดูหัวใจไม่ไหวติงเร่งบังใจส่งปริบูรณ์ฯ

จนมีชื่อว่าขันธ์จะวิมุตติสำเร็จมั่งสิ่งธรรมะประจำอยู่กับที่ ไม่มีอาการ

ไปไม่มีอาการมาสภาวะธรรมที่เป็นจริงตั้งเที่ยวเท่านั้นและ

ไม่มีเรื่องจะแลวะเปลี่ยน สิ้นเรื่องความเร่าร้อนเพียงเท่านี้ฯ

ฝึกหรือถูกจิตไปปัญญาตรองดูให้รู้ถึง ๒๘ พระครูวินัยธร

(มั่น) วัดสระประทุมวันเป็นผู้แต่ง ฯ

บทประพันธ์ ขันธะวิมุติ

นมัตถุ สัคตัสสะ ปัญจธัมมักขันธานิ

ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมซึ่งพระสุคต บรมศาสดา ศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระนวโลกุตตรธรรม ๙ ประการ และพระอริยสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้านั้น.

บัดนี้ข้าพเจ้าจักกล่าว
ซึ่งธรรมขันธ์โดยสังเขปตามสติปัญญา ฯ
ยังมีท่านคนหนึ่งรักตัวคิดกลัวทุกข์
อยากได้สุขพ้นภัยเที่ยวผายผัน
เขาบอกว่าสุขมีที่ไหนก็อยากไป
แต่เที่ยวหมั่นไปมาอยู่ช้านาน
นิสัยท่านนั้นรักตัวกลัวตายมาก
อยากจะพ้นแท้ ๆ เรื่องแก่ตาย
วันหนึ่งท่านรู้จริงทิ้งสมุทัยพวกสังขาร
ท่านก็ปะถ้ำสนุกสุขไม่หาย
เปรียบเหมือนดังกายนี้เอง
ชะโงกดูถ้ำสนุกทุกข์ทลาย
แสนสบายรู้ตัวเรื่องกลัวนั้นเบา

ทำเมินไปเมินมาอยู่หน้าเขา
จะกลับไปป่าวร้องพวกพ้องเล่า
ก็กลัวเขาเหมาว่าเป็นบ้าบอ
สู้อยู่ผู้เดียวหาเรื่องเครื่องสงบ
เป็นอันจบเรื่องคิดไม่ติดต่อ
ดีกว่าเที่ยวรุ่มร่ามทำสอพลอ
เดี๋ยวถูกยอถูกติเป็นเรื่องเครื่องรำคาญ
ยังมีบุรุษคนหนึ่งคิดกลัวตายน้ำใจฝ่อ

มาหาแล้วพูดตรงๆ น่าสงสาร
ถามว่าท่านพากเพียรมาก็ช้านาน
เห็นธรรมที่จริงแล้วหรือยังที่ใจหวัง
เอ๊ะ! ทำไมจึงรู้ใจฉัน บุรุษผู้นั้นก็อยากอยู่อาศัย
ท่านว่าดีดี ฉันอนุโมทนา จะพาดูเขาใหญ่
ถ้ำสนุกทุกข์ไม่มี คือ กายคตาสติภาวนา
ชมเล่นให้เย็นใจหายเดือดร้อน หนทางจรอริยวงศ์
จะไปหรือไม่ไปฉันไม่เกณฑ์
ใช่หลอกเล่นบอกความให้ตามจริง
แล้วกล่าวปริศนาท้าให้ตอบ
ปริศนานั้นว่าระวิงคืออะไร

ตอบวิ่งเร็วคือวิญญาณอาการใจ
เดินเป็นแถวตามแนวกัน
สัญญาตรงไม่สงสัย ใจอยู่ในวิ่งไปมา
สัญญาเหนี่ยวภายนอกหลอกลวงจิต
ทำให้คิดวุ่นวายเที่ยวส่ายหา
หลอกเป็นธรรมต่าง ๆ อย่างมายา
ถามว่าห้าขันธ์ใครพ้นจนทั้งปวง
แก้ว่า ใจซิพ้นอยู่คนเดียว
ไม่เกาะเกี่ยวพัวพันติดสิ้นพิศวง
หมดที่หลงอยู่เดียวดวง
สัญญาลวงไม่ได้หมายหลงตามไป
ถามว่าที่ตายใครเขาตายที่ไหนกัน
แก้ว่า สังขารเขาตายทำลายผล

ถามว่าสิ่งใดก่อให้ต่อวน
แก้ว่า กลสัญญาพาให้เวียน
เชื่อสัญญาจึงผิดคิดยินดี
ออกจากภพนี้ไปภพนั้นเที่ยวหันเหียน
เลยลืมจิตจำปิดสนิทเนียน
ถึงจะเพียรหาธรรมก็ไม่เห็น
ถามว่าใครกำหนดใครหมายเป็นธรรม

แก้ว่า ใจกำหนดใจหมาย
เรื่องหาเจ้าสัญญานั่นเอง
คือว่าดีว่าชั่วผลักจิตติดรักชัง
ถามว่ากินหนเดียวไม่เที่ยวกิน
แก้ว่า สิ้นอยากดูรู้ไม่หวัง
ในเรื่องเห็นต่อไปหายรุงรัง
ใจก็นั่งแท่นนิ่งทิ้งอาลัย
ถามว่าสระสี่เหลี่ยมเปี่ยมด้วยน้ำ
แก้ว่า ธรรมสิ้นอยากจากสงสัย
ใสสะอาดหมดราคีไม่มีภัย
สัญญาในนั้นพรากสังขารขันธ์นั้นไม่กวน
ใจจึงเปี่ยมเต็มที่ไม่มีพร่อง
เงียบสงัดดวงจิตไม่คิดครวญ
เป็นของควรชมชื่นทุกคืนวัน
แม้ได้สมบัติทิพย์สักสิบแสน
ก็ไม่เหมือนรู้จริงทิ้งสังขาร
หมดความอยากเป็นยิ่งสิ่งสำคัญ
จำอยู่ส่วนจำไม่ก้ำเกิน
ใจไม่เพลินทั้งสิ้นหายดิ้นรน
เหมือนดังว่ากระจกเงาส่องหน้า

แล้วอย่าคิดติดสัญญา
เพราะว่าสัญญานั้นเหมือนดังเงา
อย่าได้เมาไปตามเรื่องเครื่องสังขาร
ใจขยับจับใจที่ไม่ปน
ไหวส่วนตนรู้แน่เพราะแปรไป
ใจไม่เที่ยงของใจใช่ต้องว่า
รู้ขันธ์ห้าต่างชนิดเมื่อจิตไหว

แต่ก่อนนั้นหลงสัญญาว่าเป็นใจ
สำคัญว่าในว่านอกจึงหลอกลวง
คราวนี้ใจเป็นใหญ่ไม่หมายพึ่ง
สัญญาหนึ่งสัญญาใดมิได้ห่วง
เกิดก็ตามดับก็ตามสิ่งทั้งปวง
ไม่ต้องหวงไม่ต้องกันหมู่สัญญา
เปรียบเหมือนยืนบนยอดเขาสูงแท้
แลเห็นดิน แลเห็นสิ้นทุกตัวสัตว์
แก้ว่า สูงยิ่งนักแลเห็นเรื่องของตนแต่ต้นมา
เป็นมรรคาทั้งนั้นเช่นบันได
ถามว่าน้ำขึ้นลงตรงสัจจังนั้นหรือ
ตอบว่าสังขารแปรแก้ไม่ได้
ธรรมดากรรมแต่งไม่แกล้งใคร

ขืนผลักไสจับต้องก็หมองมัวชั่วในจิต
ไม่ต้องคิดขัดธรรมดา สภาวะสิ่งเป็นจริง
ดีชั่วตามแต่เรื่องของเรื่องเปลื้องแต่ตัว
ไม่พัวพันสังขารเป็นการเย็น
รู้จักจริงต้องทิ้งสังขารที่ผันแปรเมื่อแลเห็น
เบื่อแล้วปล่อยได้คล่องไม่ต้องเกณฑ์
ธรรมก็เย็นใจระงับรับอาการ
ถามว่า ห้าหน้าที่มีครบกัน
แก้ว่าขันธ์แบ่งแจกแยกห้าฐาน
เรื่องสังขารต่างกองรับหน้าที่มีกิจการ
จะรับงานอื่นไม่ได้เต็มในตัว
แม้ลาภยศสรรเสริญเจริญสุข
นินทาทุกข์เสื่อมยศหมดลาภทั่ว
รวมลงตามสภาพตามเป็นจริง
ทั้งแปดอย่างใจไม่หันไปพัวพัน
เพราะว่ารูปขันธ์ก็ทำแก่ไข้มิได้เว้น

นามก็มิได้พักเหมือนจักรยนต์
เพราะรับผลของกรรมที่ทำมา
เรื่องดีพาเพลิดเพลินเจริญใจ

เรื่องชั่วขุ่นวุ่นจิตคิดไม่หยุด
เหมือนไฟจุดจิตร์หมองไม่ผ่องใส
นึกขึ้นเองทั้งรักทั้งโกรธไปโทษใคร
อยากไม่แก่ไม่ตายได้หรือคน
เป็นของพ้นวิสัยจะได้เชย
เช่นไม่อยากให้จิตร์เที่ยวคิดรู้
อยากให้อยู่เป็นหนึ่งหวังพึ่งเฉย
จิตร์เป็นของผันแปรไม่แน่เลย
สัญญาเคยอยู่ได้บ้างเป็นครั้งคราว
ถ้ารู้เท่าธรรมดาทั้งห้าขันธ์
ใจนั้นก็ขาวสะอาดหมดมลทินสิ้นเรื่องราว
ถ้ารู้ได้ย่างนี้จึงดียิ่ง เพราะเห็นจริงถอนหลุดสุดวิถี
ไม่ฝ่าฝืนธรรมดาตามเป็นจริง
จะจนจะมีตามเรื่องเครื่องนอกใน
ดีหรือชั่วต้องดับเลื่อนลับไป
ยึดสิ่งใดไม่ได้ตามใจหมาย
ใจไม่เที่ยงของใจไหววิบวับ
สังเกตจับรู้ได้สบายยิ่ง
เล็กบังใหญ่รู้ไม่ทัน ขันธ์บังธรรมมิดผิดที่นี่

มัวดูขันธ์ธรรมไม่เห็นเป็นธุลีไป
ส่วนธรรมมีใหญ่กว่าขันธ์นั่นไม่แล
ถามว่า มีไม่มี ไม่มีมี นี้คืออะไร
ทีนี้ติดหมดคิดแก้ไม่ไหว
เชิญชี้ให้ชัดทั้งอรรถแปลโปรดแก้เถิด
ที่ว่าเกิดมีต่าง ๆ ทั้งเหตุผล
แล้วดับไม่มีชัดใช่สัตว์คน
นี้ข้อต้น มีไม่มีอย่างนี้ตรง

ข้อปลายไม่มีมีนี้เป็นธรรมที่ล้ำลึก
ใครพบจบประสงค์
ไม่มีสังขารมีธรรมที่มั่นคง
นั่นแลองค์ธรรมเอกวิเวกจริง
ธรรมเป็นหนึ่งไม่แปรผัน เลิศพบสงบนิ่ง
เป็นอารมณ์ของใจไม่ไหวติง
ระงับยิ่งเงียบสงัดชัดกับใจ
ใจก็สร่างจากเมาหายเร่าร้อน
ความอยากถอนได้หมดปลดสงสัย
เรื่องพัวพันขันธ์ห้าซาสิ้นไป
เครื่องหมุนในไตรจักร์ก็หักลง

ความอยากใหญ่ยิ่งก็ทิ้งหลุด
ความรักหยุดหายสนิทสิ้นพิศวง
ร้อนทั้งปวงก็หายหมดดังใจจง
เชิญโปรดชี้อีกอย่างหนทางใจ
สมุทัยของจิตร์ที่ปิดธรรม
แก้ว่าสมุทัยกว้างใหญ่นัก
ย่อลงคือความรักบีบใจอาลัยขันธ์
ถ้าธรรมมีกับจิตร์เป็นนิจนิรันดร์
เป็นเลิศกันสมุทัยมิได้มี
จงจำไว้อย่างนี้วิถีจิต
ไม่ต้องคิดเวียนวนจนป่นปี้
ธรรมไม่มีอยู่เป็นนิตย์ติดยินดี
ใจตกที่สมุทัยอาลัยตัว
ว่าอย่างย่อทุกข์กับธรรมประจำจิต
เอาจนคิดรู้เห็นจริงจึงเย็นทั่ว
จะสุขทุกข์เท่าไรมิได้กลัว

สร่างจากเครื่องมัวคือสมุทัยไปที่ดี
รู้เท่านี้ก็จะคลายหายร้อน
พอพักผ่อนเสาะแสวงหาทางหนี
จิตรู้ธรรมลืมจิตที่ติดธุลี

ใจรู้ธรรมที่เป็นสุขขันธ์ทุกข์แท้แน่ประจำ
ธรรมคงธรรม ขันธ์คงขันธ์เท่านั้น
และคำว่าเย็นสบายหายเดือดร้อน
หมายจิตถอนจากผิดที่ติดแท้
แต่ส่วนสังขารขันธ์ปราศจากสุขเป็นทุกข์แท้
เพราะต้องแก่ไข้ตายไม่วายวัน
จิตรู้ธรรมที่ล้ำเลิศ
จิตก็ถอนจากผิดเครื่องเศร้าหมองของแสลง
ผิดเป็นโทษของใจอย่างร้ายแรง
เห็นธรรมแจ้งถอนผิดหมดพิษใจ
จิตเห็นธรรมดีล้นที่พ้นผิด
พบปะธรรมเปลื้องเครื่องกระสัน
มีสติอยู่ในตัวไม่พัวพัน
เรื่องรักขันธ์ขาดสิ้นหายยินดี
สิ้นธุลีทั้งปวงหมดห่วงใย
ถึงจะคิดก็ไม่ห้ามตามนิสัย
เมื่อไม่ห้ามกลับไม่ฟุ้งพ้นยุ่งไป
พึงรู้ได้ว่าบาปมีขึ้นเพราะขืนจริง
ตอบว่าบาปเกิดได้เพราะไม่รู้
ถ้าปิดประตูเขลาได้สบายยิ่ง

ชั่วทั้งปวงเงียบหายไม่ไหวติง
ขันธ์ทุกสิ่งย่อมทุกข์ไม่สุขเลย
แต่ก่อนข้าพเจ้ามืดเขลาเหมือนเข้าถ้ำ
อยากเห็นธรรมยึดใจจะให้เฉย
ยึดความจำว่าเป็นใจหมายจนเคย

เลยเพลินเชยชมจำทำมานาน
ความจำผิดปิดใจไม่ให้เห็น
จึงหลงเล่นขันธ์ห้าน่าสงสาร
ให้ยกตัวอวดตนพ้นประมาณ
เที่ยวระรานติคนอื่นเป็นพื้นไปไม่เป็นผล
เที่ยวดูโทษคนอื่นนั้นขื่นใจ
เหมือนก่อไฟเผาตัวต้องมัวมอม
ใครผิด ถูก ดี ชั่วก็ตัวเขา
ใจของเราเพียรระวังตั้งถนอม
อย่าให้อกุศลวนมาตอม
ควรถึงพร้อมบุญกุศลผลสบาย
เห็นคนอื่นเขาชั่วตัวก็ดี
เป็นราคียึดขันธ์ที่มั่นหมาย
ยึดขันธ์ต้องร้อนแท้เพราะแก่ตาย

เลยซ้ำร้ายกิเลสเข้ากลุ้มรุมกวน
เต็มทั้งรักทั้งโกรธโทษประจักษ์
ทั้งกลัวนักหนักจิตคิดโหยหวน
ซ้ำอารมณ์กามห้าก็มาชวน
ยักกระบวนทุกอย่างต่างๆ ไป
เพราะยึดขันธ์ทั้ง ๕ ว่าของตน
จึงไม่พ้นทุกข์ภัยไปได้นา
ถ้ารู้โทษของตัวแล้วอย่าชาเฉย
ดูอาการสังขารที่ไม่เที่ยงร่ำไปให้ใจเคย
คงได้เชยชมธรรมะอันเอกวิเวกจิต
ไม่เที่ยงนั้นหมายใจไหวจากจำ
เห็นแล้วซ้ำดู ๆ อยู่ที่ไหว
พออารมณ์นอกดับระงับไปหมดปรากฏธรรม
เห็นธรรมแล้วย่อมหายวุ่นวายจิต
จิตนั้นไม่ติดคู่ จริงเท่านี้หมดประตู
รู้ไม่รู้อย่างนี้ วิถีใจ รู้เท่าที่ไม่เที่ยง
จิตต้นพ้นริเริ่ม คงจิตเดิมอย่างเที่ยงแท้
รู้ต้นจิตพ้นจากผิดทั้งปวงไม่ห่วง
ถ้าออกไปปลายจิตผิดทันที
คำที่ว่ามืดนั้นเพราะจิตคิดหวงดี

จิตหวงนี้ปลายจิตคิดออกไป
จิตต้นดีเมื่อธรรมะปรากฏหมดสงสัย
เห็นธรรมะอันเกิดเลิศล้ำโลกา
เรื่องคิดค้นวุ่นหามาแต่ก่อน
ก็เลิกถอนเปลื้องปลดได้หมดสิ้น
ยังมีทุกข์ต้องหลับนอนกับกินไปตามเรื่อง
ใจเชื่องชิดต้นจิตคิดไคร่ครวญ
ธรรมดาของจิตต้องคิดนึก
พอรู้สึกจิตต้นพ้นโหยหวน
เงียบสงัดจากเรื่องเครื่องรบกวน
ธรรมดาสังขารปรากฏหมดด้วยกัน
เสื่อมทั้งนั้นคงที่ไม่มีเลย
ระวังใจเมื่อจำทำละเอียด
มักจะเบียดให้จิตไปติดเฉย
ใจไม่เที่ยงของใจซ้ำให้เคย
เมื่อถึงเอยหากรู้เองเพลงของใจ
เหมือนดังมายาที่หลอกลวง
ท่านว่าวิปัสสนูปกิเลสจำแลงเพศ
เหมือนดังจริงที่แท้ไม่ใช่จริง
รู้ขึ้นเองหมายนามว่าความเห็น
ไม่ใช่เช่นฟังเข้าใจชั้นไต่ถาม

ทั้งตรึกตรองแยกแยะแกะรูปนาม
ก็ใช่ความเห็นเองจงเล็งดู
รู้ขึ้นเองใช่เพลงคิด

รู้ต้นจิต ๆ จิตต้นพ้นโหยหวน
ต้นจิตรู้ตัวแน่ว่าสังขาร
เรื่องแปรปรวนใช่กระบวนไปดูหรือรู้อะไร
รู้อยู่เพราะหมายกู่ก็ไม่ใช่
จิตคงรู้จิตเองเพราะเพลงไหว
จิตรู้ไหวไหวก็จิตคิดกันไป
แยกไม่ได้ตามจริงสิ่งเดียวกัน
จิตเป็นสองอาการเรียกว่าสัญญาพาพัวพัน
ไม่เที่ยงนั้นก็ตัวเองไปเล็งใคร
ใจรู้เสื่อมหมดของตัว
ก็พ้นมัวมืดใจก็จืดสิ้นรสหมดสงสัย
ขาดค้นคว้าหาเรื่องเครื่องนอกใน
ความอาลัยทั้งปวงก็ร่วงโรย
ทั้งโกรธรักเครื่องหนักใจก็ไปจาก
เรื่องใจอยากก็หยุดได้หายหวนโหย
พ้นหนักใจทั้งหลายโอดโอย

เหมือนฝนโปรยใจ ใจก็เย็นด้วยเห็นใจ
ใจเย็นเพราะไม่ต้องเที่ยวมองคน
รู้จิตต้นปัจจุบันพ้นหวั่นไหว
ดีหรือชั่วทั้งปวงไม่ห่วงใย
ต้องดับไปทั้งเรื่องเครื่องรุงรัง
อยู่เงียบ ๆ ต้นจิตไม่คิดอ่าน
ตามแต่การของจิตสิ้นคิดหวัง
ไม่ต้องวุ่นไม่ต้องวายหายระวัง
นอนหรือนั่งนึกพ้นอยู่ต้นจิต
ท่านชี้มรรคฟังหลักแหลม
ช่างต่อแต้มกว้างขวางสว่างไสว
ยังอีกอย่างทางใจไม่หลุดสมุทัย
ขอจงโปรดชี้ให้พิสดารเป็นการดี
ตอบว่าสมุทัย คืออาลัยถ้าเพลินยิ่งนัก

ทำภพใหม่ไม่หน่ายหนี
ว่าอย่างต่ำกามคุณห้าเป็นราคี
อย่างสูงชี้สมุทัยอาลัยฌาน
ถ้าจะจับตามวิถีมีในจิต
ก็เรื่องคิดเพลินไปในสังขาร

เคยทั้งปวงเพลินมาเสียช้านาน
กลับเป็นการดีไปให้เจริญจิตไปในส่วนที่ผิด
ก็เลยแตกกิ่งก้านฟุ้งซ่านใหญ่
เที่ยวเพลินไปในผิดไม่คิดเขิน
จึงได้ชอบอารมณ์ก็ชมเพลิน
เพลินจนเกินลืมตัวไม่กลัวภัย
เพลินโทษคนอื่นดื่นด้วยชั่ว
โทษของตัวไม่เห็นเป็นไฉน
โทษคนอื่นเขามากสักเท่าไร
ไม่ทำให้เราตกนรกเสียเลย
โทษของเราเศร้าหมองไม่ต้องมาก
ส่งวิบากไปตกนรกแสนสาหัส
หมั่นดูโทษตนไว้ให้ใจเคย
เว้นเสียซึ่งโทษนั้น คงได้เชยชมสุขพ้นทุกข์ภัย
เมื่อเห็นโทษตนชัดรีบตัดทิ้ง
ทำอ้อยอิ่งคิดมากจากไม่ได้
เรื่องอยากดีไม่หยุดคือตัวสมุทัย เป็นโทษใหญ่
กลัวจะไม่ดีนี้ก็แรง
ดีแลไม่ดีนี่เป็นพิษของจิตนัก
เหมือนไข้หนักถูกต้องของแสลง

กำเริบโรคด้วยพิษผิดสำแดง
ธรรมไม่แจงเพราะอยากดีนี้เป็นเดิม

ความอยากดีมีมากมักลากจิต
ให้เที่ยวคิดวุ่นไปจนใจเหิม
สรรพชั่วมัวหมองก็ต้องเติม
ผิดยิ่งเพิ่มร่ำไปไกลจากธรรม
ที่จริงชี้สมุทัยนี้ใจฉันคร้าม
ฟังเนื้อความไปข้างนุงทางยุ่งยิ่ง
เมื่อชี้มรรคฟังใจไม่ไหวติง
ระงับนิ่งใจสงบจบกันที
อันนี้ชื่อว่าขันธะวิมุติสมังคี
ธรรมะประจำอยู่กับที่
ไม่มีอาการไปไม่มีอาการมา
สภาวธรรมที่เป็นจริงสิ่งเดียวเท่านั้น
และไม่มีเรื่องจะแวะเวียน
สิ้นเนื้อความแต่เพียงเท่านี้
ผิดหรือถูกจงใช้ปัญญาตรองดูให้รู้เถิด

พระภูริทัตโต (มั่น) วัดสระปทุมวันเป็นผู้แต่ง

บทธรรมบรรยาย

๑. วิเวกธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิเวกธรรมแก่เมตตคูมาณพ ดังต่อไปนี้

อุปธิกิเลสมีประเภท ๑๐ ประการ คือ ตัณหา ๑ ทิฏฐิ ๑ กิเลส ๑ กรรม ๑ ทุจจริตความประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ๑ อาหาร ๑ ปฏิฆะ ๑ อุปาทินนกะ ธาตุสี่ ๑ อายตนะหก ๑วิญญาณกายหก ๑ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้นย่อมมีอุปธิกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ เป็นนิพพาน เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลมารู้ทั่วถึงรู้แจ้งประจักษ์ชัดด้วยวิปัสสนาปัญญาว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือมารู้ทั่วถึงว่า **ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้แล้ว เป็นผู้ตามเห็นซึ่งชาติว่าเป็นแดนเกิดแห่งวัฏฏทุกข์ และมาเห็นว่าอุปธิเป็นแดนเกิดแห่งชาติทุกข์เป็นต้นแล้ว ก็ไม่พึงทำอุปธิมีตัณหาเป็นต้น ให้เจริญขึ้นในสันดานเลย.

เมื่อจะทรงแสดงธรรมเครื่องข้ามตัณหา จึงตรัสพระคาถาว่า **ยํ กิญฺจิ สญฺชานาสิ อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ เอเตสุ นนฺทิญฺจ ปนุชฺชวิญฺญาณํ ภเว น ติฏฺฐ** ดูก่อนท่านทั้งหลาย ท่านจงรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวางสถานกลาง แล้วจงบันเทาเสีย จงละเสียซึ่งความเพลิดเพลินและความถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น วิญญาณของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพ ดังนี้

คำว่า เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางนั้น ทรงแสดงไว้ ๖ นัย คือ นัยที่ ๑ อนาคตเป็นเบื้องบน อดีตเป็นเบื้องต่ำ ปัจจุบันเป็นเบื้องขวางสถานกลางนัยที่ ๒ เหล่าธรรมที่เป็นกุศล เป็นเบื้องบน เหล่าธรรมที่เป็นอกุศล เป็นเบื้องต่ำ เหล่าธรรมที่เป็นอัพยากฤตเป็นเบื้องขวางสถานกลางนัยที่ ๓ เทวโลกเป็นเบื้องบน อบายโลกเป็นเบื้องต่ำ มนุสสโลกเป็นเบื้องขวางสถานกลางนัยที่ ๔ สุขเวทนา เป็นเบื้องบน ทุกขเวทนาเป็นเบื้องต่ำ อุเบกขาเวทนาเป็นเบื้องขวางสถานกลางนัยที่ ๕ อรูปธาตุเป็นเบื้องบน กามธาตุเป็นเบื้องต่ำ รูปธาตุเป็นเบื้องขวางสถานกลางนัยที่ ๖ กำหนดแต่พื้นเท้าขึ้นมา

เป็นเบื้องบน กำหนดแต่ปลายผมลงไปเบื้องต่ำ ฉะส่วนท่ามกลางเป็นเบื้องขวางสถานกลาง เมื่อท่านมาสำคัญหมายรู้ เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง สถานกลาง ทั้ง ๖ นัยนี้แล้วแม้อย่างใดอย่างหนึ่งพึงบรรเทาเสียซึ่งนันทิ ความยินดี เพลิดเพลิน และอภินิเวส ความถือมั่น ด้วยตัณหาและทิฏฐิ ในเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางเสียให้สิ้นทุกประการแล้ว วิญญาณของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพและปุนภพอีกเลย เมื่อบุคคลมารู้ชัดด้วยญาณจักษุในส่วนเบื้องบนเบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ไม่ให้ตัณหาซ่านไปในภพน้อยภพใหญ่ มีญาณหยั่งรู้ในอริยสัจจ์ ๔ เป็นผู้ไม่มีกังวล คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และทุจริตต่างๆ ละกังวลทั้งปวงเสียสิ้นแล้ว **กามภเว อสตฺตํ** ก็เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยวพัวพันในวัตถุกามและกิเลสกาม ในกามภพและปุนภพอีกเลย ท่านนั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะ ห้วงลึกที่กดสัตว์ให้จมอยู่ในวัฏฏสงสารฯ โอฆะนั้น ๔ ประการ คือ กามโอฆะ ๑ ภวโอฆะ ๑ ทิฏฐิโอฆะ ๑ อวิชชาโอฆะ ๑ **ติณฺโณ จปารํ** ท่านนั้นย่อมข้ามห้วงทั้ง ๔ ไปยังฝั่งฟากโน้นคือ พระนิพพานธรรม **อขีเณ** เป็นผู้ไม่มีตะปู คือกิเลสเป็นเครื่องตรึงแล้ว กิเลสทั้งหลายที่เป็นประธาน คือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และกิเลสที่เป็นบริวาร มี

โก โธ อุปนาโห เป็นต้น จนถึงอกุศลอภิสังขาร ซึ่งเป็นประหนึ่งตะปูเครื่องตรึงจิตให้แนบแน่นอยู่ ยากที่สัตว์จะฉุดจะถอนให้เคลื่อนให้หลุดได้ เมื่อบุคคลมาละเสียแล้ว ตัดขึ้นแล้วพร้อมแล้ว เผาเสียด้วยเพลิงด้วยญาณแล้ว เป็นนรชนผู้รู้ ผู้ดำเนินด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องรู้แจ้งชัด เป็นเวทคูผู้ถึงฝั่งแห่งวิทยาในพระศาสนานี้ไม่มีความสงสัยในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และปฏิจจสมุปบาทธรรมปัจจยาการ ย่อมบรรลุถึงวิเวกธรรม คือพระอมฤตนฤพาน ด้วยประการฉะนี้

๒. สันติธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งสันติธรรมแก่โธตกมาณพ จึงตรัสพระคาถาว่า **ยํ กิญฺจิ สญฺชานาสิ โธตก อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคติ โลเก ภวาภวาย มาภาสิ ตณฺหํ** แปลความว่า ดูกรโธตกะ ท่านมากำหนดรู้หมายรู้ซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำซึ่งตัณหาความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลยดังนี้

อธิบายว่า ท่านมารู้แจ้งสัญญานั้นด้วยปัญญา ว่าเป็นเครื่องข้อง เครื่องติดอยู่ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำตัณหา ความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ส่วนคำว่าเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางในพระคาถานั้นก็มีนัยอธิบายเป็น ๖ นัยเช่นเดียวกับเรื่องวิเวกธรรมที่กล่าวมาแล้ว

ทรงแสดงที่อาศัยแห่งกิเลสปปัญจธรรมมีสัญญาเป็นนิทานว่า ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อันทำให้สัตว์เนิ่นช้า ๓ ประการนี้ มีสัญญาความสำคัญหมายเป็นเหตุให้เกิดเมื่อบุคคลมาสำคัญหมายในส่วน อดีต อนาคต ปัจจุบัน สุข ทุกข์ อุเบกขา กุศลากุศล อัพยากฤต สามธาตุสามภพ ด้วยประการใดๆ ปปัญจสังขาร ที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ บังเกิดกล้า เจริญทวีขึ้นด้วยประการใดๆ ทำให้บุคคลเกิดความเห็นถือมั่นด้วยตัณหาว่า **เอตํ มม** นั่นเป็นของเรา ถือมั่นด้วยมานะว่า **เอโส หมสฺมิ** เราเป็นนั่น ถือมั่นด้วยทิฏฐิว่า **เอโส เม อตฺตา** นั่นเป็นตัวตนแก่นสารของเรา ดังนี้แล้ว ก็ข้องอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ด้วยฉันทะราคะ สิเนหอาลัยผูกพันจิตใจไว้ไม่ให้เปลื้องปลด

ออกได้ สัญญาอันเป็นนิทาน เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก็ดี ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อันเกิดแต่สัญญานั้นก็ดี **สงฺโค** เป็นเครื่องข้องเครื่องติด เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกไม่ให้พ้นไปได้ **เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคติ โลเก** ท่านรู้แจ้งประจักษ์ว่าสัญญาเป็นเหตุแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ มีสัญญาเป็นเหตุดังนี้แล้ว ท่านอย่าได้ทำตัณหา คือความปรารถนาดิ้นรน ด้วยจำนงหวังต่างๆ เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงหยั่งญาณรู้ชั่งด้วยตราชู คือ ปัญญา แล้วเห็นประจักษ์แจ้งชัดว่าเป็นเครื่องผูกจำ เป็นเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ท่านอย่าได้ทำซึ่งตัณหา เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ตัณหาอันเป็นไปอาธารวิสัยคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แตกต่างโดยอาการปวัฏฏิเป็น ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหา ๖ หมู่ตามอารมณ์ สามอย่างตามอาการที่เป็นไปในภพ เป็นธรรมอันเกิดอีก เกิดขึ้นเป็นไปพร้อมกับทุกข์ คือ อุปทานขันธ์ท่านอย่าได้ทำตัณหานั้น เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงละตัณหานั้นเสีย จงบันเทาเสีย ทำตัณหานั้นให้มีที่สุด ท่านจงยังตัณหานั้นให้ถึงซึ่งอันจะ

ยังเกิดตามไม่ได้ ท่านจงละตัณหานั้นด้วยสมุจเฉทปหาน เถิดฯ.

๓. อนุปาทาปรินิพพาน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนุปาทาปรินิพพานของพระอริยสาวก ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนะสมาบัติ แก่อุปสีวมาณพ โดยหลีกเลี่ยงสัสสตวาทะ และอุจเฉทวาทะทั้งสองเสีย จึงตรัสพระคาถาว่า

อจฺฉิยถา วาตเวเคน ขิตฺตา อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ เอวํ มุนิ นาม กายา วิมุตฺโต อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ

แปลว่า เปลวเพลิงอันกำลังลมพัดดับไป ย่อมนับไม่ได้ว่าไปไหนฉันใด ท่านผู้มีเป็นมุนี พ้นพิเศษแล้วจากนามกายย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ นับไม่ได้ว่าไปไหนฉันนั้น.

วาตา อันว่าลมทั้งหลาย โดยปริยายในนิเทศว่า ลมมาแต่ทิศบูรพา ปัจฉิม อุดร ทักษิณ ลมมีธุลีลมไม่มีธุลี ลมเย็น ลมร้อน ลมอ่อน ลมกล้า ลมเวรัมภา พัดมาแต่พื้นดินขึ้นไปได้โยชน์หนึ่ง ลมปีกสัตว์ ปีกครุฑ

ลมใบตาล ลมเปลวเพลิง อันกำลังลมเหล่านั้นพัดแล้ว เปลวเพลิงย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมดับสงบรำงับไป ย่อมไม่ถึงซึ่งอันนับ ย่อมไม่ถึงซึ่งโวหารว่าเปลวเพลิงไปแล้ว ยังทิศโน้น ๆ ดังนี้ฉันใด บุคคผู้บรรลุอากิญจัญญายตน สมาบัติเป็นเสขมุนีนั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากรูปกาย ในกาลก่อนเป็นปกติ ให้มรรคที่ ๔ เกิดขึ้นในสมาบัติ นั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว จากนามกายอีก เพราะความที่ แห่งนามกาย อันท่านได้กำหนดรู้แล้วเป็นอุภโตภาควิมุตติ พ้นวิเศษแล้วจากส่วนสองด้วยส่วนสอง เป็นขีณาสวะอรหันต์ ถึงซึ่งอันไม่ตั้งอยู่ คือ อนุปาทาปรินิพพาน แล้วตรัส พระคาถาต่อไปว่า

อตฺถํ ตสฺส น ปมาณมตฺถิ เยน นํ วชฺชํ ตํ ตสฺส นตฺถิ สพฺเพสุ ธมฺเมสุ สมูหเตสุ สมูหตา วาทปถาปิ สพฺเพ

แปลว่า สิ่งสภาวะเป็นประมาณของพระขีณาสพ อัสดงคตดับแล้ว ย่อมไม่มีบุคคลทั้งหลายจะพึงกล่าวว่า ท่านนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นของท่านก็ไม่มี ธรรม ทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น อันพระขีณาสพถอนขึ้นพร้อมแล้ว

แม้ทางแห่งวาทะทั้งปวงที่บุคคลจะพึงกล่าว พระขีณาสพท่านก็ตัดขึ้นพร้อมแล้ว.

สิ่งสภาวะอันเป็นประมาณนั้น ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมไม่มีแก่ท่าน ท่านละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว ท่านเผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เมื่อขันธ์ อายตะ ธาตุ คติ อุบัติ ปฏิสนธิ ภพ สังขาร และวัฏฏะ ท่านถอนขึ้นเสียสิ้นแล้ว ตัดเสียขาดแล้ว มีอันไม่บังเกิดต่อไปเป็นธรรมดา วาทะอันเป็นคลองเป็นทางที่พึงกล่าวด้วยกิเลสและขันธ์ และอภิสังขารท่านเพิกถอนสละวางเสียสิ้นทุกประการแล้ว ด้วยประการฉะนี้ฯ

๔. ปริญญา ๓ ประการ

การกำหนดรู้ตัณหานั้น กำหนดรู้ด้วยปริญญา ๓ ประการ คือ

(๑) ญาตปริญญา คือ ความกำหนดรู้ชัดเจนว่านี้รูปตัณหา นี้สัททตัณหา นี้คันธตัณหา นี้รสตัณหา นี้โผฏฐัพพะตัณหา นี้ธัมมตัณหา อย่างนี้แลชื่อว่าญาตปริญญา

(๒) ตีรณปริญญานั้น คือ ภิกษุกระทำตัณหาทั้ง ๖ ให้เป็นของอันตนรู้แล้ว พิจารณาใคร่ครวญซึ่งตัณหา

โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเสียดแทง เป็นต้น อย่างนี้แลชื่อว่า ตีรณปริญญา

(๓) ปหานปริญญานั้นคือ ภิกษุมาพิจารณาใคร่ครวญ ฉะนั้นแล้ว ละเสียซึ่งตัณหา บรรเทาเสีย ถอนเสีย และกระทำให้สิ้นไป ให้ถึงซึ่งความไม่เป็นต่อไปอย่างนี้แล ชื่อว่าปหานปริญญา.

๕. อาสวะ ๔ ประการ

อนาสวา ผู้ชื่อว่าไม่มีอาสวะคือ ไม่มีอาสวะ ๔ ได้แก่ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ บุคคลผู้ใดมาละเสีย ตัดเสียขาดแล้วซึ่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้นมิให้มันบังเกิดขึ้นได้ต่อไป ผู้นั้นเป็นอนาสวะ คือผู้ไม่มีอาสวะแล.

๖. อัตตานุทิฏฐิ

อตฺตานุทิฏฺฐีติ วุจฺจติ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ สกายทิฏฐิ อันมีวัตถุ ๒ พุทธบัณฑิต เรียกว่า อัตตานุทิฏฐิ ความเห็นซึ่งอาตมะตัวตนได้ในขันธ์ ๕ ขันธ์ละ ๔ วัตถุ บรรจบเป็นวัตถุ ๒๐ ทัศ คือปุถุชนผู้ไม่ได้

สดับฟัง ณ โลกนี้.

(๑) **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ**

เห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง.

(๒) **รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสติ**

เห็นตนมีรูปบ้าง.

(๓) **อตฺตนิ วา รูปํ สมนุปสฺสติ**

เห็นรูปมีในตนบ้าง.

(๔) **รูปสฺมึ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสติ**

เห็นตนมีในรูปบ้างดังนี้

แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีวัตถุอย่างละ๔เช่นเดียวกัน จึงบรรจบเป็นสักกายทิฏฐิ ๒๐ วัตถุด้วยประการ ฉะนี้.

เมื่อบุคคลตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ประชุมลงในขณะจิตต์อันเดียวได้แล้วชื่อว่า เป็นผู้ละสักกายทิฏฐิ เมื่อบุคคลใดมาเข่นฆ่าซึ่งอัตตานุทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นอัตตาตัวตนลงเสียได้แล้ว ก็จะพึงเป็นบุคคลผู้ข้ามมฤตยู ความตายเสียได้ **เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ** เมื่อบุคคลมาเห็นซึ่งโลกทั้งหลาย คือ ขันธโลก อายตนโลก และธาตุโลก โดยความ

เป็นของสูญ สังหารอัตตานุทิฏฐิลงเสียได้อย่างนี้ มฤตยูราช คือความตายย่อมไม่เห็น เพราะบุคคลผู้นั้นพ้นสัตววิสัยเสียแล้ว มัจจุราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้นั้น ผู้นั้นย่อมถึงพระนิพพานธรรม อันไม่เป็นวิสัยแห่งมฤตยูราช ล่วงวิสัยมฤตยูราชเสียด้วยประการฉะนี้ฯ

๗. สังสารทุกข์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนา ซึ่งสังสารทุกข์ไว้ว่า สังสาระ การท่องเที่ยวเกิดตายของสัตว์เปรียบเสมือนสระคือเป็นโอกาสที่เที่ยวที่ลงของสัตว์ทั้งหลาย

สโรติ วุจฺจติ สํสาโร ก็ที่ท่านเรียกว่าสังสาระนี้ หมายถึงความท่องเที่ยวไปด้วยการบังเกิดและจุติ **อาคมนํ** การมาสู่โลกนี้ **คมนํ** การไปสู่โลกหน้า **คมนาคมนํ** ทั้งไปและมา **กาลํ** กาลกิริยาคือมรณะขาดชีวิตอินทรีย์ **คติ** ความไป **ภวาภโว** ภพน้อยภพใหญ่ **จุติ** ความเคลื่อนจากภพ **อุปฺปตฺติ** ความเข้าถึงอัตตภาพ **นิพฺพตฺติ** ความปรากฏชัดแห่งขันธ์ **ชาติ** ความเกิด **ชรา** ความแก่ **มรณํ** ความตาย.

ความท่องเที่ยว บังเกิด กำเนิด เกิดแก่ ตาย อันเป็นประหนึ่งโคถูกรวมคอเข้าไว้ในแอกฉะนั้น ได้ชื่อว่าสังสาระ คือเสือกไสดันไป ซึ่งท่านแสดงไว้ว่า **ธนฺธานํ ปฏิปาฏิยา ธาตุ อายตนญฺจ อนฺโนจฺฉินฺนํ วฏฺฏมานา สํสาโรติ วุจฺจติ** ลำดับแห่งขันธ์ธาตุแลอายตนะทั้งหลายเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย ผู้รู้ท่านกล่าวว่า สังสาโร คือความเสือกซ่านท่องเที่ยวไป

สังสาระนี้ เมื่อจะกำหนดนามในสาคร ๔ เป็นดังนี้ คือ สังสารสาคร ๑ ชลสาคร ๑ นยสาคร ๑ ญาณสาคร ๑ สังสารสาครได้ชื่อว่า สโร คือสังสาระเปรียบเหมือนสระ

บทว่า **มชฺเฌ สรสฺมึ ติฏฺฐตํ** นั้นแสดงว่า สระสังสาระสาครนี้ เป็นมัธยม สถานกลาง เพราะว่าที่สุดเบื้องต้น และที่สุดเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้น อันบุคคลหารู้ทั่วรู้ชัดไม่ เงื่อนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้นไม่ปรากฏ จึงเป็นมัธยมสถานกลางด้วยประการฉะนี้

มชฺเฌ สํสาเร สตฺตา ฐิตา ก็แลสัตว์ทั้งหลายได้ตั้งอยู่แล้วในสังสาระอันเป็นสถานกลาง ซึ่งเกิด

โอฆะห้วงน้ำใหญ่ท่วมทับ คือ กามโอฆะ ๑ ภวโอฆะ ๑ ทิฏฐิโอฆะ ๑ อวิชชาโอฆะ ๑ โอฆะทั้ง ๔ แต่ละอย่าง ๆ อาศัยปัจจัยนั้น ๆ แล้วเกิดขึ้นเจริญทวีมากขึ้นเป็นห้วงพัดพาสัตว์ให้เพียบด้วยทุกข์ คือเกิดแก่ตาย อยู่ในสระสังสาระนั้น ถูกภัยใหญ่เบียดเบียนร่ำไป ภัยใหญ่คือชาติความเกิด ชรา ความแก่ พยาธิ ความเจ็บป่วยไข้ มรณํ ความตาย แตกขาดแห่งชีวิตตินทรีย์ ทุกฺขํ ความทุกข์ กาย ลำบากใจ เหล่านี้แหละเป็นภัยใหญ่หลวงนัก มีเกลื่อนกล่นอยู่ในสระสังสาระ ชรา **มจฺจุปเรตานํ** เหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ ณ สังสาระอันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง เป็นสัตว์อันความแก่และความตาย แวดล้อมรุมเบียดเบียนเป็นนิตย์ ความแก่และความตาย ท่านกำหนดเป็นประธานแห่งความทุกข์ทั้งหลาย **เอวมาทิตฺตเก โลเก ชราย มรเณน จ** โลกคือขันธ์ ธาตุ อายตนะ รุ่งเรืองร้อนแต่ต้น เพราะความแก่และความตายเข้าจุดเผา เหล่าสัตว์ที่ตั้งอยู่สระสังสาระ อันเป็นสถานกลางเกิดห้วงและภัยใหญ่หลวง รุมล้อมเบียดเบียนด้วยประการฉะนี้.

๘. เนกขัมมธรรม

เนกฺขมฺมํ ปสฺส เขมโต ท่านจงเห็นเนกขัมมะ โดยความเป็นธรรมเกษม จากโยคะทั้งปวงเถิดฯ

พระนิพพาน ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ ปฏิปทาที่จะให้สัตว์ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า เนกขัมมะ นิพพานคามินีปฏิปทา ชื่อว่าเนกขัมมะนั้น คือสัมมาปฏิปทา ปฏิบัติดำเนิน กาย วาจา จิตชอบ อนุโลมปฏิปทา ปฏิบัติอนุโลมแก่ธรรมนั้น **อปญฺจนิกปฏิปทา** ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่พระนิพพาน **อนฺวตฺตปฏิปทา** ปฏิบัติไปตามเนื้อความแห่งพระนิพพาน **ธมฺมานุธมฺมปฏิปทา** ปฏิบัติซึ่งธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม คือ บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะประกอบตามซึ่งธรรมของผู้ตื่นอยู่ คือ สติสัมปชัญญะ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อัฏฐังคิกมรรค ๘ นิพพานคามินีปฏิปทา มีศีลสังวรเป็นต้น นี้ชื่อว่าเนกขัมมธรรม เป็นเบื้องต้นที่จะให้บรรลุถึงเนกขัมมะ คือพระนิพพาน **ปสฺสิตฺวา** เมื่อบุคคลมาเห็นแล้ว เลือกแล้วให้มีแจ้งแล้ว กระทำ

ให้ปรากฏแล้ว ซึ่งเนกขัมมะ คือพระนิพพานอันเป็นธรรมเกษม ย่อมพ้นทุกข์ทั้งเป็นผู้ปลอดภัยในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อแล.

๙. อุปสันตบุคคล

สิ่งอันใดหรืออารมณ์อันใดที่ได้ยึดแล้ว ไว้แล้ว จับต้องแล้ว ถือมั่นแล้ว ด้วยอำนาจ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ อันมีอยู่ในสันดาน สิ่งอันนั้น หรืออารมณ์อันนั้น ท่านพึงสละละวางเสีย พึงปลดเปลื้องเสียให้สิ้น พึงละเสีย พึงบันเทาเสีย พึงกระทำให้มีที่สุด พึงให้ถึงซึ่งอันบังเกิดตามไม่ได้ **มา เต วิชฺชตุ กิญฺจนํ** เครื่องกังวล คือ ราคะ โทษะ โมหะ และทิฏฐิ กังวลคือกิเลส และทุจริตอย่าให้มีในสันดาน **ยํปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ** สิ่งใดมีในก่อนท่านจงยังสิ่งนั้นให้เหือดแห้ง **ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนํ** กังวลในภายหลัง อย่าให้มีในสันดาน **มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ** ท่านอย่าได้ถือเอา ณ ท่ามกลาง **อุปสนฺโต จิรสฺสสิ** ท่านก็จักเป็นคนสงบระงับแล้วเที่ยวอยู่.

๑๐. กุมารกัสสป เทวตาปุจฉิตปัญหาพยากรณ์

ปัญหาว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง กลางคืนเป็นควัน กลางวันเป็นเปลว ฯลฯ พราหมณ์สั่งให้ศิษย์ชื่อสุเมธขุดด้วยศัสตรา สิ่งเหล่านี้ได้แก่อะไร?

พระตรัสพยากรณ์ว่า จอมปลวกได้แก่ร่างกายอันเจือด้วยสัมภวธาตุของมารดาบิดา และมหาภูตธาตุทั้ง ๔ จึงเกิดมีขึ้นได้ กลางคืนเป็นควัน หมายถึงการตริตรึกนึกคิดของบุคคล กลางวันเป็นเปลวหมายการประกอบกิจการงานตามที่คิดไว้ของบุคคล พราหมณ์ได้แก่พระตถาคต สุเมธได้แก่ภิกษุผู้มีปัญญาดีในพระธรรมวินัยนี้ การขุดหมายความเพียร ศัสตราหมายอริยปัญญาอันสามารถประหารกิเลสฉะนี้แลฯ

๑๑. เหตุเกิดความเพียร

เมื่อความเพียรจะเกิดขึ้น ก็เพราะสังเวควัตถุเบื้องต้น ๘ ประการ คือ ชาติทุกข์ ๑ ชราทุกข์ ๑ พยาธิทุกข์ ๑ มรณทุกข์ ๑ อบายทุกข์ ๑ อดีตทุกข์ ๑ อนาคตทุกข์ ๑ อหารคเวสิทุกข์ ๑.

๑๒. ภัทเทกรัตตสูตร

สมัยสมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าเสด็จประทับที่พระเชตวนาราม กรุงสาวัตถี ได้ตรัสภัทเทกรัตตสูตรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ผู้มีปัญญา ไม่ควรให้สิ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งยังไม่มาถึง เพราะว่าสิ่งใดล่วงพ้นไปแล้ว สิ่งนั้นอันเราละเสียแล้ว อนึ่งสิ่งใดซึ่งไม่มาถึงเล่า สิ่งนั้นยังไม่มาถึง เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงไม่ควรให้สิ่งซึ่งไปล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งไม่มาถึง ก็ผู้มีปัญญาได้มาเห็นธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันเกิดขึ้นจำเพาะหน้าแจ้งชัดอยู่ในที่นั้นๆ ความเห็นแจ้งธรรมซึ่งปัจจุบันของท่านนั้นไม่ง่อนแง่น ไม่กำเริบด้วยดี ผู้มีปัญญาอันมาได้ความเห็นแจ้งในธรรมซึ่งเป็นปัจจุบันอันไม่ง่อนแง่น และไม่กำเริบด้วยดีแล้ว ควรเจริญความเห็นนั้นไว้เนือง ๆ ความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อนอันผู้มีปัญญาควรรีบทำเสียในวันนี้ทีเดียว ใครจะพึงรู้ว่าความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความหน่วงเหนี่ยว ความผูกพันธ์กับด้วยมฤตยูความตายซึ่งมีเสนาใหญ่นั้นไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นความเพียร

เผากิเลสให้เร่าร้อน อันผู้มีปัญญาควรทำเสียในวันนี้ทีเดียว นักปราชญ์ผู้สงบระงับ ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ไม่เกียจคร้านขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างนี้ ผู้นั้นแลว่าผู้มีราตรีเดียวเจริญดังนี้ เมื่อตรัสอุเทศนี้จบแล้ว จึงตรัสวิภังค์ต่อไปว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่เป็นไฉน? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลล่วงไปแล้วเมื่อก่อน เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ ๆ นำความเพลิดเพลินในขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่เป็นไฉนเล่า? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลไกลล่วงไปแล้วเราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ ๆ แล้ว ไม่นำความเพลิดเพลินในขันธ์ มีรูปขันธ์เป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วตามอยู่

เบื้องหน้าไม่ปรารถนาไม่ให้มาตามอยู่ และปัจจุบันก็ไม่ให้มาตามอยู่ ไม่ถือว่าเราว่าเขา ชื่อว่าไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลาย พระอริยสาวก และสัตบุรุษท่านไม่ตามเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนว่ามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ไม่ตามเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตัวตนบ้าง ไม่เห็นตัวตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่า บุคคลไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นจำเพาะหน้าฉะนี้แล.

๑๓. พหุเวทนิยสูตร

สูตรนี้ว่าด้วยเวทนา เวทนา ๒ นั้น คือ เวทนาทางกายอย่าง ๑ เวทนาทางจิตอย่าง ๑ เวทนา ๓ นั้น คือสุข ๑ ทุกข์ ๑ อุเบกขา ๑ เวทนา ๕ นั้น คือสุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสสเวทนา ๑ โทมนัสสเวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ เวทนา ๖ อย่าง นับตามทวาร ๖ เวทนา ๑๘ เวทนา ๓๖ เวทนา ๑๐๘.

๑๔. พึงเป็นคนมีสติ

อย่าถือมั่นกังวลในโลกทั้งปวง ความเสื่อมปัญญา นักปราชญ์ท่านติเตียน ความเจริญปัญญาเลิศกว่าความเจริญทั้งปวง.

๑๕. อนุตตริยะ ๖

พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่ากิจทั้งหลายไม่มีกิจอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งเหล่านี้คือ ความเห็น ๑ ความฟัง ๑ ความได้ศรัทธา ๑ ความศึกษา ๑ ความบำเรอปฏิบัติ ๑ ความระลึก ๑

๑๖. อปัณณกธรรม

ความสำรวมอินทรีย์ ๖ ไม่ดูด้วยนิมิต ไม่ดูด้วยอนุพยัญชนะ ให้ดูด้วยอสุภนิมิต ความรู้ประมาณในโภชนะและชาคริยานุโยค ความพากเพียรอย่างผู้ตื่นอยู่ โดยกำหนดเวลาไว้ดังนี้ ตั้งแต่อรุณขึ้นไปตลอดถึงพลบค่ำเวลา ๑ ตั้งแต่ย่ำค่ำไปจนถึงหนึ่งยามเวลา ๑ ยามกลางตั้งแต่ ๔ ทุ่ม นอนจนถึง ๘ ทุ่ม ลุก ตั้งแต่ยามกลางล่วงไปแล้วจนตลอดอรุณขึ้นมาใหม่เวลา ๑ แบ่งเวลาเป็นที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์เป็น ๓ เวลา

ฉะนี้ ให้ผู้ประกอบความเพียรทำอย่างนี้จึงชื่อว่า ชาคริยานุโยค

ธรรม ๓ ประการจะให้กำจัดเสียอาสวะ เรียกว่า อปัณณกธรรม ผู้ปฏิบัติตามชื่อว่าทำความเพียรไม่ผิด ดังนี้.

๑๗. อริยทรัพย์

สัทธา ๑ หิริ ๑ โอตตัปปะ ๑ พาหุสัจจะ ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ ปัญญา ๑

๑๘. ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุติ

ก. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี อันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้า แห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ข. ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยธรรม เครื่องสำรวม คือ ปฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมารยาท และที่เที่ยวไปอันสมควรอยู่เป็นนิตย์ เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อยโดยปกติ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาทั้งหลายนี้เป็นไปด้วยดี เพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ค. ภิกษุเป็นผู้พากเพียรหมั่นไม่ทอดธุระในการกุศลธรรมอันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

ฆ. ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันเห็นยังความเสื่อม และความดับของสังขารทั้งหลายเป็นปัญญาอย่างประเสริฐ อาจแทงกิเลสได้โดยไม่เหลือ เป็นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ.

๑๙. สัลเลขกถา

ถ้อยคำเครื่องเกลากิเลส ๑๐ ประการคือ เจรจาถึงความมักน้อย ๑ เจรจาถึงความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ ๑ เจรจาถึงความสงัด ๑ เจรจาถึงความไม่ระคนด้วยหมู่ ๑ เจรจาถึงความปรารภซึ่งความเพียร ๑ เจรจาถึงศีลความสำรวมกายวาจา ๑ เจรจาถึงสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว ๑ เจรจาถึงปัญญาความรู้ทั่วถึง ๑ เจรจาถึงวิมุตติความพ้นวิเศษ ๑ เจรจาถึงวิมุตติญาณทัสสนะปัญญาที่รู้เห็นในวิมุตติ ๑ รวมเป็น ๑๐ ประการฉะนี้.

๒๐. วิธีถ่ายถอนกิเลส

พึงเจริญอสุภภาวนา เพื่อละราคะเสีย พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาทเสีย พึงเจริญอานาปานสติเพื่อเข้าไปตัดวิตกเสีย พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสมิมานะเสีย อนัตตาสัญญาก็พึงเห็นพึงตั้งใจไว้ด้วยดี ความถอนอัสมิมานะขึ้นเสียได้ เป็นปรินิพพานในทิฏฐธรรมภพปัจจุบันนี้ทีเดียว.

๒๑. พหุธาตุกสูตร

ณ กาลใด ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปาทธรรมเป็นแดนอาศัยเกิดขึ้นพร้อมเป็นผู้ฉลาดในฐานะ-อฐานะคือสิ่งที่เป็นได้ เป็นไม่ได้ ภิกษุผู้ฉลาดอย่างนี้ นักปราชญ์เรียกว่าเป็นบัณฑิตผู้มีปัญญาไต่ส่วน

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสตธาตุ ๑ สัททธาตุ ๑ โสตวิญญาณธาตุ ๑ ฆานธาตุ ๑ คันธธาตุ ๑ ฆานวิญญาณธาตุ ๑ ชิวหาธาตุ ๑ รสธาตุ ๑ ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑ กายธาตุ ๑ โผฏฐัพพธาตุ ๑ กายวิญญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ ธัมมธาตุ ๑

มโนวิญญาณธาตุ ๑

ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑ อากาศธาตุ ๑ วิญญาณธาตุ ๑

ธาตุ ๖ อื่นอีก คือ สุขธาตุ ธาตุคือสุข ๑ ทุกข์ธาตุ ธาตุคือทุกข์ ๑ โสมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจดี โทมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจชั่ว ๑ อุเบกขาธาตุ ๑ อวิชชาธาตุ ๑

ธาตุเหล่านี้ คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม ๑ เนกขัมมธาตุ ธาตุคือความออกไปจากกาม ๑ พยาบาทธาตุ ธาตุคือพยาบาท ๑ อพยาบาทธาตุ ธาตุคือความไม่พยาบาท ๑ วิหึสธาตุ ธาตุ คือความเบียดเบียน ๑ อวิหึสธาตุ ธาตุคือความไม่เบียดเบียน ๑ รวมเป็น ๖ ประการ

ธาตุ ๓ เหล่านี้ คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม ๑ รูปธาตุ ธาตุคือรูป ๑ อรูปธาตุ ธาตุคืออรูป ๑ ฯ

ธาตุ ๒ เหล่านี้ คือ สังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยตกแต่ง ๑ อสังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยไม่ตกแต่ง ๑ ฯ

ก็อายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน ๖ ที่เป็นภายนอก ๖ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาทธรรม อันมีอวิชชา เป็นต้น ไปจนถึง **สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานขนฺธาปิ ทุกฺขา** นั้นย่อมรู้ชัดว่า บุคคลได้บรรลุพระโสดาบันแล้วเป็นคนไม่ถือมั่น ปุถุชนย่อมถือมั่นในสังขาร คือว่าตัวตนเราเขาว่าเที่ยงแท้.

ธรรมปริยายนี้ชื่อ พหุธาตุกสูตร ว่าด้วยธาตุมากเรียกว่า จตุปริวัฏฏ์ เวียนรอบ ๔ บ้าง ว่าธัมมาทาสา แว่นส่องธรรมบ้าง ว่าอมตกุนฺทุภิ กลองอมฤตเภรีบ้าง ว่าอนุตฺตรสงฺคามวิชย เครื่องชนะสงครามอันเยี่ยมบ้าง.

๒๒. พระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ

นมตฺถุ สุคตสฺส ฯ สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺม คณุตฺตมํ อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ตตฺถ วุตฺตาภิ ธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํญ นิพฺพานมีติ สพฺพถาติ.

บัดนี้จะแสดงพระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาจารย์ญาณ

สัพพัญญูผู้เป็นบรมครูเจ้าได้ตรัสไว้ อันท่านพระอนุรุทธาจารย์ นำมาประพันธ์เป็นคาถา ๙ ปริเฉท ดังต่อไปนี้

พระอภิธรรมที่พระบรมศาสดาตรัสไว้โดยปรมัตถนัย ๔ ประเภท คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นการสรุปรวมยอด รวมสังขตธรรม และอสังขตธรรมไว้ในที่เดียวกัน.

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจุบันปรุงแต่ง จัดโดยหมวดเป็น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์ลงเป็น ๓ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป ฯ วิญญาณขันธ์เป็นจิต เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก รูปขันธ์แยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนอสังขตธรรมนั้นได้แก่พระนิพพาน ซึ่งมีอารมณ์เหี่ยวแห้งด้วยอริยมรรคจิต-อริยผลจิตแล้ว.

จิตแยกเป็น ๔ ประเภท โดยภูมิ คือ กามาวจร-จิต ๑ รูปาวจรจิต ๑ อรูปาวจรจิต ๑ โลกกุตตรจิต ๑

จิตซึ่งเป็นในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในกามภพ ๑๑ คืออบายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ ชื่อว่า กามาวจรจิต ๕๔ ดวง จิตซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในรูปภพ ชื่อว่า รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง จิต ซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในอรูปภพ ชื่อว่า อรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง จิตซึ่งข้ามขึ้นจากโลกคือปัญจุปาทานขันธ์ไม่มีอาสวะชื่อว่าโลกุตตรจิต คือ อริยมัคคจิต ๔ อริยผลจิต ๔ เป็น ๘ ดวง สิริรวมเป็น จิต ๘๙ ดวง ด้วยประการฉะนี้.

เจตสิก ๒๕ ดวง เป็นธรรมเป็นไปในจิต เกิดกับดับพร้อมกับจิต ซึ่งแจกโดยประเภท และอาการแตกต่างแห่งหมวดธรรม นับได้ ๒๕ ดวง ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสังคหะ ๖ อาการ คือ เวทนา ๖ เหตุ ๖ กิจ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วัตถุ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

ฉักกะ ๖ คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ วิถีจิต ๖ วิสยปวัตติ ๖.

จตุกกะ ๔ คือ ภูมิจตุกะ ได้แก่ ภูมิทั้ง ๔ คือ อบายภูมิ ๑ กามสุคติภูมิ ๑ รูปาวจรภูมิ ๑ อรูปาวจรภูมิ ๑ ปฏิสันธิจตุกกะ ท่านจำแนกปฏิสนธิออกเป็น ๔ คือ อบายภูมิปฏิสนธิ ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ๑ รูปาวจรปฏิสนธิ ๑ อรูปาวจรปฏิสนธิ ๑ กัมมจตุกกะ ท่านแสดงกรรมโดยประเภทแห่งกิจ ๑ คือ ชนกกรรม๑ อุปถัมภะกรรม ๑ อุปปีฬกะกรรม ๑ อุปฆาตกะกรรม ๑ ยังกรรมอีก ๔ ประการ คือ ครุกรรม ๑ อาสันนกรรม ๑ อาจิณณกรรม ๑ กตัตตากรรม ๑ ครุกรรมนั้นคือ กรรมหนัก ฝ่ายบุญได้แก่ฌานสมาบัติ ฝ่ายบาปได้แก่อนันตริยกรรมทั้ง ๕ อาสันนกรรมนั้นได้แก่ กุศลกิจและอกุศลกิจที่ทำใกล้เวลามรณะ อาจิณณกรรมนั้นได้แก่กุศลและอกุศลที่บุคคลทำอยู่เนือง ๆ กตัตตากรรมนั้นได้แก่กุศลและอกุศลมีกำลังอ่อน ยังกรรมอีก ๔ ประการ คือ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ๑ อุปปัชชเวทนียกรรม ๑ อปราปรเวทนียกรรม ๑ อโหสิกรรม ๑

มรณจตุกกะ ท่านแสดงลักษณะมรณะ ๔ ประการ คือ อายุกขยมรณะ ๑ กัมมักขยมรณะ ๑

อุภยักขยมรณะ ๑ อุปัจเฉทกัมมุนามรณะ ๑ ชาติทุกข์เบื้องต้น ชราพยาธิเป็นท่ามกลาง มรณทุกข์เป็นเบื้องปลาย

รูปสังคหะสังเขป ๕ ประการ คือ สมุทเทศนัย ๑ วิภาคนัย ๑ สมุฏฐานนัย ๑ กลาปนัย ๑ ปวัตติกนัย ๑ อธิบายว่า ลักษณะที่แสดงรูปโดยย่อชื่อว่า สมุทเทศนัย วิธีจำแนกรูปทั้งปวงโดยส่วนหนึ่ง ๆ ชื่อว่า วิภาคนัย วิธีแสดงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปมีกุศลากุศลเป็นต้น ชื่อว่า สมุฏฐานนัย วิธีแสดงรูปบรรดาที่เกิดดับพร้อมกันเป็นหมู่เป็นแผนก มีจักขุทสกะ เป็นต้น ชื่อกลาปนัย วิธีแสดงความเกิดเป็นลำดับแห่งภพและกาลของสัตว์ทั้งหลายชื่อว่า ปวัตติกนัย

นิพฺพานํ ปน โลกุตฺตรอสงฺขตํ ก็นิพพานบัณฑิตกล่าวว่า โลกุตตรธรรมอสังขตธาตุ ไม่มีเครื่องปรุงเป็นของบริสุทธิ์ ไม่มีเรื่องเกิดและดับ พระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติอันบุคคลจะพึงทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ เมื่ออริยมรรคธรรมเกิดขึ้นแล้วจึงเห็นพระนิพพาน **เอกวิธมฺปิ** พระนฤพานนั้น

เมื่อกล่าวโดยสภาพก็มีอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้นแหละพระนิพพาน นี้จึงเป็น (เอกปฏิเวทธาภิสมัย) ตรัสรู้ได้ในขณะจิตเดียวด้วยประการฉะนี้.

สมุจจัยสังคหะ ๔ คือ อกุศลสังคหะ ๑ มิสสกะสังคหะ ๑ โพธิปักขิยสังคหะ ๑ สัพพัตถสังคหะ ๑ อกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นอาการ ๕๓๕ นิสสกสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมทั้งกุศลและอกุศลเจือปนกัน โพธิปักขิยสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๓๗ ประการ สัพพัตถสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์ธรรม ส่วนที่เรียกว่า ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อริยสัจจ์.

จะแสดงสมุจจัยสังคหะตามที่ได้ยกนิเขปบทขึ้นตั้งไว้นั้นสืบไป

ในอกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลสังกิเลส ๙ หมวด คือ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ นิวรณ์ ๕ สังโยชน์ ๑๐.

ในมิสสาสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เจือกันทั้งกุศลอกุศล เป็น ๗ หมวด คือ ธาตุ ๖ หมวด ๑ องค์ฌาน ๗ หมวด ๑ อายตนะ ๑๒ หมวด ๑ อินทรีย์ ๒๒ หมวด ๑ พละ ๕ หมวด ๑ อธิปติ ๔ หมวด ๑ อาหาร ๔ หมวด ๑.

(ใน โพธิปักขิยสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิญาณ ๗ หมวด คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค มีองค์ ๘.)

ในสัพพัตถสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมที่ไม่ได้เรียกว่า สัตว์บุคคล จัดไว้ ๔ หมวด คือ ขันธ์ ๕ อุปาทานขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจจ์ ๔.

จะแสดงปัจจัยสังคหะปริจเฉทที่ ๘ สืบไป

ปัจจัยสังคหะนี้ ท่านสงเคราะห์ซึ่งธรรมปัจจัยตามนัย ๒ ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาทปัจจัยนัย ๑ ปัฏฐานปัจจัยนัย ๑ นัยอันใดที่พระบรมครูสัพพัญญูเจ้า ตรัสเทศนาไว้ในปฏิจจสมุปบาทธรรม นัยอันนั้นชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย นัยอันใด ซึ่งพระองค์ตรัส

เทศนาในพระคัมภีร์ สมันตมหาปัฏฐานนัยอันนั้นชื่อว่า ปัฏฐานนัย.

ในปัจจัยสังคหะนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกเอานัยทั้งสองประการนั้นประชุมกันแสดงออกให้พิศดาร เพื่อให้สาธุชนได้ทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย ธรรมเหล่านี้เกิดแต่ปัจจัย โดยนัยพระบาลีในปฏิจจสมุปบาทธรรมว่า **อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารา ปจฺจยา วิญฺญาณํ** ดังนี้เป็นต้น มีเนื้อความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัย ให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสกปริเทวะทุกขโทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยต่อ ๆ กัน ด้วยประการฉะนี้.

ในปัฏฐานนัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาจำแนกปัจจัย ๒๔ ประการ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีอวิคตปัจจัยเป็นที่สุด.

ก็เหตุปัจจัยนั้น ได้แก่ ธรรมเป็นเหตุ เป็นเค้าเป็นมูล ในฝ่ายกุศลมี ๓ คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ อโมหะ ความไม่หลง ในฝ่ายอกุศลก็มี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ นี้แหละท่านว่าเป็นเหตุปัจจัย ฯ

อารัมมณปัจจัยนั้น ได้แก่อารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อารมณ์ทั้ง ๖ นี้ ย่อมเป็นที่ยึดหน่วงแห่งจิต และเจตสิกทั้งปวง อันเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น จึงชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

อธิปติปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลายอันเนื่องกัน อนันตรปัจจัย และสมนันตรปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันบังเกิดก่อนแล้วจึงเป็นอุปการปัจจัย ให้โอกาสแก่ธรรมอันบังเกิดภายหลัง หาธรรมอื่นขั้นในระหว่าง

มิได้ สหชาตปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการด้วยความเป็นของเกิดขึ้นพร้อมกัน ประหนึ่งเปลวประทีปกับแสงสว่างอันเกิดพร้อมกันฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้น ได้แก่ ธรรมที่เกิดอาศัยกันและกันจึงตั้งอยู่ได้ ดังไม้สามท่อนอันอิงอาศัยกันและกันฉะนั้น.

นิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการคือที่อาศัยประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้และภูเขา ฉะนั้น ฯ อุปนิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการ คือ เป็นอุปนิสสัยติดตามตน ฯ ปุเรชาตปัจจัยนั้น ได้แก่รูปธรรมอันเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกอันเกิด ณ ภายหลัง ปัจฉาชาตปัจจัยนั้นได้แก่จิตและเจตสิกอันเกิดภายหลังแล้วเป็นอุปการแก่รูปอันเกิดก่อนฯ อาเสวนปัจจัยนั้นได้แก่ ชวนจิตอันมีชาติเสมอกัน ย่อมให้กำลังในกิจที่เป็นบุญและบาปทุกประการฯ กัมมปัจจัยนั้นได้แก่กุศล และกุศลอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จผลคือสุขและทุกข์แก่สัตว์ วิบากปัจจัยนั้นได้แก่วิบากจิตอันบังเกิดเป็นอุปการแก่สัตว์อันเสวยสุขและทุกข์ฯ อาหารปัจจัยนั้นได้แก่ อาหาร ๔ ประการ คือ ผัสสาหาร ๑ มโน

สัญเจตนาหาร ๑ วิญญาณาหาร ๑ กวฬีการาหาร ๑ ฯ อินทรีย์ปัจจัยนั้นได้แก่ ปสาทรูปทั้ง ๕ มีจักขุปสาท เป็นต้น เป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้วิญญาณทั้ง ๕ เป็นไปในอำนาจ หรือรูปชีวิตินทรีย์ เป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้กำลังรูปประพฤติเป็นไปในอำนาจฌาน ปัจจัยนั้นได้แก่องค์ฌาน มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามและรูป ฯ มัคคปัจจัยนั้น ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ ทั้งฝ่ายโลกีย์และโลกุตตระ เป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามธรรม และรูปธรรม อันเกิดพร้อมกัน ฯ สมฺปยุตฺตปัจจัยนั้น คือจิตและเจตสิก อันเป็นปัจจัยแก่กันเกิดกับดับพร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันฯ วิปฺปยุตฺตปัจจัยนั้น คือรูปธรรมกับนามธรรม อันไม่ประกอบกัน มิได้ระคน คือ รูปธรรมกับนามธรรม อันไม่ประกอบกัน มิได้ระคน คือ รูปธรรมนามที่ยังไม่ดับ ย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน ฯ อตฺถิปัจจัยนั้น คือรูปธรรมนามธรรม ธรรมที่ยังไม่ดับย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน นตฺถิปัจจัยนั้น คือ นามและรูปดับแล้ว มีปัจจัยให้บังเกิดต่อไปในเบื้องหน้า ฯ วิคตปัจจัยนั้นมีเนื้อความเหมือน นัตถิ

ปัจจัย อวิคตปัจจัยนั้นก็มีเนื้อความเหมือนอัตถิปัจจัย การที่ตรัสพยัญชนะให้ต่างกัน แต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั้น ก็ด้วยทรงอนุโลมตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ที่ควรรู้ได้ด้วยอรรถพยัญชนะประการใด ก็ทรงภาษิตไว้ด้วยประการนั้น ฉะนี้แล.

จะแสดงกรรมฐานภาวนาต่อไป กรรมฐานภาวนามี ๒ ประการ คือ สมถกรรมฐานภาวนา ๑ วิปัสสนากรรมฐานภาวนา ๑ ก็ในกรรมฐานสังคหะ ๒ ประการนั้น จะแสดงสมถสังคหะก่อน ก็สมถกรรมฐานนั้น มีอารมณ์เป็นเครื่องยึดหน่วงแห่งจิต ทำจิตให้สงบถึง ๔๐ ทัศ จัดเป็นหมวดได้ ๗ หมวด คือกสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ อาหารปฏิกูลสัญญา ๑ ธาตุววัตถาน ๑ อรูปกรรมฐาน ๔.

ก็มีสมถกรรมฐานนี้มีอารมณ์มากถึง ๔๐ ทัศนั้น ท่านแสดงไว้โดยสมควรแก่จริตของโยคาวจรบุคคล เพราะบุคคลย่อมมีจริตต่าง ๆ กันถึง ๖ ประการ คือ

(๑) โยคาวจรที่เป็นราคจริต มากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในเบญจกามคุณควรเจริญอสุภะ ๑๐ และกายคตาสติเป็นอารมณ์ จึงเป็นที่สบาย.

(๒) โยคาวจรที่เป็นโทสจริต มักโกรธมักประทุษร้ายควรเจริญพรหมวิหาร ๔ และวรรณกสิณ ๔ คือ นีลกสิณ ๑ ปีตกสิน ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ จึงเป็นที่สบาย.

(๓)-(๔) โยคาวจรที่เป็นโมหจริต มักลุ่มหลงมากับที่เป็นวิตกจริต มักตรึกตรองมาก ควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน จึงเป็นที่สบาย.

(๕) โยคาวจรที่เป็นสัทธาจริต มักเชื่อคนพูดง่าย ๆ ควรเจริญพุทฺธานุสสติ ธมฺมานุสสติ สงฺฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ และเทวตานุสฺสติ จึงเป็นที่สบาย

(๖) โยคาวจรที่เป็นพุทธิจริต มากไปด้วยปัญญา ควรเจริญมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหารปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน จึงเป็นที่สบาย.

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ ๑๐ ประการ คือ รูปกสิณ ๔ ได้แก่ ปฐวี-อาโป-เตโช-วาโยกสิณ อรูปกสิณ ๒ คือ อาโลกกสิณ และอากาสกสิณ และอรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมเป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง.

จะแสดงวิปัสสนากรรมฐานสืบไป ในวิปัสสนากรรมฐานท่านแบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ วิสุทธิ ๑ วิโมกข์ ๑ บุคคล ๑ สมาบัติ ๑

วิสุทธินั้นแจกออกเป็น ๗ ประการ คือ สีลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑

วิโมกข์นั้นแจกออกเป็น ๓ ประการ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ฯ

บุคคลนั้นท่านจำแนกออกเป็นอริยบุคคล ๘ จำพวก มีพระโสดามรรคบุคคลเป็นต้น พระอรหัตตผลบุคคลเป็นที่สุด ฯ

สมาบัตินั้น ท่านจำแนกเป็นรูปสมาบัติ ๔ อรูปสมาบัติ ๔ เป็นสมาบัติ ๘ ประการ ด้วยประการฉะนี้แล.

๒๓. วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา

จะแสดงวิธีเจริญกรรมฐานภาวนาเพื่อโยคาวจรกุลบุตร ได้อาศัยศึกษาและปฏิบัติสืบไป โยคาวจรผู้ใดจะเจริญกรรมฐานภาวนา พึงตรวจดูจริตของตนให้รู้ชัดว่า ตนเป็นคนมีจริตอย่างใดแน่นนอนก่อนแล้ว พึงเลือกเจริญกรรมฐานอันเป็นที่สบายแก่จริตนั้นๆ ดังได้แสดงไว้แล้วนั้นเถิด

อนึ่งพึงทราบคำกำหนดความดังต่อไปนี้ไว้เบื้องต้นก่อน คือบริกรรมนิมิตหมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานที่นำมากำหนดพิจารณา อุคคหนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏขึ้นในมโนทวารขณะที่กำลังทำการเจริญภาวนาอยู่อย่างชัดแจ้ง คล้ายเห็นด้วยตาเนื้อ ปฏิภาคนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจของผู้เจริญภาวนายิ่งขึ้นกว่า อุคคหนิมิต และพึงทราบลำดับแห่งภาวนาดังนี้ บริกรรมภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในระยะแรกเริ่ม ใช้สติประคองใจกำหนดในอารมณ์กรรมฐานอันใดอันหนึ่ง อุปจารภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในขณะเมื่ออุคคหนิมิตเกิดปรากฏใน

มโนทวาร อัปปนาภาวนา หมายการเจริญภาวนาในขณะเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ จิตเป็นสมาธิแนบเนียน มีองค์ฌานปรากฏขึ้นครบบริบูรณ์ บริกรรมภาวนาได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งปวงอุปจารภาวนาได้ในกรรมฐาน ๑๐ ประการ คือ อนุสสติ ๘ ตั้งแต่พุทธานุสสติ ถึงมรณัสสติ กับ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน เพราะเป็นกรรมฐานสุขุมละเอียดยิ่งนัก ส่วนอัปปนาภาวนานั่นได้ในกรรมฐาน ๓๐ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ พรหมวิหาร ๔ และอรูปกรรมฐาน ๔.

กรรมฐาน ๑๑ คืออสุภะ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑ ให้สำเร็จแต่เพียง รูปาวจร ปฐมฌาน พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้สำเร็จรูปาวจรฌานทั้ง ๔ ประการ อุเบกขา พรหมวิหาร ให้สำเร็จแต่ปัญจมรูปาวจรฌานอย่างเดียว อรูปกรรมฐาน ๔ ให้สำเร็จแต่อรูปาวจรฌานอย่างเดียว ฯ

(๑) วิธีเจริญปฐวีกสิณ กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนา จะเจริญกรรมฐานภาวนา อันชื่อว่าปฐวีกสิณ พึงตัดปลิโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้

สิ้นแล้วไปยังที่เงียบสงัด เพ่งพิจารณาดินที่ตนตกแต่งเป็นดวงกสิณเป็นอารมณ์ หรือจะเพ่งพิจารณาดินที่แผ่นดินหรือลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ได้ เมื่อจะพิจารณาดินที่มิได้ตกแต่งไว้เป็นดวงกสิณนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุดโดยกลมเท่าตะแกรงกว้างคืบ ๔ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ เท่าขอบปากขันเป็นอย่างเล็ก อย่ากำหนดให้ใหญ่หรือเล็กกว่ากำหนดนี้ แล้วพึงบริกรรมภาวนาปฐวี ๆ ดิน ๆ ดังนี้ร่ำไป ถ้ามีวาสนาบารมีเคยได้สั่งสมอบรมมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ก็อาจได้สำเร็จฌาน ถ้าหากวาสนาบารมีมิได้ ก็ยากที่จะสำเร็จฌาน ด้วยการเพ่งแผ่นดินอย่างว่านี้ จำจะต้องทำเป็นดวงกสิณ เมื่อจะทำ พึงหาดินสีแดงดังแสงพระอาทิตย์แรกอุทัยมาทำ อย่าทำในที่คนสัญจรไปมาพลุกพล่าน พึงทำในที่สงัดเป็นที่ลับที่ กำลังดวงกสิณนั้นจะทำตั้งไว้กะที่ทีเดียว หรือจะทำชนิดยกไปได้ก็ตาม ดินที่จะทำดวงกสิณนั้น พึงชำระให้หมดจดทำเป็นวงกลม กว้างคืบ ๔ นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังหน้ากลอง พึงปัดกวาดที่นั้นให้เตียนสะอาด ปราศจากหยากเยื่อเฟื้อฝอย แล้วพึงชำระกายให้หมดเหงื่อไคล

เมื่อจะนั่งภาวนา พึงนั่งบนตั่งที่มีเท้าสูง คืบ ๔ นิ้ว นั่งห่างดวงกสิณออกไปประมาณ ๒ ศอกคืบ พึงนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรง ผินหน้าไปทางดวงกสิณ แล้วพึงพิจารณาโทษกามคุณต่างๆ และตั้งจิตไว้ได้ดีในฌานธรรมอันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณ และจะล่วงพ้นกองทุกข์ทั้งปวง แล้วพึงระลึกถึงพุทธคุณ ธรรมคุณสังฆคุณ ยังปรีดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้น แล้วพึงทำจิตให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นใจว่า ปฏิบัติดังนี้ได้ชื่อว่าเนกขัมมปฏิบัติ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นหามิได้ ล้วนแต่ปฏิบัติดังนี้ทุก ๆ พระองค์ ครั้นแล้วพึงตั้งจิตว่าเราจะได้เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้นแล้ว จึงลืมจักษุขึ้นดูดวงกสิณ เมื่อลืมจักษุขึ้นนั้น อย่าลืมขึ้นให้กว้างนักจะลำบากจักษุ อนึ่งมณฑลกสิณจะปรากฏแจ้งเกินไป ครั้นลืมจักษุขึ้นน้อยนักมณฑลกสิณก็จะไม่ปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอากสิณนิมิตเป็นอารมณ์นั้น ก็จะย่อหย่อนท้อถอยเกียจคร้านไป เหตุฉะนี้พึงลืมจักษุขนาดส่องเงาหน้า

ในกระจก อนึ่งเมื่อแลดูดวงกสิณนั้นอย่าพิจารณาสี พึงกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่สีดินนั้นจะละเสียก็มิได้ เพราะว่าสีกับดวงกสิณเนื่องกันอยู่ ดูดวงกสิณก็เป็นอันดูสีอยู่ด้วยกัน เหตุฉะนี้พึงรวมดวงกสิณกับสีเข้าด้วย แลดูดวงกสิณกับสีนั้นให้พร้อมกัน กำหนดว่าสีนี้เป็นดิน แล้วจึงบริกรรมภาวนาว่า ปฐวี ๆ ดิน ๆ ดังนี้ร่ำไป ร้อยครั้งพันครั้ง เมื่อกระทำบริกรรมภาวนาว่า ปฐวี ๆ อยู่นั้นอย่าลืมจักษุเป็นนิตย์ พึงลืมจักษุดูอยู่หน่อยหนึ่งแล้วหลับลงเสีย หลับลงสักหน่อยแล้วพึงลืมขึ้นดูอีก พึงปฏิบัติโดยทำนองนี้จนกว่าจะได้อุคคหนิมิต ก็กสิณนิมิตอันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งจิตในขณะเมื่อทำบริกรรมภาวนา ชื่อว่า บริกรรมนิมิต กิริยาที่ทำการบริกรรม ว่า ปฐวีนั้น ชื่อว่า บริกรรมภาวนา เมื่อตั้งจิตในกสิณนิมิต กระทำบริกรรมว่า ปฐวี ๆ นั้น ถ้ากสิณนิมิตมาปรากฏในมโนทวาร หลับจักษุลง กสิณนิมิตก็ปรากฏอยู่ในมโนทวารดังลืมจักษุแล้วกาลใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิตแล้ว พึงตั้งจิตไว้ในอุคคหนิมิตนั้น กำหนดให้ยิ่งวิเศษขึ้นไป เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ ก็จะข่มนิวรณ-

ธรรมโดยลำดับ ๆ กิเลสก็จะสงบระงับจากสันดาน สมาธิก็จะแก่กล้าเป็นอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏขึ้น อุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต มีลักษณะต่างกัน คืออุคคหนิมิตยังประกอบด้วยกสิณโทษ คือยังปรากฏเป็นสีดินอยู่อย่างนั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏบริสุทธิ์งดงามดังแว่นกระจก ที่บุคคลถอดออกจากฝักจากถุงฉะนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งสิ้นก็ระงับไป จิตก็ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ สำเร็จเป็นกามาพจรสมาธิภาวนา เมื่อได้อุปจารสมาธิแล้ว ถ้าพากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้สำเร็จอัปปนาสมาธิซึ่งเป็นรูปาวจรฌาน และเมื่อกระทำเพียรจนบรรลุถึงอัปปนาฌาน เกิดขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า เราประพฤติอิริยาบถอย่างนี้ ๆ อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ ๆ โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ ๆ จึงได้สำเร็จฌาน การที่ให้กำหนดไว้นี้ เผื่อว่าฌานเสื่อมไปก็จะได้เจริญสืบไปต่อไปใหม่โดยวิธีเก่า ฌานที่เสื่อมไปนั้น ก็จะเกิดขึ้นได้โดยง่ายในสันดานอีก ครั้นเมื่อได้สำเร็จปฐมฌานแล้วพึงปฏิบัติในปฐมฌานนั้นให้ชำนาญ

คล่องแคล่วด้วยดีก่อนแล้ว จึงเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป ก็ปฐมฌานที่จะชำนาญคล่องแคล่วด้วยดี ต้องประกอบด้วยวสีทั้ง ๕ คือ (๑) อาวัชชนวสี ชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ถ้าปรารถนาจะนึกถึงองค์ฌานที่ตนได้ ก็นึกได้เร็วพลันมิได้เนิ่นช้า มิต้องนานถึงชวนจิตที่ ๔-๕ ตกลง ยังภวังค์จิต ๒-๓ ขณะ (๒) สมาปัชชนวสี คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฌาน อาจเข้าฌานได้ในลำดับอาวัชชนจิตอันพิจารณาซึ่งอารมณ์คือ ปฏิภาคนิมิตมิได้เนิ่นช้า (๓) อธิษฐานวสี คือ ชำนาญในอันดำรงรักษาฌานจิตไว้มิให้ตกภวังค์ ตั้งฌานจิตไว้ได้ตามกำหนด ปรารถนาจะตั้งไว้นานเท่าใดก็ตั้งไว้ได้นานเท่านั้น (๔) วุฏฐานวสี คือชำนาญคล่องแคล่วในการออกจากฌาน กำหนดไว้ว่าเวลานั้น ๆ จะออกก็ออกได้ตามกำหนดไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้ (๕) ปัจจเวกขณวสี คือชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาองค์ฌาน ที่ตนได้อย่างรวดเร็ว มิได้เนิ่นช้า ถ้าไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้ว อย่าพึงเจริญทุติยฌานก่อน ต่อเมื่อชำนิชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวสีทั้ง ๕ ดังกล่าวแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌาน

สืบต่อขึ้นไป เมื่อชำนาญในทุติยฌาน จึงเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌานขึ้นไปตามลำดับ.

องค์ของฌานเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก ความตรึกคิดมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ ๑ วิจารณ์ ความพิจารณามีลักษณะไตร่ตรองอารมณ์เป็นองค์ที่ ๒ ปีติเจตสิกธรรมที่ยังกายและจิตใจให้อิ่มเต็มมีประเภท ๕ คือ (๑) ขุททกาปีติ กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชันทำให้น้ำตาไหล (๒) ขณิกาปีติ กายและจิตอิ่ม มีแสงสว่างดั่งฟ้าแลบปรากฏในจักษุทวาร (๓) โอกกนฺติกาปีติ กายและจิตอิ่ม ปรากฏดั่งคลื่นแลละลอกทำให้ไหวให้สั่น (๔) อุพเพงคาปีติ กายและจิตอิ่มและกายเบาเลื่อนลอยไปได้ (๕) ผรณาปีติ กายและจิตใจอิ่ม เย็นสบายซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ปีติทั้ง ๕ นี้ อันใดอันหนึ่งเป็นองค์ที่ ๓ สุขอันเป็นไปในกายและจิตเป็นองค์ที่ ๔ และเอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านไปมา จัดเป็นองค์ครบ ๕ ฌาน ที่พร้อมด้วยองค์๕ นี้ชื่อว่าปฐมฌานฯ ทุติยฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ ๒

คือ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา นี้จัดโดยฌานจตุกกนัย ถ้าจัดโดยฌานปัญจกนัยเป็นดังนี้ (ปฐมฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) (ทุติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา)(ตติยฌานมีองค์๓คือปีติ สุข เอกัคคตา) (จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา) (ปัญจมฌานมีองค์ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา)

กุลบุตรผู้เจริญกสิณนี้ อาจได้สำเร็จฌานสมาบัติโดยจตุกกนัย หรือปัญจกนัยดังกล่าวมานี้.

(๒) วิธีเจริญอาโปกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้สั่งสมอาโปกสิณมาแต่ชาติก่อนๆแล้ว ถึงจะมิได้ตกแต่งกสิณเลย เพียงแต่เพ่งดูน้ำในที่ใดที่หนึ่ง เช่น ในสระ ในบ่อ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากุลบุตรอันหาวาสนาบารมีในอาโปกสิณมิได้ พึงเจริญอาโปกสิณในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำอาโปกสิณด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์ เอาน้ำใส่ภาชนะ เช่น บาตร หรือขัน

ให้เต็ม เพียงขอบปากยกไปตั้งไว้ในที่กำบัง ตั้งม้าสี่เหลี่ยมสูงคืบ ๔ นิ้ว กระทำพิธีทั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในวิธีเจริญปฐวีกสิณนั้นเถิด คำบริกรรมภาวนาในอาโปกสิณว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ พึงบริกรรมดังนี้ร่ำไปร้อยครั้งพันครั้ง จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิตและอัปปนาฌานโดยลำดับ ก็อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ ปรากฏดุจไหว ๆ กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบด้วยกสิณ โทษคือเจือปนด้วยเปลือกตมหรือฟอง ก็จะปรากฏในอุคคหนิมิตด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏปราศจากกสิณโทษ เป็นดุจกาบขั้วตาลแก้วมณี ที่จะประดิษฐานในอากาศมิฉะนั้นดุจมณฑลแว่นแก้วมณี เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกุลบุตรทำปฏิภาคนิมิตให้เป็นอารมณ์บริกรรมไปว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้ จะได้ถึงจตุตถฌาน หรือ ปัญจมฌาน ตามลำดับ ๆ.

(๓) วิธีเจริญเตโชกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีวาสนาบารมี เคยเจริญเตโชกสิณมาแล้วในชาติก่อน เพียงแต่เพ่งเปลวไฟ ในที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมภาวนา เตโช ๆ ไฟ ๆ ดังนี้ ก็อาจได้

สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าผู้ไม่เคยบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ปรารถนาจะเจริญเตโชกสิณ พึงหาไม้แก่นที่สนดีมาตากไว้ให้แห้ง บั่นออกไว้เป็นท่อนๆ แล้วนำไปใต้ต้นไม้ หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งเป็นที่ที่สมควร แล้วกองฟืนเป็นกอง ๆ ดังจะอบบาตร จุดไฟเข้าให้รุ่งเรือง แล้วเอาเสื่อลำแพน หรือแผ่นหนัง หรือแผ่นผ้า มาเจาะเป็นช่องกลมกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว แล้วเอาขึงไว้ตรงหน้านั่งตามพิธีที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณแล้วตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เป็นเตโชธาตุ แล้วจึงบริกรรมว่า เตโช ๆ ไฟ ๆ ดังนี้ร่ำไปจนกว่า จะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต โดยลำดับไป.

อุคคหนิมิตในเตโชกสิณนี้ ปรากฏดุจเปลวเพลิงลุกไหม้ไหว ๆ อยู่เสมอ ถ้ามิได้ทำดวงกสิณ พิจารณาไฟในเตา เป็นต้น เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้น กสิณโทษก็จะปรากฏด้วย เช่น ท่อนฟืนที่ไฟติดอยู่ หรือกองถ่านเถ้า ควัน ก็จะปรากฏด้วยส่วนปฏิภาคนิมิตรปรากฏมิได้หวั่นไหว จะปรากฏดุจท่อนผ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่บนอากาศ หรือเหมือนกาบขั้วตาลทองคำฉะนั้น เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว โยคาวจร

ก็จะได้สำเร็จฌานตามลำดับ จนถึงจตุตถฌาน ปัญจมฌาน

(๔) วิธีเจริญวาโยกสิณ

ให้เพ่งลมที่พัดอันปรากฏอยู่ที่ยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผมที่ถูกลมพัดไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพึงตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ หรือลมพัดเข้ามาในช่องหน้าต่างหรือช่องฝา ถูกต้องกายในที่ใด ก็พึงตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วพึงบริกรรมว่า วาโย ๆ ลม ๆ ดังนี้ร่ำไป จนกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ จะปรากฏไหว ๆ เหมือนไอแห่งข้าวปายาส อันบุคคลปลงลงจากเตาใหม่ๆ ปฏิภาคนิมิต จะปรากฏอยู่เป็นอันดีมิได้หวั่นไหว เมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกุลบุตรก็จะได้สำเร็จฌานโดยลำดับ.

(๕) วิธีเจริญนีลกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญนีลกสิณ พึงพิจารณานิมิตสีเขียวเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญนีลกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ

แล้ว เพียงแต่เพ่งดูดอกไม้สีเขียวหรือผ้าเขียวเป็นต้น ก็อาจได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ส่วนผู้พึงจะเจริญนีลกสิณในชาติปัจจุบันนี้ พึงทำดวงกสิณก่อน พึงเอาดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในผะอบ หรือฝากล่องให้เสมอขอบปาก อย่าให้เกษรและก้านปรากฏ ให้แลเห็นแต่กลีบสีเขียวอย่างเดียว หรือจะเอาผ้าเขียวขึงลงที่ขอบปากผะอบ หรือฝากล่องทำให้เสมอดังหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียว เช่น คราม เป็นต้น มาทำเป็นดวงกสิณ เหมือนอย่างปฐวีกสิณก็ได้ เมื่อทำดวงกสิณเสร็จแล้ว พึงปฏิบัติพิธีโดยทำนองที่กล่าวไว้ใน ปฐวีกสิณนั้นเถิด พึงบริกรรมภาวนาว่า นีลํๆ เขียวๆ ดังนี้ร่ำไป จนกว่าอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น อุคคหนิมิตในนีลกสิณนี้มีกสิณโทษอันปรากฏ ถ้ากสิณนั้นกระทำด้วยดอกไม้ก็เห็นเกษร-ก้าน และหว่างกลีบปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตจะปรากฏดุจกาบขั้วตาลแก้วมณีตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว อุปจารฌานและอัปปนาฌานก็จะเกิดดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณ.

(๖-๗-๘) วิธีเจริญปีตกสิณ-โลหิตกสิณ-โอทาตกสิณ

วิธีเจริญกสิณ ๓ นี้ เหมือนกันกับนีลกสิณทุกอย่าง ปีตกสิณเพ่งสีเหลือง บริกรรมว่า ปีตกํ ๆ เหลือง ๆ โลหิตกสิณ เพ่งสีแดง บริกรรมว่า โลหิตํ ๆ แดง ๆ โอทาตกสิณ เพ่งสีขาว บริกรรมว่า โอทาตํ ๆ ขาว ๆ ดังนี้ร่ำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ลักษณะอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตก็เหมือนในนีลกสิณ ต่างกันแต่สีอย่างเดียวเท่านั้น.

(๙) วิธีเจริญอาโลกกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอาโลกกสิณนี้ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยได้เจริญมาแต่ชาติก่อน ๆ แล้ว เพียงแต่เพ่งดู แสงพระจันทร์ หรือแสงพระอาทิตย์ หรือแสงไฟ อันส่องเข้ามาตามช่องฝา หรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ที่ปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั้น ๆ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ส่วนโยคาวจรที่พึ่งจะเจริญกสิณในชาติปัจจุบันนี้ เมื่อจะเจริญต้องทำดวงกสิณก่อน พึงหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่องกลมประมาณคืบ ๔ นิ้ว เอาประทีปตามไปไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี ผินช่องหม้อไปทางฝา

พึงนั่งพิจารณาตามวิธีที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ บริกรรมว่า อาโลโก ๆ แสงสว่าง ๆ ดังนี้ร่ำไป จนกว่า จะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอาโลกกสิณนี้ ปรากฏดุจวงกลมอันปรากฏที่ฝานั้นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏผ่องใสเป็นแท่งทึบ ดังดวงแห่งแสงสว่างฉะนั้น.

(๑๐) วิธีเจริญอากาศกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้ปรารถนาจะเจริญอากาศกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยสั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่เพ่งดูช่องฝา ช่องดาน หรือช่องหน้าต่าง เป็นต้น ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าไม่มีวาสนาบารมีในกสิณข้อนี้มาก่อน ต้องทำดวงกสิณก่อน เมื่อจะทำดวงกสิณพึงเจาะฝาเจาะแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนให้เป็นวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ปฏิบัติการทั้งปวง โดยทำนองที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณบริกรรมว่า อากาโส ๆ อากาศ ๆ ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตนั้นเถิด อุคคหนิมิตในอากาศกสิณนี้ ปรากฏรูปวงกลมอากาศ แต่มีที่สุดฝาเป็นต้น เจือปนอยู่บ้าง

ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นวงกลมอากาศเท่ากับวงกสิณเด่นอยู่ และสามารถแผ่ออกให้ใหญ่ได้ตามต้องการ.

(๑๑) วิธีเจริญอุทธุมาตกะอสุภกรรมฐาน

โยคาวจรกุลบุตร ผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทธุมาตกะอสุภนิมิต อย่าไปใต้ลมพึงไปเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมมีรั้วและหนามกั้นอยู่ หรือมีโคลนตมเป็นต้น ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกไป เมื่อไปถึงแล้วอย่าเพ่งแลดูอสุภนิมิตก่อน พึงกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุภะไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ภาวนากรรม พึงเว้นทิศนั้นเสีย อย่ายืนในทิศนั้น พึงไปยืนในทิศที่เห็นซากอสุภะถนัด น้ำจิตก็ควรแก่กรรมฐาน อนึ่งอย่ายืนในที่ใต้ลม กลิ่นอสุภะจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลมหมู่อมนุษย์ที่สิงอยู่ในทรากอสุภะจะโกรธเคือง พึงหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่งอย่ายืนใกล้นักไกลนัก ยืนไกลนักซากอสุภะไม่ปรากฏแจ้ง ยืนใกล้นักจะไม่สบาย เพราะกลิ่นอสุภะและปฏิกูลด้วยซากศพ ยืนชิดเท้านัก ชิดศีรษะนัก จะไม่ได้เห็นซากอสุภะหมดทั้ง

กาย พึงยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุภะในที่ที่สบาย เมื่อยืนอยู่ดังนี้ ถ้าก้อนศิลาจอมปลวกต้นไม้หรือกอหญ้าเป็นต้น ปรากฏแก่จักษุ จะเล็กใหญ่ ดำขาว ยาวสั้นสูงต่ำอย่างใด ก็พึงกำหนดรู้อย่างนั้นๆ แล้วต่อไปพึงกำหนดอุทธุมาตกะอสุภะ โดยอาการ ๖ อย่าง คือ สี เภท สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และปริจเฉทก่อน กำหนดสีนั้นคือ กำหนดว่า ซากอสุภะนี้ เป็นร่างกายของคนดำคนขาวเป็นต้น กำหนดเภทนั้น คือกำหนดว่า ซากอสุภะนี้ เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดสันฐานนั้นคือ กำหนดว่า นี้เป็นสัณฐาน ศีรษะ-ท้อง-สะเอว-เป็นต้น กำหนดทิศนั้นคือ กำหนดว่า ในซากอสุภะนี้มีทิศ ๒ คือ ทิศเบื้องต่ำ-เบื้องบน ท่อนกายตั้งแต่นาภีลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบน กำหนดที่ตั้งนั้น คือ กำหนดว่ามืออยู่ข้างนี้ เท้าอยู่ข้างนี้ ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่ามกลางกายอยู่ที่นี้ กำหนดปริจเฉทนั้น คือ กำหนดว่า ซากอสุภะนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนคือปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวาด้วยหนังเต็มไปด้วยเครื่องเน่า ๓๑ ส่วน โยคาวจรพึง

กำหนดพิจารณาอุทธุมาตกะ อสุภนิมิตนี้ได้เฉพาะแต่ซากอสุภะ อันเป็นเพศเดียวกับตน คือถ้าเป็นชายก็พึงพิจารณาเฉพาะแต่เพศชายอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาอุทธุมาตกอสุภะนั้น จะนั่งหรือยืนก็ได้ แล้วพึงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ในอสุภะกรรมฐานพึงสำคัญประหนึ่งดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตไว้ในอารมณ์คืออสุภะนั้นไว้ให้มั่นด้วยว่าคิดอาตมาจะได้พ้นจาก ชาติ ชรา มรณทุกข์ด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้แล้ว พึงลืมจักษุขึ้นแลดูอสุภะ ถือเอาเป็นนิมิต แล้วเจริญบริกรรมภาวนาไปว่า **อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพพองขึ้น เป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป ร้อยครั้งพันครั้ง ลืมจักษุดูแล้วพึงหลับจักษุพิจารณา ทำอยู่ดังนี้เรื่อยไปจนเมื่อจับจักษุดู ก็เห็นอสุภะเหมือนเมื่อลืมจักษุดูเมื่อใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิตในกาลเมื่อนั้น ครั้นได้อุคคหนิมิตแล้ว ถ้าไม่ละความเพียรพยายาม ก็จะได้ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏเห็นเป็นของพึงเกลียดพึงกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปฏิภาคนิมิตปรากฏดุจบุรุษมีกายอันอ้วนพี กินอาหารอิ่มแล้วนอนอยู่ฉะนั้น เมื่อได้

ปฏิภาคนิมิตแล้ว นิวรณธรรมทั้ง ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น ก็ปราศจากสันดานสำเร็จ อุปจารฌาน และอัปปนาฌาน และความชำนาญแคล่วคล่องในฌานโดยลำดับไปฯ

(๑๒) วิธีเจริญวินีลกอสุภกรรมฐาน

วินีลกอสุภนั้นคือ ซากศพกำลังพองเขียว วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทธุมาตกะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วินีลกํ ปฏิกูลํ** อสุภะขึ้นพองเขียวน่าเกลียดดังนี้ อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏมีสีต่างๆ แปลกๆ กัน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีแดง ขาว เขียว เจือกัน

(๑๓) วิธีเจริญวิปุพพกะอสุภกรรมฐาน

วิปุพพกอสุภนี้ คือซากศพมีน้ำหนองไหล วิธีปฏิบัติเหมือนในอุทธุมาตกอสุภะทุกประการ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วิปุพฺพกํ ปฏิกูลํ** ซากศพมีน้ำหนองไหลน่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏเหมือนมีน้ำหนองน้ำเหลืองไหลอยู่มิขาด ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏเหมือนดังร่างอสุภะสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว

(๑๔) วิธีเจริญวิฉิททกะอสุภกรรมฐาน

อสุภนี้ ได้แก่ซากศพที่ถูกตัดออกเป็นท่อน ๆ ทิ้งอยู่ในที่มีสนามรบหรือป่าช้า เป็นต้น วิธีปฏิบัติทั้งปวง เหมือนอุทธุมาตกอสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วิฉิทฺทกํ ปฏิกูลํ** ซากศพขาดเป็นท่อน ๆ น่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิต ปรากฏ เป็นซากอสุภะขาดเป็นท่อนๆ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนมีอวัยวะครบบริบูรณ์ มิเป็นช่องขาดเหมือนอย่าง อุคคหนิมิต

(๑๕) วิธีเจริญวิขายิตกะอสุภะกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพอันสัตว์ มีแร้ง กาและสุนักข์เป็นต้น กัดกินแล้วอวัยวะขาดไปต่าง ๆ บริกรรมว่า **วิขายิตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพที่สัตว์กัดกินอวัยวะต่าง ๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตก็อุคคหนิมิตในอสุภนี้ ปรากฏเหมือนซากอสุภะ อันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกายจะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินนั้นมิได้

(๑๖) วิธีเจริญวิขิตตกะอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจร พึงนำมาเองหรือให้ผู้อื่นนำมาซึ่งซากอสุภะ ที่ตกทิ้งเรี่ยรายอยู่ในที่ต่างๆ แล้วมากองไว้ในที่เดียวกันแล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า **วิขิตฺตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพอันซัดไปในที่ต่าง ๆ เป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป จนกว่าจะได้อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ เหมือนร่างอสุภะนั้นเอง ปฏิภาคนิมิต ปรากฏเหมือนกายบริบูรณ์จะมีช่องระยะหามิได้

(๑๗) วิธีเจริญหตวิขิตตะอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพึงนำเอามาหรือให้ผู้อื่นนำเอามาซึ่งซากอสุภะที่คนเป็นข้าศึก สับฟันกันเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ทิ้งไว้ในที่ต่างๆ ลำดับเข้าให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า **หตวิขิตฺตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพขาดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่เป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป กว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏดุจรอยปากแผลอันบุคคลประหาร ปฏิภาคนิมิตปรากฏดังเต็มบริบูรณ์ทั้งกาย มิได้เป็นช่องเป็นระยะฯ

(๑๘) วิธีเจริญโลหิตกะอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่คนประหารสับฟันในอวัยวะ มีมือและเท้าเป็นต้น มีโลหิตไหลออกอยู่และทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุภะที่มีโลหิตไหลออกจากแผล มีแผลฝีเป็นต้นก็ได้ บริกรรมว่า **โลหิตกํ ปฏิกูลํ** อสุภนี้โลหิตไหลเปรอะเปื้อนเป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป กว่าจะได้อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภนี้ปรากฏดุจจะผ้าแดงอันต้องลมแล้วและไหล ๆ อยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอันดีจะได้ไหวหามิได้

(๑๙) วิธีเจริญปุฬุวกะอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพของมนุษย์หรือสัตว์มีสุนัขเป็นต้น ที่มีหนอนคลานคร่ำอยู่ บริกรรมว่า **ปุฬุวกํ ปฏิกูลํ** อสุภที่หนอนคลานคร่ำอยู่ เป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป กว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภนี้ปรากฏมีอาการหวั่นไหวดั่งหมู่หนอนอันสัญจรคลานอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏมีอาการอันสงบเป็นอันดีดุจกองข้าวสารอันขาวฉะนั้นฯ

(๒๐) วิธีเจริญอัฏฐิกะอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะพิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเลยก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่บ้างก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณา แล้วพึงบริกรรมว่า **อฏฺฐิกํ ปฏิกูลํ** กระดูกเป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไป กว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณาร่างกระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้น อุคคหนิมิตปรากฏเป็นช่อง ๆ เป็นระยะ ๆ ปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นร่างกายอสุภบริบูรณ์ทั้งสิ้นทั้งนั้น ฯ

(๒๑-๓๐) วิธีเจริญอนุสสติ ๑๐ ประการ

คือ**พุทฺธานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า **ธมฺมานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระธรรม **สงฺฆานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ **สีลานุสฺสติ** ระลึกคุณศีล **จาคานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณทาน **เทวตานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณเทวดา

อุปสมานุสฺสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน **มรณสฺสติ** ระลึกถึงความตาย **กายคตาสติ** ระลึกไปในกายของตน **อานาปานสติ** ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก.

ในอนุสสติ ๑๐ ประการนี้ จะอธิบายพิศดาร เฉพาะอานาปานสติดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอานาปานสติกรรมฐานพึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือโคนไม้ หรืออยู่ในเรือนโรงศาลากุฏิวิหารอันว่างเปล่า เป็นที่เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งอันสมควรแก่ภาวนานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้บัลลังก์ขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงค์สติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก อย่าให้ลืมหลง เมื่อหายใจเข้าก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าออกยาวหรือสั้น ก็พึงกำหนดรู้ประจักษ์ชัดทุก ๆ ครั้งไปอย่าลืมหลง อนึ่งท่านสอนให้กำหนด นับด้วย เมื่อลมหายใจเข้าและออก อันใดปรากฏแจ้งก็ให้นึกนับว่าหนึ่ง ๆ

เป็นต้นไปจนถึง ๑๐ คือ เมื่อลมหายใจเข้าออกรอบที่ ๑ นับว่าหนึ่ง ๆ รอบที่สองนับว่าสอง ๆ ไปจนถึงห้า ๆ เป็นปัญจกะ แล้วตั้งต้นหนึ่ง ๆ ไปใหม่จนถึงหกๆ เป็นฉักกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงเจ็ดๆ เป็นสัตตกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงแปดๆ เป็นอัฏฐกะ แล้วนับตั้งแต่ต้นใหม่ไปจนถึงเก้าๆ เป็นนวกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงสิบๆเป็นทสกะ แล้วกลับนับตั้งต้นใหม่ ตั้งแต่ปัญจกะหมวด ๕ ไปถึง ทสกะหมวด ๑๐ โดยนัยนี้เรื่อยไป เมื่อกำหนดนับลมที่เดินโดยคลองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกก็จะปรากฏแก่โยคาวจรกุลบุตรชัดและเร็วเข้าทุกทีอย่าพึงเอาสติตามลมเข้าออกนั้นเลย พึงคอยกำหนดนับให้เร็วเข้าตามลมเข้าออกนั้นว่า ๑,๒,๓,๔,๕/๑,๒,๓,๔,๕,๖/๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗/๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘/๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘,๙/๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘,๙,๑๐/ พึงนับตามลมหายใจเข้าออกดังนี้ร่ำไป จิตก็จะเป็นเอกัคคตาถึงซึ่งความเป็นหนึ่ง มีอารมณ์เดียวด้วยกำลังอันนับลมนั้นเทียว บางองค์ก็เจริญแต่มนสิการกรรมฐานนี้ด้วยสามารถอันนับลมนั้น ลมอัสสาสะ-

ปัสสาสะ ก็ดับไปโดยลำดับๆ กระวนกระวายก็ระงับลง จิตก็เบาขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วย ดุจถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสสาสะ ปัสสาสะหยาบดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มีแต่นิมิตคือลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ อันสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามต่อไป ลมสุขุม ก็ดับลง เกิดลมสุขุมละเอียดยิ่งขึ้นประหนึ่งหายไปหมดโดยลำดับ ๆ ครั้นปรากฏเป็นเช่นนั้นอย่าพึงตกใจและลุกหนีไป เพราะจะทำให้กรรมฐานนั้นเสื่อมไป พึงทำความเข้าใจไว้ว่า ลมหายใจไม่มีแก่คนตาย คนดำน้ำ คนเข้าฌาน คนอยู่ในครรภ์มารดาดังนี้แล้ว พึงเตือนตนเองว่า บัดนี้เราก็มิได้ตาย ลมละเอียดเข้าต่างหาก แล้วพึงคอยกำหนดลมในที่ๆ มันเคยกระทบเช่นปลายจมูกไว้ ลมก็มาปรากฏดังเดิม เมื่อทำความกำหนดไปโดยนัยนี้มิช้าอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏโดยลำดับไป อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตในอนาปานสติกรรมฐานนี้ ย่อมปรากฏแก่โยคาวจรต่างๆกัน บางองค์ปรากฏดังปุยนุ่นบ้าง ปุยสำลีบ้าง บางองค์ปรากฏเป็นวงช่องรัศมีบ้าง ดวงแก้วมณีแก้วมุกดาบ้าง บางองค์

ปรากฏมีสัมผัสหยาบ คือเป็นดังเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลย์บ้าง เปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดังใยแมงมุมอันขึงอยู่บ้าง แผ่นเมฆและดอกบัวหลวง และจักรรถบ้าง บางทีปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี การที่ปรากฏนิมิตต่างๆกันนั้นเป็นด้วยปัญญาของโยคาวจรต่างกัน.

อนึ่งธรรม ๓ ประการ คือ ลมเข้า ๑ ลมออก ๑ นิมิต ๑ จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกันหามิได้ ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง นิมิตก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง เมื่อรู้ธรรม ๓ ประการนี้แจ้งชัดแล้ว จึงจะสำเร็จซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน เมื่อไม่รู้ธรรม ๓ ประการก็ย่อมไม่สำเร็จ อานาปานสติกรรมฐานนี้เป็นไปเพื่อตัดเสีย ซึ่งวิตกต่าง ๆ เป็นอย่างดีด้วยประการฉะนี้ฯ

(๓๑-๔๐) ส่วนกรรมฐานอีก ๖ ประการ คืออัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑

จตุธาตุววัตถาน ๑ จะไม่อธิบาย จะได้อธิบายแต่อรูปกรรมฐาน ๔ ดังต่อไปนี้ :–

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอรูปกรรมฐานที่หนึ่ง พึงเพ่งกสิณทั้ง ๙ มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นอากาสกสิณเสีย เมื่อสำเร็จรูปาวจรฌานอันเป็นที่สุดแล้ว จะเจริญอรูปาวจรฌานในอรูปกรรมฐานต่อไป พึงเพิกกสิณนั้นเสีย คืออย่ากำหนดนึกหมายเอากสิณนิมิตเป็นอารมณ์ พึงตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาอากาศที่ดวงกสิณเกาะ หรือเพิกแล้วเหลืออยู่ ต่ออากาศเปล่าเป็นอารมณ์ พิจารณาไปๆ จนอากาศเปล่าเท่าวงกสิณปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นให้โยคาวจรพิจารณาอากาศ อันเป็นอารมณ์บริกรรมว่า **"อนนฺโต อากาโส"** อากาศไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ร่ำไป เมื่อบริกรรมนึกอยู่ดังนี้เนืองๆ จิตก็สงบระงับตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิไปจนถึงอัปปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นอรูปฌานที่ ๑ ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะฌานฯ เมื่อจะเจริญอรูปกรรมฐานที่ ๒ ต่อไป พึงละอากาศนิมิตที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานทีแรกนั้นเสีย พึงกำหนดจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศเป็น

อารมณ์ต่อไป บริกรรมว่า **"อนนฺตํ วิญฺญาณํ"** วิญญาณไม่มีที่สุดดังนี้ร่ำไป จนกว่า จะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๒ ชื่อว่า วิญญาณณัญจายตนะฌานฯ เมื่อจะเจริญอรูปฌานที่ ๓ ต่อไป พึงละอรูปวิญญาณ ทีแรกที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๒ นั้นเสีย มายึดหน่วงเอาความที่ไม่มีของอรูปฌานทีแรก คือกำหนดว่าอรูปวิญญาณทีแรกนี้ ไม่มีในที่ใดดังนี้เป็นอารมณ์แล้ว บริกรรมว่า **"นตฺถิกิญฺจิ ๆ"** อรูปวิญญาณทีแรกนี้มิได้มี มิได้เหลือติดอยู่ในอากาศดังนี้เนือง ๆ ไป ก็จะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๓ ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะฌานฯ เมื่อจะเจริญอรูปกรรมฐานที่ ๔ ต่อไป พึงปล่อยวางอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ คือที่สำคัญมั่นว่าอรูปฌานทีแรกไม่มีดังนี้เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความละเอียดประณีตของอรูปฌานที่ ๓ เป็นอารมณ์ ทำบริกรรมว่า **"สนฺตเมตํ ปณีตเมตํ"** อรูปฌานที่ ๓ นี้ละเอียดนัก ประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้เนือง ๆ ไป ก็จะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๔ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะฌานฯ

จะอธิบายฌานและสมาบัติต่อไป ฌานนั้นว่าโดยประเภทเป็น ๒ อย่าง คือ รูปฌานและอรูปฌาน อย่างละ ๔ ฌาน เป็นฌาน ๘ ประการ ฌานทั้ง ๘ นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ ๘ ประการ บางแห่งท่านก็กล่าวว่า ผลสมาบัติ ต่อได้ฌานมีวสีชำนาญดีแล้ว จึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดีได้ เพราะเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาน ก็สมาบัติ ๘ ประการนี้ ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เป็นไปเพื่อดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้แต่เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร และเป็นไปเพื่อเกิดในพรหมโลกเท่านั้น เหมือนสมาบัติของอาฬารดาบส และอุทกดาบสฉะนั้น ส่วนสมาบัติในพระพุทธศาสนานี้ ย่อมเป็นไปเพื่อระงับดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ว่า โดยประเภทเป็น ๒ อย่าง คือ ผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ผลสมาบัตินั้นย่อมสาธารณะทั่วไปแก่พระอริยเจ้าที่ได้สมาบัติทั้งสิ้น ส่วนนิโรธสมาบัตินั้น จำเพาะมีแต่พระอริยเจ้าสองจำพวกคือ พระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้น

อนึ่งฌานและสมาบัตินี้ ถ้าว่าโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะฌานนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของฌานลาภีบุคคล จริงอยู่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ฌานลาภีบุคคล ถึงด้วยดีซึ่งสมาบัติ คือ ฌานเป็นที่ถึงด้วยดี มีปฐมฌานเป็นต้นดังนี้ อนึ่งในพระบาลีแสดงอนุบุพพวิหารสมาบัติ ๙ ไว้ คือ ปฐม ทุติย ตติย จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นสมาบัติที่อยู่ตามลำดับของฌานลาภีบุคคลดังนี้ อนึ่งท่านแสดงอนุบุพพนิโรธสมาบัติ ๙ ไว้ว่า ฌานลาภีบุคคลเมื่อถึงด้วยดีซึ่งปฐมฌาน กามสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งทุติยฌาน วิตกวิจารณ์ดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่ง ตติยฌาน ปีติดับไป เมื่อถึงด้วยดี ซึ่งจตุตถฌาน ลมอัสสาสะ ปัสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสานัญจายตนฌาน รูปสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณัญจายตนฌาน สัญญาในอากาสานัญจายตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากิญจัญญายตนะฌาน สัญญาในวิญญานัญ

จายตนะฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัญญานาสัญญาในอากิญจัญญายตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัญญาเวทยิตนิโรธสัญญาและเวทนาดับไป ธรรม ๙ อย่างนี้ ชื่ออนุบุพพนิโรธสมาบัติ สมาบัติเป็นที่ดับหมด แห่งธรรมอันเป็นปัจจนึกแก่ตนตามลำดับฉะนี้ คำในอรรถกถาและบาลีทั้ง ๒ นี้ส่องความให้ชัดว่า ฌานและสมาบัติเป็นอันเดียวกันโดยอรรถ แต่ฌานเป็นเหตุของสมาบัติ สมาบัติเป็นผล วิเศษแปลกกันแต่เท่านี้.

บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีน้อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เห็นซึ่งอะไร ๆ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุดในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งจะเข้าถึงความเป็นของควรถือเอาอุปมาเหมือนบุรุษไม่เห็นซึ่งที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ในเบื้องต้น ท่ามกลางหรือที่สุดในก้อนเหล็กแดงอันร้อน

อยู่ตลอดวัน ที่เข้าถึงความเป็นของควรจับถือสักแห่งเดียวฉันใด บุคคลพิจารณาเห็น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีในสังขารเหล่านั้นแม้น้อยหนึ่งฉันนั้น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อนพร้อมร้อนมาแต่ต้นตลอดโดยรวม มีทุกข์มากมีความคับแค้นมาก ถ้าใครมาเห็นได้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายไซร้ ธรรมชาตินี้คือธรรมชาตินั้นเป็นที่สงบ เป็นของประณีตดังนี้ ฐานที่ตั้งแห่งธรรมอันอุดมนี้ **คือศีล** บุคคลตั้งมั่นในศีลแล้ว เมื่อกระทำในใจโดยชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใด ๆ ก็ตามปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้.

เมื่อโยคาวจรตั้งธรรม ๖ กอง มีขันธ์ ๕ เป็นต้น มีปฏิจจสมุปบาทเป็นที่สุดได้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรม ๖ กอง ยึดหน่วงเอาธรรม ๖ กอง ไว้เป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้นจึงเอาศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิมาเป็นรากฐาน ศีลวิสุทธินั้นได้แก่

ปาฏิโมกขสังวรศีล จิตตวิสุทธินั้นได้แก่อัฏฐสมาบัติ ๘ ประการ เมื่อตั้งศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นรากฐานแล้ว ลำดับนั้นโยคาวจรพึงเจริญวิสุทธิทั้ง ๕ สืบต่อขึ้นไปโดยลำดับ ๆ เอาทิฏฐิวิสุทธิและกังขาวิตรณวิสุทธิเป็นเท้าซ้ายเท้าขวา เอามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นมือซ้ายมือขวา เอาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นศีรษะเกิดจึงจะอาจสามารถยกตนออกจากวัฏฏสงสารได้ ฯ

ทิฏฐิวิสุทธินั้น คือปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญลักษณะ มีสภาวะเป็นปริณามธรรมมิได้เที่ยงแท้ มีปกติแปรผันเป็นต้น เป็นปัญญาเครื่องชำระตนให้บริสุทธิจากความเห็นผิดต่าง ๆ โยคาวจรเจ้าผู้ปรารถนายังทิฏฐิวิสุทธิให้บริบูรณ์ พึงเข้าสู่ฌานสมาบัติตามจิตประสงค์ ยกเสียแต่เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะลึกละเอียดเกินไป ปัญญาของโยคาวจรจะพิจารณาได้โดยยาก พึงเข้าแต่เพียงรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓ ประการนั้นเถิด เมื่อออกจากฌานสมาบัติอันใดอันหนึ่งแล้ว พึงพิจารณาองค์

ฌาน มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น และเจตสิกธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนั้นให้แจ้งชัดโดยลักษณะกิจปัจจุปัฏฐาน และอาสันนการณ์ แล้วพึงกำหนดกฎหมายว่า องค์ฌานและธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนี้ล้วนแต่เป็นนามธรรม เพราะเป็นสิ่งที่น้อมไปสู่อารมณ์สิ้นด้วยกันแล้วพึงกำหนดพิจารณาที่อยู่ของนามธรรม จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุเป็นที่อยู่แห่งนามธรรม อุปมาเหมือนบุรุษเห็นอสรพิษภายในเรือน เมื่อติดตามสกัดดูก็รู้ว่าอสรพิษอยู่ที่นี้ ๆ ฉันใดโยคาวจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนามธรรม ก็เห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุเป็นที่อยู่แห่งนามธรรมฉันนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณารูปธรรมสืบต่อไป จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุนั้นอาศัยซึ่งภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลมแม้อุปาทายรูปอื่น ๆ ก็อาศัยภูตรูปสิ้นด้วยกัน รูปธรรมนี้ย่อมเป็นสิ่งฉิบหายด้วยอันตรายต่าง ๆ มีหนาวร้อนเป็นต้น เมื่อโยคาวจรมาพิจารณารู้แจ้งซึ่งนามและรูป ฉะนี้แล้ว พึงพิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำไฟ ลม ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาโดยสังเขปหรือพิศดารก็ได้ ตามแต่ปัญญาของโยคาวจรจะพึงหยั่งรู้หยั่งเห็น

ครั้นพิจารณาธาตุแจ่มแจ้งแล้ว พึงพิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกาย มีเกสา โลมาเป็นต้น จนถึงมัตถลุงคัง เป็นที่สุด ให้เห็นชัดด้วยปัญญาโดย **วณฺโณ สี คนฺโธ** กลิ่น โส รส โอชะ ความซึบซาม **สณฺฐาโน** สัณฐาน สั้นยาวใหญ่น้อย แล้วพึงประมวลรูปธรรมทั้งปวงมาพิจารณาในที่เดียวกันว่า รูปธรรม ทั้งปวงล้วนมีลักษณะฉิบหายเหมือนกัน จะมั่น จะคง จะเที่ยง จะแท้ สักสิ่งหนึ่งก็มิได้มี เมื่อโยคาวจรเจ้าพิจารณาเห็นกองรูปดังนี้แล้ว อรูปธรรมทั้ง ๒ คือ จิต เจตสิก ก็จะปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจรด้วยอำนาจทวาร คือจักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เพราะว่าจิตและเจตสิกนี้มีทวารทั้ง ๖ เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง ๖ เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง ๖ แจ้งประจักษ์แล้ว ก็รู้จักจิตและเจตสิกอันอาศัยทวารทั้ง ๖ นั้นแน่แท้ จิตที่อาศัยทวารทั้ง ๖ นั้นจะเป็นโลกีย์ ๘๑ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ และเจตสิกที่เกิดพร้อมกับโลกียจิต ๘๑ คือ ผัสโส เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิต อินทรีย์ มนสิการ ทั้ง ๗ นี้

เป็นเจตสิกที่สาธารณะทั่วไปในจิตทั้งปวง การกล่าวดังนี้มิได้แปลกกัน เพราะจิตทั้งปวงนั้น ถ้ามีเจตสิกอันทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเกิดพร้อมย่อมมีเพียง ๗ ประการเท่านั้น.

เมื่อโยคาวจรบุคคลมาพิจารณา นามและรูปอันกล่าวโดยสรุปคือ ขันธ์ ๕ แจ้งชัดด้วยปัญญาญาณตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมถอนความเห็นผิด และตัดความสงสัยในธรรมเสียได้ย่อมรู้จักทางผิดหรือถูกควรดำเนินและไม่ควรดำเนิน แจ่มแจ้งแก่ใจย่อมสามารถถอนอาลัยในโลกทั้งสามเสียได้ ไม่ใยดีติดอยู่ในโลกไหน ๆ จิตใจของโยคาวจรย่อมหลุดพ้นจากอาสวกิเลสเป็นสมุจเฉทประหานได้โดยแน่นอนด้วยประการฉะนี้แล.

๒๔. วินัยกรรม

๑. อุโบสถกรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่งที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุทำทุกกึ่งเดือน จะละเว้นมิได้ โดยประสงค์ให้ชำระตนให้บริสุทธิ์ ไม่ให้มีอาบัติโทษติดตัวประการหนึ่ง เพื่อให้รู้จักพระวินัยส่วนสำคัญ ที่ทรงบัญญัติไว้จะได้ประพฤติตนถูกต้องดีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพื่อความสามัคคีแห่งสงฆ์ทรงกำหนดองค์แห่งความพร้อมพรั่งของอุโบสถไว้ ๔ ประการ คือ ดิถีที่ ๑๔-๑๕ หรือวันสามัคคีวันใดวันหนึ่งเป็นองค์ที่ ๑ ภิกษุครบจำนวนควรทำสังฆอุโบสถ หรือคณะอุโบสถได้ นั่งชุมนุมไม่ละหัตถบาสกันในสีมาเดียวกันเป็นองค์ที่ ๒ อาบัติที่เป็นสภาคคือ มีวัตถุเสมอกัน ไม่มีแก่สงฆ์เป็นองค์ที่ ๓ และวัชชนียบุคคล ๒๑ ไม่มีในหัตถบาสเป็นองค์ที่ ๔ อุโบสถพร้อมพรั่งด้วยองค์ ๔ ประการฉะนี้ จึงควรทำอุโบสถกรรมควรกล่าวว่า **ปตฺตกลฺลํ** ได้ ฯ ในบันดาวัชชนียบุคคล ๒๑ นั้น เมื่อคนอันสงฆ์ยกวัตถ์ ๓ จำพวกอยู่ในหัตถบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องอาบัติปาจิตตีย์ คนนอกนั้นอยู่ในหัตถบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องทุกกฏฯ

ก่อนจะทำอุโบสถ พึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ก่อน ถ้าภิกษุหนุ่มไม่เป็นไข้ให้ภิกษุหนุ่มทำ หรือมีสามเณรหรือคนวัดก็ให้สามเณรหรือคนวัดทำก็ได้

ภิกษุใดรู้อุโบสถ ๙ อุโบสถกรรม ๔ ปาฏิโมกข์ ๒ ปาฏิโมกขุทเทศ ๙ หรือ ๕ ภิกษุนั้นชื่อว่าผู้ฉลาด ควรสวดปาฏิโมกข์ได้.

ภิกษุอยู่องค์เดียว พึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ไว้รอภิกษุอื่นจนหมดเวลา เห็นไม่มาแล้วพึงอธิษฐานว่า **อชฺช เม อุโปส โถ ปณฺณรโส** ถ้าเป็นวัน ๑๔ ค่ำ ก็เปลี่ยน **ปณฺณรโส** เป็น **จาตุทฺทโส.**

ภิกษุอยู่ ๒ รูป พึงทำกิจทั้งปวงไว้รอภิกษุอื่นอีก เมื่อหมดเวลาแล้วไม่มีภิกษุอื่นมา พึงแสดงอาบัติแล้วบอกบริสุทธิ์แก่กันและกันว่า **ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรหิ** ผู้อ่อนพรรษากว่าพึงว่า **ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ.**

ภิกษุอยู่ด้วยกัน ๓ รูป พึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ไว้รอภิกษุอื่น เห็นว่าไม่มีมาแน่แล้ว พึงประชุมกัน ภิกษุผู้

ฉลาดรูปหนึ่งพึงตั้งคณะญัติว่า **สุณนฺตุ เม ภนฺเต อายสฺมนฺตา อชฺชุ โปสโถ ปณฺณรโส ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิ อุโปสถํ กเรยฺยาม** แล้วพึงบอกบริสุทธิ์ซึ่งกันและกันคำบอกบริสุทธิ์เหมือนกล่าวแล้วข้างบนนั้น พึงใช้เฉพาะบทหลังเปลี่ยนแต่คำ **ภนฺเต** เป็น **อาวุโส** ตามสมควรแก่ความเป็นผู้แก่อ่อนเท่านั้น.

ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป พึงสวดปาฏิโมกข์ เมื่อไม่มีอันตรายพึงสวดจนจบ ถ้ามีอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงสวดย่อได้ อุเทศที่ยังไม่ได้สวด พึงประกาศด้วยสุตบท.

อันตรายแห่งอุโบสถอันเป็นเหตุให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **ราชนฺตราโย** พระราชาเสด็จมา ๒. **โจรนฺตราโย** โจรมาปล้น ๓. **อคฺคยนฺตราโย** ไฟไหม้ ๔.**อุทกนฺตราโย** น้ำท่วม ๕. **มนุสฺสนฺตราโย** มนุษย์มามาก ๖.**อมนุสฺสนฺตราโย** ผีเข้าภิกษุ ๗. **พาลนฺตราโย** สัตว์ร้ายมา ๘. **สิรึสปนฺตราโย** งูเลื้อยมาในที่ชุมนุม ๙. **ชีวิตนฺตราโย** อันตรายแห่งชีวิต ๑๐. **พฺรหฺมจริยนฺตราโย** อันตรายแห่งพรหมจรรย์ เมื่ออันตราย ๑๐ อย่าง อย่างใด

อย่างหนึ่งมีมา พึงสวดปาฏิโมกข์ย่อตั้งแต่อุเทศที่ ๒ เป็นต้นไป อันตรายมีมาในเวลากำลังสวดอุทเทศใดค้างอยู่ พึงประกาศด้วยสุตบทแต่อุเทศนั้นไป **นิทฺทานุเทส** สวดยังไม่จบอย่าพึงประกาศด้วยสุตบท พึงสวดให้จบก่อนนอกนั้นจึงประกาศด้วยสุตบท ไม่มีอันตรายพึงสวดโดยพิศดารจนจบ.

อุทเทศแห่งปาฏิโมกข์ ๙ คือ นิทานุเทศ ๑ ปาราชิกุทเทศ ๑ สังฆาทิเสสุทเทศ ๑ อนิยุทเทศ ๑ นิสสัคคียุทเทศ ๑ ปาจิตติยุทเทศ ๑ ปาฏิเทศนียุทเทศ ๑ เสขิยุทเทศ ๑ สมถุทเทศ ๑ ปาฏิโมกขุทเทศ ๕ นั้น รวมตั้งแต่ อนิยตถึงเสขิยวัตร เข้ากันเรียกว่า วิตถาการุทเทศ จึงมีอุเทศเพียง ๕ ประการ อุเทศนี้สำหรับกำหนดในการสวดย่อในเมื่อมีอันตราย ที่นิยมใช้กันอยู่กำหนดด้วยอุเทศ ๙ ประการ สะดวกในการใช้ประกาศด้วยสุตบท.

สุตบทนั้น คือประกาศว่า อุเทศนอกจากที่สวดมาแล้วนั้น ท่านทั้งหลายได้เคยฟังมาแล้ว ดังนี้ว่า **สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา** ฯลฯ **สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ สตฺตา ธิกรณสมถา ธมฺมา เอตฺตกนฺตสฺส**

ภควโต สุคฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพํ.

๒. ปวารณากรรม

เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ทรงบัญญัติให้ทำในวันสิ้นสุดแห่งการจำพรรษา ด้วยจุดประสงค์คล้ายอุโบสถกรรม และทรงอนุญาตให้ทำแทนอุโบสถในวันนั้นด้วย บุพพกิจ บุพพกรณ์ลักษณะ ๔ และวันประชุมทำปวาณากรรม ก็เหมือนอุโบสถกรรมทุกประการ.

ภิกษุหนึ่งรูปพึงอธิฐานว่า **อชฺช เม ปาวรณาปณฺณรสี อธิฏฺฐามิ** ภิกษุ ๒ รูป พึงปวารณากันและกันทีเดียว ไม่ต้องตั้งญัตติ ภิกษุ ๓-๔ รูป ๆ พึงตั้งคณะญัตติว่า **สุณนฺตุ เม ภนฺเต อายสฺมนฺโต อชฺชปวารณา ปณฺณรสี ยทา ยสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปวาเรยฺยาม** แล้วพึงปวารณากันและกัน ถ้ามีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูป ขึ้นไป พึงทำสังฆปวารณา ตั้งญัตติว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ สงฺโฆ ปวาเรยฺย** แล้วพึงปวารณาตนต่อสงฆ์

ทีละรูปตามลำดับพรรษา ถ้าจะระบุประการ ให้เปลี่ยนตอนท้ายเป็นดังนี้ ถ้าปวารณา ๓ หน พึงว่า **เตวาจิกํ ปวาเรยฺย** ถ้าปวารณา ๒ หน พึงว่า **เทฺววาจิกํ ปวาเรยฺย** ถ้าปวารณาหนเดียว พึงว่า **สมานวสฺสิกํ ปวาเรยฺย.**

คำปวารณาต่อสงฆ์ว่า **สงฺฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ** ภิกษุอ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น **ภนฺเต.**

คำปวารณาตนต่อคณะว่า **อหํ อาวุโส อายสฺมนฺเต ปวาเรมิ** ฯลฯ **วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ** ภิกษุผู้อ่อนกว่า พึงเปลี่ยนอาวุโส เป็น **ภนฺเต** ถ้า ๒ รูป จึงเปลี่ยน **อายสฺมนฺเต** เป็น **อายสฺมนฺตํ** เปลี่ยน **อายสฺมนฺโต** เป็น **อายสฺมา.**

๓. จีวรกรรม

ไตรจีวร คือ ผ้าสังฆาฏิ ๑ ผ้าอุตตราสงฆ์ ๑ ผ้าอันตรวาสก ๑ ต้องตัดเย็บทำให้ถูกตามลักษณะให้ได้ประมาณ และ ย้อมให้ได้สี ทำพินทุกัปปะ แล้วจึงอธิฐาน

จะไม่ตัดไม่ควรเพราะทรงห้ามไว้ว่า อย่าทรงผ้าที่ไม่ได้ตัด ภิกษุใดทรง ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ.

วิธีตัดผ้านั้น ทรงวางแบบไว้ในคัมภีร์ขันธกะ จะแสดงแบบจีวร ๕ ขัณฑ์เป็นตัวอย่าง ขัณฑ์หนึ่ง ๆ แบ่งออกเป็น ๒ ท่อน ๆ ยาวเรียกว่า มณฑล ท่อนสั้นเรียกว่า อัฑฒมณฑล แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล ขัณฑ์กลาง เรียกว่า วิวัฏฏะ แผ่นผ้าเล็กสั้นตามอัฑฒมณฑล ขัณฑ์กลาง เรียกว่า อนุวิวัฏฏะ แผ่นผ้าเล็กสั้นในระหว่างมณฑลกับอัฑฒมณฑลเรียกว่า อัฑฒกุสิ แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล เรียกกุสิ อัฑฒมณฑลที่ถูกคอในเวลาห่มเรียกว่า คีเวยยกะ อัฑฒมณฑลที่ถูกแข้งในเวลาห่มเรียกว่า ชังเฆยยกะ อัฑฒมณฑลที่ถูกมือในเวลาห่มเรียกว่า พาหันตะ แผ่นผ้าทาบริมโดยรอบเรียกว่า อนุวาต ทรงอนุญาต ให้มีลูกดุมรังดุมติดที่มุมชายล่างกันผ้าเลิกและที่ผูกคอกันผ้าหลุด.

ประมาณกว้างยาวตามขนาดของผู้ใช้ แต่ต้องไม่เท่าหรือเกินสุคตจีวร สุคตจีวรนั้นกว้าง ๖ คืบ ยาว ๙ คืบ โดยคืบพระสุคต ถ้าตัดผ้าขัณฑ์ ๕ ขัณฑ์หนึ่ง ๆ กว้าง ๒๔ นิ้ว ขัณฑ์ ๗ ขัณฑ์ละ ๑๗ นิ้ว ๑ กระเบียด ขัณฑ์ ๙ ขัณฑ์

ละ ๑๓ นิ้ว ๒ กระเบียด ขัณฑ์ ๑๑ ขัณฑ์ละ ๑๑ นิ้ว อนุวาต ๖ นิ้ว เมื่อประกอบกันเข้าแล้ว เป็นจีวรกว้าง ๓ ศอก ๑ คืบ ยาว ๕ ศอก ๒ กระเบียด โดยวัฑฒกีประมาณ คือ นิ้ว คืบ ศอก ช่างไม้ เป็นประมาณที่พอดีพึงตัดจีวรตามแบบนี้.

สุคตประมาณนั้นคือ ๕ กระเบียดครึ่ง เป็น ๑ นิ้วพระสุคต ๑๒ นิ้วเป็น ๑ คืบ ๒ คืบ เป็น ๑ ศอก เมื่อเทียบกับวัฑฒกีประมาณเป็นดังนี้ ๑๖ นิ้ว ๑ กระเบียดช่างไม้เป็น ๑ คืบพระสุคต จีวรที่ตัดตามแบบข้างบนนี้จึงเล็กกว่าสุคตจีวร.

ในผ้า ๓ ผืนนี้ ทรงอนุญาตให้ทำผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้นอุตตราสงค์ ๑ ชั้น อันตรวาสก ๑ ชั้น สำหรับผ้าใหม่ถ้าผ้าเก่าทรงอนุญาต ผ้าสังฆาฏิ ๓ ชั้น ๔ ชั้น ผ้าอุตตราสงค์ ๒ ชั้น ผ้าอันตรวาสก ๒ ชั้น ถ้าเป็นผ้าบังสุกุล ทรงอนุญาตให้ทำได้ตามต้องการ จะกี่ชั้นก็ได้แล้วแต่จะพึงอุตสาหะ.

คติธรรม คำผญาของท่านพระอาจารย์มั่น

คติธรรม คำผญาปริศนาธรรมของท่านพระอาจารย์มั่น มีความหมายลึกซึ้งแฝงด้วยข้อธรรม ล้วนต้องใช้ปัญญาแปล เช่น **"ไม้ซกงก หกพันง่า กะปอมก่าแล่นขึ้นมื้อละฮ้อยกะปอมน้อยแล่นขึ้น มื้อละพันครั้นตัวมาบ่ทันแล่นขึ้นนำคู่มื้อ ๆ"** ความหมายไม้ซกงกได้แก่ตัวของเรานั่นเอง หกพันง่า (กิ่ง) คือ อายตนะทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กะปอมก่า (กะปอม=กิ้งก่า) คือของปลอม แล่นขึ้นมื้อละฮ้อยหมายถึงกิเลสทั้งใหญ่น้อยที่เข้ามา คือ โลภะ โทสะ โมหะ วิ่งขึ้นในใจคนวันละร้อยหน และกิเลสเล็กน้อยก็เข้ามาวันละนับพันหน หากเราไม่เท่าทันระวัง กิเลสใหญ่น้อยก็จะวิ่งเข้ามาทุกวันนั่นเอง

"กล้วย 4 หวี จัวน้อยนั่งเฝ้า พระเจ้านั่งฉัน" ความหมาย กล้วย 4 หวี ได้แก่ ธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม จัวน้อยนั่งเฝ้า (จัวน้อย=เณรน้อย) คือคนที่โง่เขลาเบาปัญญา ไม่รู้เท่าทันตามหลักของธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม นั่งเฝ้าตัวเองอยู่ โดยไม่รู้ว่าในตัวของ

ตนนั้นมีอะไรอยู่บ้างพระเจ้านั่งฉันหมายถึง พระอริยะเจ้าทั้งหลายที่รู้หลักความจริงอันประเสริฐ เมื่อภาวนาได้ที่แล้ว ก็ยกเอาธาตุทั้ง 4 มาพิจารณาตามหลักแห่งความเป็นจริงจนท่านเหล่านั้นสำเร็จคุณธรรมเบื้องสูงคือพระอรหันต์

จากหนังสือ“บูรพาจารย์”

อย่าเป็นใบลานเปล่า

..ท่านทั้งหลายจงอย่าทำตัวเป็นตัวบุ้งตัวหนอนคอยกัดแทะกระดาษแห่งคัมภีร์ใบลานเปล่า ๆ โดยไม่สนใจพิจารณาสัจธรรมอันประเสริฐที่มีอยู่กับตัว แต่มัวไปยึดธรรมที่ศึกษามาถ่ายเดียวซึ่งเป็นสมบัติของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติของตน ด้วยความเข้าใจผิดว่าตนเรียนรู้และฉลาดพอตัวแล้ว ทั้งที่กิเลสยังกองเต็มหัวใจยิ่งกว่าภูเขาไฟ มิได้ลดน้อยลงบ้างเลย จงพากันมีสติคอยระวังตัว อย่าให้เป็นคนประเภทใบลานเปล่า ๆ เรียนเปล่าและตายทิ้งเปล่า ไม่มีธรรมอันเป็นสมบัติของตัวอย่างแท้จริงติดตัวบ้างเลย”

....นี่คือคำสอนที่องค์หลวงปู่มั่นเคยพูดอยู่เสมอ ๆ

ในวันที่หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต บรรลุธรรมขั้นสูงสุด

ท่านหลวงตามหาบัว ญาณสมฺปนฺโน ได้เขียนบรรยายตามที่ท่านได้ฟังมาจากหลวงปู่มั่นโดยตรง ดังนี้

ในเวลาไม่นานนักนับแต่ท่าน (หลวงปู่มั่น) ออกรีบเร่งตักตวงความเพียรด้านมหาสติมหาปัญญา ซึ่งเป็นสติปัญญาธรรมจักรหมุนรอบตัวและรอบสิ่งที่เกี่ยวข้อง ไม่มีประมาณตลอดเวลา ในคืนวันหนึ่งเวลาดึกสงัด ท่านนั่งสมาธิภาวนาอยู่ชายภูเขาที่มีหินพลาญกว้างขวางและเตียนโล่ง อากาศก็ปลอดโปร่งดี ท่านว่าท่านนั่งอยู่ใต้ร่มไม้ซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวเพียงต้นเดียว มีใบดกหนาร่มเย็นดี ซึ่งในตอนกลางวันท่านก็เคยอาศัยนั่งภาวนาที่นั้นบ้างในบางวัน

นับแต่ตอนเย็นไปตลอดจนถึงยามดึกสงัดของคืนวันนั้น ท่านว่าใจมีความสำผัสรับรู้กับปัจจยาการคือ อวิชชาปัจจยาสังขาร เป็นต้นเพียงอย่างเดียว ทั้งเวลานั่งเข้าที่ภาวนาจึงทำให้ท่านสนใจจุดนั้น

โดยมิได้สนใจกับธรรมหมวดอื่นใด ตั้งหน้าพิจารณาอวิชชาอย่างเดียวแต่แรกเริ่มนั่งสมาธิภาวนา โดยอนุโลมกลับไปกลับมาอยู่ภายใน อันเป็นที่รวมแห่งภพชาติกิเลสตัณหา มีอวิชชาเป็นตัวการ

เริ่มแต่สองทุ่มที่ออกจากทางจงกรมแล้วเป็นต้นไป ตอนนี้เป็นตอนสำคัญมากในการรบของท่าน ระหว่างมหาสติมหาปัญญาอันเป็นอาวุธคมกล้าทันสมัย กับอวิชชาซึ่งเป็นข้าศึกที่เคยทรงความฉลาดในเชิงหลบหลีกอาวุธอย่างว่องไว แล้วกลับยิงโต้ตอบ ให้อีกฝ่ายหนึ่งกลับพ่ายแพ้ยับเยินไม่เป็นท่า และครองตำแหน่งกษัตริย์วัฏฏจักรบนหัวใจสัตว์โลกต่อไปตลอดอนันตกาล ไม่มีใครต่อสู้ฝีมือได้

แต่ขณะต่อยุทธสงครามกับท่านพระอาจารย์มั่นในคืนนั้น ประมาณราวตี ๓ ผลปรากฏว่า ฝ่ายกษัตริย์วัฏฏจักรถูกสังหารทำลายบังลังก์ลงอย่างพินาศขาดสูญ ปราศจากการต่อสู้และหลบหลีกใด ๆ ทั้งสิ้น กลายเป็นผู้สิ้นฤทธิ์สิ้นอำนาจ สิ้นความฉลาดทั้งมวล

ที่จะครองอำนาจอยู่ต่อไป ขณะกษัตริย์อวิชชาดับชาติขาดภพลงไปแล้ว เพราะอาวุธสายฟ้าอันสง่าแหลมคมของท่านสังหาร ท่านว่า ขณะนั้นเหมือนโลกธาตุหวั่นไหว เสียงเทวบุตรเทวธิดาทั่วโลกธาตุประกาศก้องสาธุการเสียงสะเทือนสะท้านไปทั่วพิภพ ว่าศิษย์พระตถาคตปรากฏขึ้นในโลกอีกหนึ่งองค์แล้ว พวกเราทั้งหลายมีความยินดีและเป็นสุขใจกับท่านมาก แต่ชาวมนุษย์คงไม่มีโอกาสทราบ อาจมัวเพลิดเพลินหาความสุขทางโลกเกินขอบเขตไม่มีใครสนใจทราบว่าธรรมประเสริฐในดวงใจเกิดขึ้นในแดนมนุษย์เมื่อสักครู่นี้

พอขณะอัศจรรย์กระเทือนโลกธาตุผ่านไป เหลือแต่วิสุทธิธรรมภายในใจอันเป็นธรรมชาติแท้ ซึ่งแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์ร่างกายและจิตใจ แผ่กระจายไปทั่วโลกธาตุในเวลานั้นทำให้เกิดความแปลกประหลาดและอัศจรรย์ตัวเองมากมาย จนไม่สามารถจะบอกกับใครได้ที่เคยมีเมตตาต่อโลกและสนใจจะอบรมสั่งสอนหมู่คณะและประชาชนมาดั่งเดิมเลยกลับหายสูญไปหมด เพราะความเห็นธรรมภายในใจว่าเป็นธรรมละเอียดและอัศจรรย์

จนสุดวิสัยของมนุษย์จะรู้เห็นตามได้ และเกิดความท้อใจจนกลายเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย ไม่คิดจะสั่งสอนใครต่อใครต่อไปในขณะนั้น คิดจะเสวยธรรมอัศจรรย์ในท่ามกลางโลกสมมติแต่ผู้เดียว

ใจหนักไปทางรำพึงรำพันถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมครูผู้รู้จริงเห็นแจ้ง และสั่งสอนเวไนยสัตว์เพื่อวิมุติหลุดพ้นจริง ๆ ไม่มีคำโกหกหลอกลวงแฝงอยู่ในพระโอวาทแม้บทเดียวเลย แล้วกราบไหว้บูชาพระคุณท่านไม่มีเวลาอิ่มพอตลอดคืน จากนั้นก็มีเมตตาสงสารหมู่ชนเป็นกำลัง ที่เห็นว่าสุดวิสัยจะสั่งสอนได้ โดยถือเอาความบริสุทธิ์และอัศจรรย์ภายในใจมาเป็นอุปสรรคว่าธรรมนี้ไม่ใช่ธรรมของคนมีกิเลสจะครองได้ ถ้าสั่งสอนใครก็เกรงจะถูกหาว่าบ้า ว่าไปหาเรื่องอะไรมาสอนกันคนดี ๆ มีสติสตังอยู่บ้างเขาจะไม่นำเรื่องทำนองนี้มาสอนดังนี้กันทั่วโลก จะมีใครอาจรู้เห็นตามได้พอเป็นพยานให้เกิดกำลังใจในการสอน นอกจากจะอยู่ไปคนเดียวอย่างนี้พอถึงวันตายเท่านั้นก็พอแล้วกับความหวังที่อุตส่าห์เสาะแสวงหาเป็นเวลานาน อย่าหาเรื่องร้ายใส่ตัวเองเลย

จะกลายเป็นว่าทำคุณกลับได้โทษ โปรดสัตว์กลับได้บาปไปเปล่าๆ

นี่เป็นความคิดที่เกิดขึ้นกับท่านขณะที่ค้นพบธรรมอัศจรรย์ใหม่ ๆ ยังมิได้คิดอะไรให้กว้างขวางออกไป พอมีความเชื่อมโยงถึงการอบรมสั่งสอนตามแนวศาสนธรรมที่พระศาสดาพาดำเนินมา ในวาระต่อมาค่อยมีโอกาสทบทวนธรรมที่รู้เห็น และปฏิปทาเครื่องดำเนินตลอดตัวท่านเองที่รู้ธรรมอยู่ขณะนั้นว่า ก็เป็นมนุษย์เดินดินกินผัก กินหญ้า เหมือนโลกทั่วๆไป ไม่มีอะไรพิเศษแตกต่างกัน พอจะเป็นบุคคลพิเศษสามารถรู้เฉพาะผู้เดียว แต่ประทานไว้เพื่อโลกทั้งมวลทั้งก่อนและหลังการเสด็จปรินิพพานผู้ตรัสรู้มรรคผลนิพพานตามพระองค์ ด้วยปฏิปทาที่ประทานไว้มีจำนวนมหาศาลเหลือที่จะนับประมาณมิได้ มิได้มีเฉพาะเราคนเดียวที่กำลังมองข้ามโลกว่าไร้สมรรถภาพอยู่เวลานี้

พอพิจารณาทั้งเหตุและผล ทั้งต้นและปลายแห่งพระโอวาท ที่ประทานปฏิปทาทางดำเนินเพื่อมรรคผล

ว่า เป็นธรรมสมบูรณ์สุดส่วนแก่สัตว์โลกทั่วไป ไม่ลำเอียงต่อผู้หนึ่งผู้ใดที่ปฏิบัติชอบอยู่ จึงทำให้เกิดความหวังที่จะสงเคราะห์ผู้อื่นขึ้นมา มีความพอใจที่จะอบรมสั่งสอนแก่ผู้มาเกี่ยวข้องอาศัย เท่าที่สามารถทั้งสองฝ่าย..

จาก "ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ"
บันทึกโดย หลวงตาพระมหาบัว ญาณสัมปันโน



พระคาถาเมตตาหลวง

ตามแบบฉบับของ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

พระคาถาบทนี้ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ท่านมักจะใช้ภาวนาเจริญเมตตา ไปยังสรรพสัตว์ไม่มีประมาณให้หมู่มนุษย์และเทวดาได้รับความร่มเย็นเป็นสุขโดยทั่วกัน พระคาถาบทนี้ หลวงปู่ขาว อนาลโย แห่งวัดถ้ำกลองเพล ได้รับถ่ายทอดไว้ และได้มอบให้กับ พระญาณสิทธาจารย์ หรือหลวงปู่เมตตาหลวง (สิงห์ สุนทโร) แห่งวัดเทพพิทักษ์ปุณณาราม อำเภอปากช่อง จ.นครราชสีมา เพื่อใช้เป็นบทเจริญเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั่วทุกทิศานุทิศ พระคาถาเมตตาหลวงนี้เป็นการเจริญกรรมฐานที่มีอานิสงส์ ทำให้จิตตั้งมั่นได้ถึงระดับ อัปปนาสมาธิ คือ เมตตา กรุณา มุฑิตา จิตสามารถตั้งมั่นในระดับฌาณ 3 ส่วน อุเบกขา จิตสามารถตั้งมั่นในฌาณ 4 ในหมวดกรรมฐาน 40 กอง บทนี้เรียกว่า พรหมวิหาร 4 หรือ อัปปมัญญา 4

- พระคาถานี้ศิษย์ของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ใช้แสดงโปรดเทวดา

- พระคาถานี้หลวงปู่ขาว อนาลโย จดจำไว้ และต่อมาได้ถ่ายทอดให้พระญาณสิทธาจารย์หรือ หลวงปู่เมตตาหลวง

วิธีการสวด

ให้ไหว้พระรัตนตรัย คือ อรหัง สัมมาสัมพุทโธ,

ตั้ง นโม ๓ จบ,

พุทธัง สะระนัง คัจฉามิ ฯลฯ เป็นคำเริ่มต้นก่อน

คำสวดให้แผ่เมตตาต่อตนเองก่อน

อะหัง สุขิโต โหมิ, นิททุกโข โหมิ, อะเวโร โหมิ, อัพพะยาปัชโฌ โหมิ, อะนีโฆ โหมิ, สุขี อัตตานัง ปริหะรามิ

๑.คำสวดแผ่เมตตา (ย่อ)

๑. สัพเพ สัตตา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา
สุขี อัตตานัง ปะริหะรันตุ

๒. สัพเพ ปาณา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา
สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๓. สัพเพ ภูตา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๔. สัพเพ ปุคคะลา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๕. สัพเพ อัตตะภาวะปะริยาปันนา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๖. สัพพา อิตถิโย อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๗. สัพเพ ปุริสา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๘. สัพเพ อะริยา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๙. สัพเพ อะนะริยา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๑๐. สัพเพ เทวา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๑๑. สัพเพ มนุสสา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๑๒. สัพเพ วินิปาติกา อะเวรา อัพพะยาปัชฌา
อะนีฆา สุขี อัตตานังปะริหะรันตุ

๒. คำสวดแผ่กรุณา (ย่อ)

๑. สัพเพ สัตตา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๒. สัพเพ ปาณา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๓. สัพเพ ภูตา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๔. สัพเพ ปุคคะลา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๕. สัพเพ อัตตะภาวะปะริยาปันนา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๖. สัพพา อิตถิโย สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๗. สัพเพ ปุริสา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๘. สัพเพ อะริยา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๙. สัพเพ อะนะริยา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๑๐. สัพเพ เทวา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๑๑. สัพเพ มนุสสา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ
๑๒. สัพเพ วินิปาติกา สัพพะทุกขา ปะมุจจันตุ

๓.คำสวดแผ่มุทิตา (ย่อ)

๑. สัพเพ สัตตา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๒. สัพเพ ปาณา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๓. สัพเพ ภูตา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๔. สัพเพ ปุคคะลา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๕. สัพเพ อัตตะภาวะปะริยาปันนา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๖. สัพพา อิตถิโย ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๗. สัพเพ ปุริสา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๘. สัพเพ อะริยา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๙. สัพเพ อะนะริยา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๑๐. สัพเพ เทวา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๑๑. สัพเพ มนุสสา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๑๒. สัพเพ วินิปาติกา ลัทธะสัมปัตติโต มา วิคัจฉันตุ

๔. คำสวดแผ่อุเบกขา (ย่อ)

๑. สัพเพ สัตตา กัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะ ปะฏิสะระณา ยัง,

กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๒. สัพเพ ปาณากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๓. สัพเพ ภูตากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๔. สัพเพ ปุคคะลากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๕. สัพเพ อัตตะภาวะปะริยาปันนากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๖. สัพพา อิตถิโยกัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๗. สัพเพ ปุริสากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๘. สัพเพ อะริยากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๙. สัพเพ อะนะริยากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

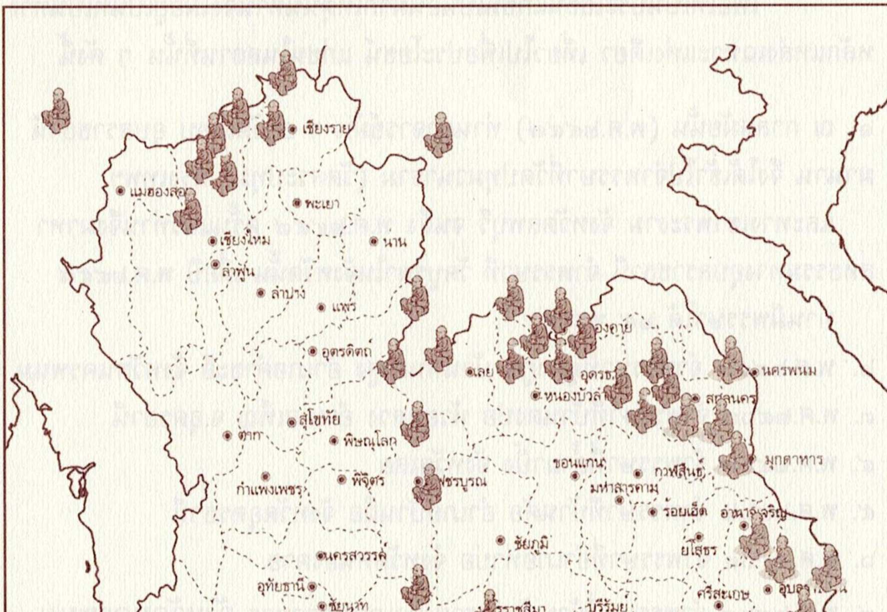
๑๐. สัพเพ เทวากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง, กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา ตัสสะ

ทายาทา ภะวิสสันติ

๑๑.สัพเพ มนุสสากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา
กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง,
กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา
ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ

๑๒.สัพเพ วินิปาติกากัมมัสสะกา กัมมะทายาทา
กัมมะโยนี กัมมะ พันธุ กัมมะปะฏิสะระณา ยัง,
กัมมัง , กะริสสันติ กัลละยาณัง วา ปาปะกัง วา
ตัสสะ ทายาทา ภะวิสสันติ





แผนที่การจำพรรษาของหลวงปู่มั่น

การจำพรรษาของหลวงปู่มั่น

เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากเหตุนั้นท่านจึงไม่อยู่เป็นที่เป็นทางหลักแหล่งเฉพาะแห่งเดียว เที่ยวไปเพื่อประโยชน์ แก่ชนในสถานที่นั้น ๆ ดังนี้

๑. ณ กาลสมัยนั้น (พ.ศ.๒๔๔๗) ท่านอาจารย์มั่น ฯ อยู่วัดเลียบ อุบลราชธานีมานาน จึงได้เข้าไปจำพรรษาที่วัดปทุมวนาราม (วัดสระปทุม) กรุงเทพฯ และทางเขาพระงาม จังหวัดลพบุรี จนถึง พ.ศ.๒๔๕๗ ครั้นแล้วท่านจึงมาหาสหธรรมทางอุบลราชธานี จำพรรษาที่ วัดบูรพาในจังหวัดนั้น เมื่อปี พ.ศ.๒๔๕๘ ท่านมีพรรษาได้ ๒๕ พรรษา

๒. พ.ศ.๒๔๕๙ จำพรรษาที่ภูผากูด บ้านหนองสูง อำเภอคำชะอี จังหวัดนครพนม

๓. พ.ศ.๒๔๖๐ จำพรรษาที่บ้านดงปอ ห้วยหลวง อำเภอเพ็ญ จ.อุดรธานี

๔. พ.ศ.๒๔๖๑ จำพรรษาที่ถ้ำผาบิ้ง จังหวัดเลย

๕. พ.ศ.๒๔๖๒ จำพรรษาที่บ้านค้อ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

๖. พ.ศ.๒๔๖๓ จำพรรษาที่อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย

๗. พ.ศ.๒๔๖๔ จำพรรษาที่บ้านห้วยทราย อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม

๘. พ.ศ.๒๔๖๕ จำพรรษาที่ตำบลหนองลาด อำเภอวาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร

๙. พ.ศ.๒๔๖๖ จำพรรษาที่วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดหนองบัวลำพู

๑๐. พ.ศ.๒๔๖๗ จำพรรษาที่บ้านค้อ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

๑๑. พ.ศ.๒๔๖๘ จำพรรษาที่อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย (วัดอรัญวาสี ปัจจุบัน)

๑๒.พ.ศ.๒๔๖๙ จำพรรษาที่บ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

๑๓.พ.ศ.๒๔๗๐ จำพรรษาที่บ้านหนองขอน อ.บุง (ปัจจุบัน อ.หัวตะพาน) จังหวัดอำนาจเจริญ

๑๔.พ.ศ.๒๔๗๑ จำพรรษาที่กรุงเทพฯ วัดปทุมวนาราม หรือวัดสระปทุม

๑๕. พ.ศ.๒๔๗๒ จำพรรษาที่ถ้ำเชียงดาว อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่

๑๖. พ.ศ.๒๔๗๓ จำพรรษาที่ดอยจอมแตง อ.แม่ริม จ.เชียงใหม่

๑๗. พ.ศ.๒๔๗๔ จำพรรษาที่บ้านโป่ง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

๑๘. พ.ศ.๒๔๗๕ จำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวง อ.เมือง จ.เชียงใหม่
ออกพรรษาแล้ว ท่านก็ออกธุดงค์ไปทาง จ.เชียงราย

๑๙. พ.ศ.๒๔๗๗ ได้กลับมาทางเขตเชียงใหม่ จำพรรษาที่ป่าเมี่ยง ดอยแม่ปั๋ง
อ.พร้าว จ.เชียงใหม่

๒๐. พ.ศ.๒๔๗๙ จำพรรษาที่บ้านมูเซอ อ.เวียงป่าเป้า จ.เชียงราย

๒๑. พ.ศ.๒๔๘๐ จำพรรษาที่พระธาตุจอมแจ้ง อ.แม่สรวย จ.เชียงราย

๒๒. พ.ศ.๒๔๘๑ ท่านได้ลงมาพำนักที่วัดเจดีย์หลวง อ.เมือง จ.เชียงใหม่

๒๓. พ.ศ.๒๔๘๒ จำพรรษาที่บ้านแม่กอย (ปัจจุบัน วัดป่าอาจารย์มั่น)
อ.พร้าว จ.เชียงใหม่ ออกพรรษาแล้ว ท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์
(จูม พนฺธุโล) ได้เดินทางจากอุดรไปเชียงใหม่นิมนต์ท่านกลับอีสาน

๒๔. พ.ศ.๒๔๘๓ - ๒๔๘๔ จำพรรษาที่วัดโนนนิเวศน์ อำเภอเมือง
จังหวัดอุดรธานี

๒๕. พ.ศ.๒๔๘๕ จำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านโคก
(ปัจจุบัน วัดป่าวิสุทธิธรรม) อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร

๒๖. พ.ศ.๒๔๘๖ จำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านนามน
(ปัจจุบัน วัดป่านาคนิมิตต์) อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร

๒๗. พ.ศ.๒๔๘๗ จำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านโคก
(ปัจจุบัน วัดป่าวิสุทธิธรรม) อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร

๒๘. พ.ศ.๒๔๘๘ - ๒๔๙๒ จำพรรษาอยู่ที่บ้านหนองผือ
(ปัจจุบัน วัดป่าภูริทัตตถิราวาท) ต.นาใน อ.พรรณานิคม จ.สกลนคร
มรณภาพ ณ ที่วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร
ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๙๒ เวลา ๐๒.๒๓ น.
สิริชนมายุรวมได้ ๘๐ ปี

โอวาทครั้งสุดท้ายของพระอาจารย์มั่น

"ผู้ถือไม่มีบาป ไม่มีบุญ ก็มากมายเข้าแล้ว
แผ่นดินนับวันแคบ มนุษย์แม้จะถึงตาย
ก็นับวันมากขึ้น นโยบายในทางโลกีย์ใดๆ ก็นับวันประชันขันแข่งกันขึ้น
พวกเราจะปฏิบัติลำบากในอนาคต เพราะเนื่องด้วยที่อยู่ไม่เหมาะสม
เป็นไร่เป็นนาจะไม่วิเวกวังเวง
ศาสนาทางมิจฉาทิษฐิ ก็นับวันจะแสดงปฏิหาริย์ คนที่โง่เขลาก็จะถูกจูงไป
อย่างโคและกระบือ ผู้ที่ฉลาดก็เหลือน้อย

พวกเราทั้งหลายจงรีบเร่งปฏิบัติธรรม
ให้สมควรแก่ธรรมดังไฟที่กำลังไหม้เรือน จงรีบดับเร็วพลัน
ให้จิตใจเบื่อหน่ายคลายเมาวัฏสงสาร
ทั้งโลกภายในหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ทั้งโลกภายนอกที่รวมเป็นสังขารโลก
ให้ยกดาบเล่มคมเข้าสู้ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
พิจารณาติดต่ออยู่ไม่มีกลางวันกลางคืนเถิด
ความเบื่อหน่ายคลายเมาไม่ต้องประสงค์ ก็จะต้องได้รับแบบเย็นๆ
และแยบคายด้วย จะเป็นสัมมาวิมุตติ และสัมมาญาณะอันถ่องแท้
ไม่ต้องสงสัยดอก
พระธรรมเหล่านี้ไม่ล่วงไปไหน มีอยู่ ทรงอยู่ในปัจจุบัน
จิตในปัจจุบัน ที่เธอทั้งหลาย ตั้งอยู่หน้าสติ หน้าปัญญา อยู่ด้วยกัน
กลมกลืนในขณะเดียวนั้นแหละ"

โอวาทครั้งสุดท้ายของพระอาจารย์มั่น บันทึกโดยพระอาจารย์หล้า เขมปตฺโต

จากหนังสือ "เพชรน้ำหนึ่ง"



ผ้ายันต์และคาถาที่หลวงปู่มั่นให้ญาติโยมไว้ป้องกันตัว
นโมวิมุตตานัง นโมวิมุตติยา



โอวาทครั้งสุดท้ายของพระอาจารย์มั่น

พวกเราทั้งหลาย จงรีบเร่งปฏิบัติธรรม
ให้สมควรแก่ธรรมดังไฟที่กำลังไหม้เรือน
จงรีบดับเร็วพลันเถิด
ให้จิตใจเบื่อหน่ายคลายเมาวัฏสงสาร
ทั้งโลกภายในคือหนังหุ้มอยู่โดยรอบ
ทั้งโลกภายนอกที่รวมเป็นสังขารโลก
ให้ยกดาบเล่มคมเข้าสู้
คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
พิจารณาติดต่ออยู่ ไม่มีกลางวันกลางคืนเถิด

โอวาทครั้งสุดท้ายของพระอาจารย์มั่น
บันทึกโดยพระอาจารย์หล้า เขมปตฺโต จากหนังสือ “เพชรน้ำหนึ่ง”

ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์ ธรรมบรรยาย

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร